

ERMƏNİSTANDA AZƏRBAYCAN MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏRİN İZAHLI LÜĞƏTİ 1

http://budaqbudaqov.com/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=77&Itemid=78

1948-1953-cü İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANLILARIN ERMƏNİSTAN SSR
ƏRAZİSİNDƏKİ TARİXİ-ETNİK TORPAQLARINDAN KÜTLƏVİ
SURƏTDƏ DEPORTASİYASI HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
PREZİDENTİNİN

FƏRMAN-I-

Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən - min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə rəhbərliyin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, o dövrlük Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı da az rol oynamamışdır.

Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazımınca araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq qərara alıram:

1. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədi ilə aşağıdakı tərkibdə dövlət komissiyası yaradılsın:

Dövlət komissiyasının sədri:

Heydər Əliyev - Azərbaycan Respublikasının prezidenti

Dövlət komissiyası sədrinin müavini:

Artur Rasizadə - Azərbaycan Respublikasının baş naziri

Dövlət komissiyasının üzvləri:

Ramiz Mehdiyev - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının rəhbəri

Vasif Talıbov - Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri

İzzət Rüstəmov - Azərbaycan Respublikası baş nazirinin müavini

Elçin Əfəndiyev - Azərbaycan Respublikası baş nazirinin müavini

Həsən Həsənov - Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri

Namiq Abbasov - Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik naziri

Ramil Usubov - Azərbaycan Respublikasının daxili işlər naziri

Eldar Həsənov - Azərbaycan Respublikasının baş prokuroru

Südəbə Həsənova - Azərbaycan Respublikası ədliyyə nazirinin birinci müavini

Xanlar Hacıyev - Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin sədri

Sirus Təbrizli - Azərbaycan Respublikasının mətbuat və informasiya naziri

Vəfa Quluzadə - Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri

Hidayət Orucov - Azərbaycan Respublikasının milli siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri

Fatma Abdullazadə - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının humanitar siyasət şöbəsinin müdiri

Şahin Əliyev - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının qanunvericilik və hüquq ekspertizası məsələləri şöbəsinin müdiri

Fuad Ələsgərov - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının dövlət-hüquq şöbəsinin müdiri

Yusif Hübətov - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının ərazi idarəetmə orqanları ilə iş şöbəsinin müdiri

Əli Həsənov - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının ictimai-siyasi şöbəsinin müdiri

Rəfael Allahverdiyev - Bakı şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı

Nizami Xudiyev - Azərbaycan Respublikası Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri şirkətinin sədri

Fəraməz Maqsudov - Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti

Anar Rzayev - Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri

Cəmil Quliyev - Azərbaycan Elmlər Akademiyası ictimai elmlər bölməsinin akademik-katibi əvəzi

İqrar Əliyev - Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun direktoru

Budaq Budaqov - Azərbaycan Elmlər Akademiyası Coğrafiya İnstitutunun direktoru

Ataxan Paşayev - Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Baş Arxiv İdarəsinin rəisi

Yusif Yusifov - N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin ümumi tarix kafedrasının müdiri

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu fərmanın icrası ilə bağlı məsələləri həll etsin.

HEYDƏR ƏLİYEV, Azərbaycan Respublikasının prezidenti, Bakı şəhəri, 18 dekabr 1997-ci il

TARİX SUSAN DEYİL

Görkəmli coğrafiyaçı, türk toponimlərinin öyrənilməsi sahəsində yorulmaz tədqiqatçı, akademik Budaq Budaqovun və tanınmış tarixçi alim Qiyasəddin Qeybullayevin “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti” kitabının əlyazmasını oxuduqca bir daha belə inam yaranır ki, xalqımıza qarşı yönəldilmiş ardı-arası kəsilməyən təcavüzlərə, irticalara, min cür saxtakarlıqlara baxmayaraq tarix susmur, heç nəyi unutmur, aradan yüzilliklər ötsə də həqiqət həqiqət anlamında yaşayır, təkzibedilməz fakt, əsaslı arqument kimi meydana çıxır və hamını susdurur. Bu qiymətli kitab yalnız fundamental izahlı lüğət deyil, eyni zamanda Azərbaycan xalqının çoxəsrlik zəngin tarixinin və mədəniyyətinin salnaməsidir.

İzahlı lüğətin yüksək elmi dəyəri özündədir. Şübhəsiz, əsər müxtəlif elm sahələri mütəxəssislərinin - coğrafiyaçıların, tarixçilərin, dilçilərin, etnoqrafların, demoqrafların və politoloqların diqqətini cəlb edəcək, haqqında elmi-kütləvi materiallar çap olunaraq onun mahiyyəti xalqımıza və gələcək nəsillərə çatdırılacaq. Əsər, şübhəsiz, gərgin elmi axtarışların nəticəsidir və ədalətli oxucular onun yazılmasında sərf edilmiş əməyi layiqincə qiymətləndirəcəklər. Buna görə də əsərə elmi qiymət vermək fikrindən uzağam, sadəcə, son iki əsrdə xalqımıza qarşı soyqırım siyasətinin, deportasiyaların, ulu toponimlərimizin dəyişdirilməsinin mərhələ-mərhələ və dəyişdirilməz siyasət kimi ardıcıl həyata keçirilməsi ilə bağlı bəzi mülahizələrimi bu əvəzsiz kitabın oxucuları ilə bölüşmək istəyirəm.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərqərar etdiyi, beynəlxalq aləmdə mövqelərini möhkəmləndirdiyi, bütün ölkələrlə, o cümlədən, qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlıq və sülh şəraitində yaşamaq prinsiplərini həyata keçirdiyi bir vaxtda xalqımıza qarşı millətçi-şovinst dairələrin təhrikilə genişlənən erməni təcavüzü milli faciə səviyyəsinə və açıq-aşkar soyqırımı həddinə çatmışdır. “Dənizdən-dənizə”, türksüz, monoetnik “Böyük Ermənistan” xülyasını reallaşdırmaq məqsədilə erməni təcavüzkarları azərbaycanlıların tarixi torpaqları olan indiki Ermənistan ərazisində, Yuxarı Qarabağda və onun ətraf rayonlarında azərbaycanlılara qarşı son on ildə misli görünməmiş cinayət və vəhşiliklər, kütləvi qırğınlar və qətl-qarətlər törətmiş, nəticədə, bir milyondan artıq soydaşımız qaçqın düşmüş, on minlərlə günahsız insanın məhv edilməsi və yeni-yeni torpaqların işğal olunması ilə yanaşı, maddi-mədəniyyət abidələrimiz yer üzündən silinmişdir.

Müəyyən antiazərbaycan dairələr tərəfindən dəstəklənən bu məkrli siyasət XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu günədək gah gizli və açıq tərribatlar, gah da milli qırğın və müharibələr vasitəsilə mərhələ-mərhələ, həm də müstəsna qəddarlıqla həyata keçirilməkdədir.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Qafqazı işğal etməsindən dərhal sonra ermənilərin İran və Türkiyədən köçürülərək mütəşəkkil qaydada Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi və azərbaycanlıların ellikcə sığışdırılıb bu torpaqlardan qovulması prosesi başlanmışdır. Qısa müddət ərzində 130 minə yaxın erməni əsasən Şimali Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqları ərazisinə və Qafqazın

azərbaycanlılar yaşayan digər bölgələrinə köçürülmüşdür. 1828-ci ildə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində yeni inzibati bölgü - Erməni vilayəti təşkil edilərkən bu ərazidə 1111 yaşayış məntəqəsindən yalnız 62-si erməni kəndi idi. O dövrdə dağıdılmış 359 müsəlman kəndinin əhalisinin bir hissəsi məhv edilmiş, bir hissəsi də təqiblər və milli ayrı-seçkilik siyasəti üzündən İrana və Türkiyəyə qaçmağa məcbur olmuşdur. Beləliklə, 20-ci yüzilliyin əvvəllərində xaricdən gələn ermənilərin sayının bir milyona çatması regionda demografik vəziyyətin əsaslı surətdə dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır.

Daşnakların bədnam “Böyük Ermənistan” siyasətinin həyata keçirilməsi Qafqazı milli qırğınlar alovuna bürümüş, 1905-ci ilin əvvəlində azərbaycanlıların Bakıda məruz qaldığı kütləvi qırğınlar Naxçıvanı, İrəvanı, Zəngəzuru, Gəncəni bürümüş, erməni silahlı dəstələri noyabrın 28-də Qarabağın şəhər və kəndlərini viran qoyaraq əliyalın əhalini, o cümlədən qocaları, qadınları, uşaqları ağlagəlməz qəddarlıqla məhv etmişlər. Təkcə Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında 75 azərbaycanlı kəndi, İrəvan və Gəncə quberniyalarında isə 200-dən artıq yaşayış məntəqəsi dağıdılmış, əhali vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir.

1914-cü ildə erməni silahlı dəstələri Xoy, Urmiya, Səlməs əyalətlərində 150 minə yaxın, Şərqi Anadolunun Qars, Ərdəhan və Ərzurum bölgələrində 200 mindən artıq soydaşımızı qətlə yetirərək həmin əraziləri Azərbaycan türklərindən təmizləmişlər. Qafqazda Ermənistan dövlətinin əsasını qoymaq üçün erməni silahlı dəstələri İrəvan-Naxçıvan, Naxçıvan-Zəngəzur, Zəngəzur-Qarabağ istiqamətlərində azərbaycanlı əhalini qırmaq və yaxud silah gücünə qovmaq, bu yerlərdə erməniləri məskunlaşdırmaq planını sistemli şəkildə həyata keçirirdilər.

Ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri soyqırımı 1918-ci ildə daha geniş miqyas almışdır. Bolşevik hakimiyyətini bərqərar etmək adı altında erməni daşnakları mart, aprel və may aylarında Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Kürdəmirdə, Lənkəranda 50 mindən artıq azərbaycanlıyı qətlə yetirmiş, evlərini talan etmiş, yüz minlərlə silahlı və günahsız əhalini didərgin salmışlar. Təkcə Bakıda 15 minə yaxın soydaşımız öldürülmüş, Şamaxı qəzasında 58 kənd dağıdılaraq 7 minədək adam, o cümlədən 1653 qadın, 965 uşaq məhv edilmişdir. Quba qəzasında 122, Qarabağın dağlıq hissəsində 150-dən artıq, Zəngəzur qəzasında 115 kənd vəhşicəsinə dağıdılmış, əhalinin xeyli hissəsi fiziki məhvə məruz qalmışdır. İrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində 82 kənd yandırılmışdır. Bu ərazilərdə

azərbaycanlıların kütləvi qırğınları 1919-cu və 1920-ci illər boyu davam etdirilmişdir. Erməni cəza dəstələrinin törətdiyi vəhşiliklər və daşnak hakimiyyəti dövründə yeridilən “türksüz Ermənistan” siyasəti nəticəsində İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhalinin sayı 1916-cı ildə 373582 nəfər olduğu halda, 1920-ci ilin noyabrında cəmi 12 min nəfər qalmışdı. Ümumiyyətlə, 1905-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində 1000-ə yaxın müsəlman kəndi dağıdılmış, əhalisi soyqırırma məruz qalmışdır.

1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti erməni təcavüzü qurbanlarının xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə 31 mart gününü milli matəm günü elan etmiş, həmin gün iki dəfə - 1919-cu və 1920-ci illərdə qeyd edilmişdir.

1920-ci illərdən etibarən Sovet Ermənistanının azərbaycanlılara qarşı deportasiya siyasəti “dostluq”, “beynəlmiləçilik” pərdəsi altında davam etdirilmişdir. 1930-1937-ci illərdə müxtəlif bəhanələrlə, əslində isə milli və dini mənsubiyyətinə görə 50 minə yaxın azərbaycanlı Ermənistanın sərhəd rayonlarından Sibirə və Qazaxıstana sürgün olunmuşdur.

Bütün bu soyqırımları, deportasiyalar yazılmamış “qanunlar”, “qərarlarla” həyata keçirilib. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra, totalitar rejimin tüğyan etdiyi, eyni zamanda “xalqlar dostluğu”nun daha ucadan qışqırdığı vaxtlarda soydaşlarımızın Qərbi Azərbaycandan - indiki Ermənistan adlandırılan - öz tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiya edilməsi başqa məkrli siyasət - siyasi qərar tələb edirdi. Erməni irticaçıları buna da nail ola bildilər.

Bu siyasi qərarın mahiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin “1948-1953-CÜ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANLILARIN ERMƏNİSTAN SSR ƏRAZISINDƏN TARIXI ETNIK TORPAQLARINDAN KÜTLƏVI SURƏTDƏ DEPORTASIYASI HAQQINDA” 18 dekabr 1997-ci il tarixli 656 sayılı sərəncamında elə dəqiqliklə, elə dürüst açılib ki, əlavəyə və ya şərhə ehtiyac yoxdur. Ona görə də həmin sərəncamın preambula hissəsini xatırlayaq:

“Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən - min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin

salınaraq kütləvi qətlər və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılaraq viran edilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar - totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinist dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, o dövrlük Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı da az olmamışdır.

Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazımınca araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq qərara alıram:

1. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədi ilə Dövlət Komissiyası yaradılsın...”

Dövlət Komissiyasına Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev başçılıq edir.

Tarix əlli ildən sonra ölkə rəhbərinin əli ilə açıldı. Həqiqət əlli ildən sonra ölkə rəhbərinin dili ilə danışdı!

1988-ci ildə keçmiş SSRİ rəhbərliyinin Azərbaycana qarşı qərəzli münasibətindən istifadə edən Ermənistan Azərbaycana qeyri-qanuni ərazi iddiası irəli sürməklə yanaşı, Ermənistandan azərbaycanlıların öz etnik torpaqlarından yeni

deportasiyasına başladı. Ermənistan SSR Ali Soveti sessiyasının (22 noyabr 1988-ci il) məxfi göstərişinə əsasən noyabrın 22-dən 28-dək respublikanın 22 rayonundakı 170 sırf və 94 qarışıq yaşayış məntəqəsindən 200 mindən artıq azərbaycanlı, 18 min müsəlman kürd, min nəfər rus dilli əhali silah gücünə öz doğma ocaqlarından qovularaq Azərbaycanda məskunlaşmışdır. Bu zaman 255 azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, minlərlə qadın, uşaq və qoca bədən xəsarəti almış, on minlərlə ailənin əmlakı qarət olunmuşdur. Nəticədə, ardıcıl olaraq həyata keçirilən etnik təmizləmə siyasəti sayəsində Ermənistanda bir nəfər də azərbaycanlı qalmamışdır. XIX əsrin əvvəllərində indiki Ermənistan ərazisində 2 minə yaxın azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi olduğu halda, hazırda orada azərbaycanlı-türk toponimlərindən əsər-ələmət qalmamış, tarixi və maddi-mədəniyyət abidələri, qəbiristanlıqlar dağıdılmış, məscidlər və türbələr yer üzündən silinmişdir. Bütün bunlar ermənilərin Qafqazda və indiki Ermənistanda aborigen xalq olmaları barədə uydurduqları saxta tarixə haqq qazandırmaq məqsədini güdür.

Monoetnik Ermənistan dövləti yaratmağa nail olan Ermənistan başçıları keçmiş SSRİ-nin hərbi-sənaye potensialına arxalanaraq əhalisinin 30 faizini azərbaycanlılar təşkil edən Azərbaycan Respublikası Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini, o cümlədən 7 ətraf rayonu (Laçın, Kəlbəcər, Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Ağdam, Füzuli) işğal edib xarabazara çevirmişlər. Ermənistanın hərbi təcavüzü təkcə Dağlıq Qarabağı və onun ətraf rayonlarını deyil, eyni zamanda Azərbaycanın qərbində yerləşən Gədəbəy, Tovuz, Qazax, Ağstafa rayonlarını da əhatə etmiş, həmin bölgədə onlarla yaşayış məntəqəsi yerlə-yeksan edilmişdir.

Hazırda Azərbaycanın 12 rayonunun 17 min kvadrat kilometr ərazisində (ölkə ərazisinin 1/5 hissəsi) 700 yaşayış məntəqəsi ermənilərin işğalı altındadır. Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində 20 minə yaxın Azərbaycan vətəndaşı həlak olmuş, 4 min nəfərə qədər əhali girov götürülmüşdür ki, onların da əksəriyyətini uşaqlar, qadımlar, qocalar təşkil edirlər.

1992-ci il fevralın 26-da dinc əhaliyə qarşı ermənilərin həyata keçirdiyi Xocalı soyqırımını dünya tarixində analoqu olmayan vəhşilik nümunəsidir.

Artıq bir milyon azərbaycanlı, yaxud respublika əhalisinin hər yeddi nəfərindən biri öz ölkəsində qaçqına çevrilmişdir.

İşğal edilmiş ərazilərdə 4 minə yaxın sənaye və kənd təsərrüfatı obyektı, ümumi yaşayış sahəsi 6 milyon kvadrat metr olan 180 mindən artıq mənzil və şəxsi ev, minə yaxın təlim-tərbiyə müəssisəsi, 3 minə yaxın mədəni-maarif ocağı və 700-dən çox tibb müəssisəsi erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdır.

Ermənistan silahlı birləşmələrinin zəbt etdiyi Azərbaycan torpaqlarından çıxarılmasına dair BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü illərdə qəbul etdiyi 4 qətnamənin (822, 853, 874, 884 saylı) tələblərinə indiyədək əməl edilməmişdir.

Tarixi qaynaqlar göstərir ki, təkcə XX əsrdə bir milyona yaxın azərbaycanlı ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə öldürülmüş, 1,5 milyondan çox soydaşımız indiki Ermənistan ərazisindən qovulmuşdur. 1918-ci il Batum müqaviləsinə görə cəmi 9 min kv. km ərazisi olan Ermənistan bu gün 40 min kv. km tarixi Azərbaycan torpaqlarını öz nəzarəti altına almışdır.

Qeyd edilən tarixi faktlar, təkcə XX yüzillikdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ardıcıl olaraq həyata keçirdikləri irtica siyasəti və bu qəbildən olan milli cəza aksiyaları beynəlxalq hüquq və BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1948-ci il tarixli Beynəlxalq Konvensiyasının tələbləri baxımından soyqırım kimi qiymətləndirilməlidir.

Kitabda göstəriləndiyi kimi, Ermənistan SSR-də Azərbaycan toponimlərinin dəyişdirilməsi barədə ilk fərman hələ 1935-ci ildə verilmiş, yaşayış məntəqələrinin, dağ, çay, bölgə adlarının dəyişdirilərək “erməniləşdirilməsi” siyasəti dövlət səviyyəsində ardıcıl surətdə həyata keçirilmişdir. Bu proses altmışıncı illərin ikinci yarısından - Hovannes Baqdasaryan adlı millətçinin Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti sədrinin birinci müavini seçildiyi vaxtlardan daha geniş kompaniyaya çevrilmişdir.

Ermənistan KP MK-nın ikinci katibi vəzifəsindən millətçi kimi uzaqlaşdırılan H.Baqdasaryanın respublikanın Mədəniyyət naziri təyin edilməsi, sonra isə Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin sədri seçilməsi bir daha onu təsdiqlə-yir ki, Ermənistan SSRİ-nin tərkibində ikən də Ermənistan rəhbərliyində kimlərin olmasından asılı olmayaraq daşnaksütyun ideyaları iqtidar ideyaları kimi qəbul edilib və ən qatı millətçilərin antiazərbaycan fəaliyyətinə geniş şərait yaradılıbdır.

Akademik Budaq Budaqov uzun illərdir ki, bütün türk dünyasının - o sıradan bütün Azərbaycan toponimlərinin öyrənilməsində ardıcıl elmi araşdırmalar aparır. Sovet rejiminin bu məsələyə də qadağalar qoyduğu vaxtlarda hörmətli akademikimiz bu gərəkli sahədə özünəməxsus elmi məktəb yarada bilmişdir. Ölkəmiz müstəqillik qazanandan sonra onun ən çətin vaxtlarda yaratdığı məktəb daha çoxsahəli olmuşdur.

Xalqımızın soykökünün öyrənilməsində qiymətli əsərlər yaratmış, dünyasını dəyişmiş professor Mirəli Seyidovun xidmətləri də unudulmamalıdır.

Qədim etnik tariximizdən bəhs edən bir çox dəyərli elmi tədqiqatların müəllifi Qiyasəddin Qeybullayevin “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti” kitabının həmmüəllifi kimi bu əsərin yaranmasında xidməti xüsusilə qeyd olunmalıdır. Qiyasəddin müəllimin Azərbaycan toponimiyasının tədqiqi sahəsində çoxillik elmi axtarışları əsərin yüksək elmi səviyyəsini təmin etmişdir.

Fikrimizcə, bu kitab yalnız yaşadığımız günlərin deyil, sabahımızın kitabıdır.

HİDAYƏT ORUCOV

REDAKTORDAN

Qədim zamanlardan başlayaraq Azərbaycan türklərinin yaşamış olduğu Ermənistan Respublikası ərazisində indi azərbaycanlı yoxdur. Ermənilərin 1828-ci ildən başlanmış azərbaycanlıların qovulub çıxarılması prosesi 1988-ci ildə başa çatdırıldı. Həmin il axırını azərbaycanlı sakinlər erməni millətçiləri tərəfindən doğma şəhər və kəndlərindən deportasiya edildi.

Bu tale həm də min illər boyu yaranmış coğrafi adların – toponimlərin tam genosidi ilə başa çatdı. Azərbaycanlı əhali qovulduqca ya onun kəndləri dağıdılır və beləliklə, onların adları məhv edilir, ya da 1935-ci ildən başlayaraq yeni və həm də tam uydurma erməni adları ilə əvəz olunurdu. Yeni yaradılan erməni dilli coğrafi adların bir qismi Azərbaycan dilindən erməni dilinə eyni ilə tərcümələrdən, digər qismi isə Azərbaycan toponimlərinə yad olan qondarma coğrafi adlardan ibarətdir.

Əhalinin deportasiyası ilə əlaqədar olaraq kəndlər, dağlar, dərələr, çaylar, bulaqlar da öz tarixi adlarından məhrum oldular. Bu aydındır: bir yerdə ki, xalq yaşamır, o xalqın dilində coğrafi adlar da yoxdur. 1988-ci ildə Ermənistandan axırını Azərbaycan

əhalisinin deportasiyası ilə oradakı bütün türk mənşəli adlar, o cümlədən mikrotoponimlər də ölümə məhkum edildi.

Ermənilər azərbaycanlıların Ermənistan ərazisində tarixi izini silmək üçün qədim türklərə məxsus xaç daşları, vişap adlanan balıq və ilan şəkilli daşları, qoç heykəlləri (V əsr erməni müəllifi Moisey Xorenasi Madayın axırıncı hökmdarı Astiaqın (er. əv. 585-550) nəslini, yəni madayları vişap adlandırır - madayların ilana sitayiş etdikləri məlumdur; belə daşlar Gürcüstanda, Şimali Qafqazda və Monqolustanda da tapılmışdır) harada varsa məhv etmişlər. Azərbaycan dili mənşəli xırda yer adlarının (mikrotoponimlərin) dağların, çayların, dərələrin və sairələrinin də adlarının aqibəti belədir. Tədqiqatçılarımızın qarşısında həmin adları toplayıb öyrənmək və gələcək nəsillərə çatdırmaq vəzifəsi dururdu. Doğrudur, Ermənistan ərazisində türk mənşəli coğrafi adların tədqiqi sahəsində müəyyən işlər görülmüşdü. Əsrimizin 80-ci illərində bizim məsləhətimizlə S.Mirmahmudova bu mövzuda namizədlik dissertasiyası yazmış və bir sıra məqalələr nəşr etdirmişdi. Vaxtsız vəfatından sonra onun tədqiqatının nəticələri kitabça şəklində çap olunmuşdur (28). B.Ə.Budaqovun "Didərginlər" məqalələr toplusunun (Bakı, 1990) "Ermənistanın Azərbaycan mənşəli coğrafi adları" hissəsində və "Türk uluslarının yer yaddaşı" əsərinin (Bakı, 1994), "Ermənistanın türk toponimləri" fəslində (s.159-176) Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin mənşəyi haqqında mülahizələr verilmişdir. Gənc tədqiqatçı A.Bayramov da Ermənistanda Azərbaycan türklərinin yaşadığı bir neçə bölgənin toponimiyasını öyrənmiş, onun linqvistik təhlilinə dair elmi məqalələr və monoqrafiya çap etdirmiş və namizədlik dissertasiyası yazmışdır (6). Lakin bütün bu araşdırmalarda Ermənistanın türk mənşəli toponimiyasının siması tam əksini tapmamışdı. Bu mövzunu mümkün qədər tam əhatə edə biləcək tədqiqata ehtiyac vardır.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq B.Ə.Budaqov və Q.Ə.Qeybullayev bu fundamental lüğətin tərtibinə başladılar.

Lüğət əsas etibarilə XVI-XX əsrlərdə indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş coğrafi adları əhatə edir. Bu, göstərilən əsrlərdə oradakı yaşayış məntəqələrinin adları barədə mənbələrin nisbətən bolluğu ilə bağlıdır. Lakin həmin əsrlərdə mövcud olmuş toponimlərin müəyyən hissəsi, şübhəsiz, erkən orta əsrlərdə yaranmışdır və müəlliflər onlar barədə mənbələrdə olan məlumatları da lüğətə cəlb

etmişlər. Beləliklə, izahlı lüğət əslində Ermənistan ərazisində qədim dövrlərdən başlayaraq mövcud olmuş Azərbaycan dilli coğrafi adlar barədədir.

Əsərin elmi və eləcə də əməli əhəmiyyəti böyükdür. Lüğətdən aydınlaşır ki, qədim Oğuz yurdunda, indi Ermənistan adlanan ərazidə son iki min ildə türk dilli tayfalar aparıcı rola malik olmuşlar. Bu nəticənin xalqımızın mənşəyi və etnik tarixi baxımından dəyəri hədsiz dərəcədə böyükdür. Q.Ə.Qeybullayevin Azərbaycan türklərinin mənşəyi haqqında irəli sürdüyü yeni konsepsiyada deyilir ki, Azərbaycan və Ermənistan ərazilərində, habelə onlara bitişik bölgələrdə türk dilli tayfalar hələ eradan əvvəlki minilliklərdə yaşamışlar. Bununla əcdadlarımızın guya əvvəlcə hurri dilli (ya da elam dilli), sonra İran dilli və qafqaz dilli, daha sonra orta əsrlərdə türkləşmiş olmaları baxışı haqlı olaraq tam inkar olunur.

Əsər müəlliflərin gərgin yaradıcı əməyinin məhsuludur. Mən belə hesab edirəm ki, müəlliflər bu lüğəti hazırlamaqla, Vətən torpağının bu ağır məqamında yüksək vətənpərvərlik nümunəsi göstərmiş və xalqımızın qarşısında alimlik borclarını ləyaqətlə yerinə yetirmişlər.

Lüğət Azərbaycan xalqının etnik tarixi sahəsində çalışan tədqiqatçılar, coğrafiyaçılar, toponimçilər və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

* * *

Azərbaycanın hər iki hissəsində və onun ərazisindən kənarında yaşayan azərbaycanlıların coğrafi adları xalqımızın etnik tarixinin, xüsusilə etnogenez probleminin araşdırılması üçün zəngin mənbədir. Tarixi mənbə rolunu oynayan toponimlər etnonimlərdən (tayfa və xalq adlarından) və xalqın dilinə mənsub leksik vahidlərdən ibarətdir. Leksik vahidlər şəxs adlarında da iştirak edir. Eramızın birinci minilliyi çərçivəsində - alban etnosunun mövcud olduğu bir dövrdə Albaniyadakı toponimlərin və şəxs adlarının təhlili əsasında Alban etnosunun türk mənşəli olduğu sübut edilmişdir. Alban toponimlərinin və şəxs adlarının türk dilləri əsasında araşdırılması yeni elmi nəticələrə gəlməyə imkan vermişdir.

Azərbaycan xalqının və onun dilinin formalaşmasına yardımçı olmuş etnik prosesin əhatə etdiyi arealın üfünə indiki Ermənistan ərazisi və ona qonşu regionlar da daxildir. Azərbaycanın və indi Ermənistan adlanan Oğuz yurdunun toponimiyasının tədqiq olunmasının elmi əhəmiyyəti, ən əvvəl, tarix boyu burada

mövcud olmuş etnik birləşmələrin xalqımızın etnogenezindəki rolunun müəyyən edilməsindədir. Müxtəlif tayfa və xalq adlarını əks etdirən coğrafi adlar (etnotoponimlər) tarix elmi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Etnotoponimlər tayfa və xalq adlarından yarandığından bu və ya digər tarixi mərhələdə mövcud olmuş etnik tərkib həmin etnotoponimlərdə yaşayır. Xalqın yaranması və onun formalaşmasında iştirak etmiş etnik komponentlərin müəyyən olunmasında "xalqın ictimai həyatı, orada məskunlaşmış xalqın dili ilə sıx surətdə bağlı olan" (E.M.Мурзаев. Происхождение географических названий. М., 1960, с.405) toponimlərin rolu mühümdür. A.Bakıxanov yazmışdır: "Əgər ölkənin qəbilələri, kəndləri, binaları və qədim asarı geniş bir surətdə tədqiq edilərsə, əhalinin mənşəyini təyin etmək mümkün olacaqdır" (A.Bakıxanov. Güllüstani-İrəm. Bakı, 1951, s.29). Azərbaycan maarifçisi və alimi H.B.Zərdabi Azərbaycan tarixinin tədqiqi məsələsi üçün qədim toponimyanın öyrənilməsinin əhəmiyyətini qeyd edərək yazırdı: "Təəssüf ki, bizim ölkənin tarixi, xüsusilə onun topoqrafiyası (topoqrafiya dedikdə müəllif, şübhəsiz ki, toponimikani nəzərdə tutur-B.B.) bizə məlum olmayan zülmət içərisində batıb qalmışdır..." (H.B.Zərdabi. Zaqafqaziya səhralarında meşə salınması. "Kaspi" qəzeti, №172, 13.VIII.1899).

Azərbaycan tarixşünaslığında indiki Ermənistan ərazisində türk

mənşəli əhalinin mənşəyi bu günədək xüsusi tədqiqat predmeti olmamışdır. Tarixçilərimiz Cənubi Qafqazda, o cümlədən Ermənistanda Azərbaycan türklərinin ulu əcdadlarının etnik tarixini tam açıqlaya bilməmişlər. Ermənistan azərbaycanlılarının maddi və mənəvi mədəniyyətinin tədqiqi sahəsində heç bir əməli işin görülməməsi də acınacaqlı haldır. Erməni millətçilərinin müsəlmanların, o cümlədən də türk dilli xalqların arxeoloji və mədəni abidələrini vəhşicəsinə dağıtması xalqımızın tarixi taleyinin, qədim keçmişinin tədqiqini müəyyən dərəcədə çətinləşdirmişdir. Bununla da xalqımızın bu tərkib hissəsinin minilliklərlə ölçülən maddi və mədəni irsi həmişəlik itirilmişdir.

Ümumiyyətlə, rus, erməni və fars tarixçilərinin əsərlərində türk xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların etnik tarixinə dair qərəzli fikirlər, nədənsə, Azərbaycan tarixşünaslığında özünə möhkəm yer tutmuşdur.

Son tədqiqatlardan görünür ki, indiki Ermənistan ərazisində ermənilər tədricən türk dilli tayfaların yaşadıkları əraziləri işğal etmişlər. Urartu (er.əv.IX-VII əsrlər) və qədim erməni mənbələrində indiki Ermənistan ərazisinə aid toponimlərin çoxunun qədim

türk dillərində olması və er.əv. VIII əsrdən başlayaraq bugünkü Ermənistan ərazisində qədim türk mənşəli tayfaların (kəmərlərin, sakların, quqarların, şirakların, bulqarların, kəngərlərin, peçeneqlərin, qıpçaqların, oğuzların və b.) yaşaması barədə tarixi məlumatlar azərbaycanlıların orada eradan əvvəl I minillikdə və erkən orta əsrlərdə yaşadığını göstərir (bax: Q.Qeybullayev. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992).

ABŞ tarixçiləri Jastin Makkarti və Karolin Makkarti "Турки и Армяне» kitabında (Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1996) yazırlar ki, Ermənistan respublikasının tutduğu indiki ərazi ermənilərə deyil, azərbaycanlılara məxsusdur. Bu səbəbdən də Ermənistan ərazisində olan coğrafi adların böyük əksəriyyəti azərbaycanlılara məxsusdur. XVI-XIX əsrlərdə İrəvan əyalətinin, İrəvan xanlığının və İrəvan quberniyasının yaşayış məntəqə adlarının, demək olar, hamısının türk mənşəli olması da bununla bağlıdır.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Cənubi Qafqazı, o cümlədən İrəvan xanlığını işğal etməsi, Rusiyanın köməyi və təhriki ilə İrandan və Türkiyədən ermənilərin köçüb gəlməsi ilə azərbaycanlıların doğma yurdlarından qovulması və onların yaşadıkları kəndlərdə ermənilərin kütləvi şəkildə yerləşdirilməsi prosesi başlandı. Hələ 1828-1832-ci illərdə 310 kəndin azərbaycanlı əhalisi qovulmuşdu [163, 172-173].

XIX əsrin 50-ci, 70-ci və 90-cı illərində, sonra 1905-1906, 1918-1920 və 1948-1953-cü illərdə davam etdirilən bu siyasət 1988-ci ildə başa çatdırıldı: Ermənistandakı Azərbaycan türklərinin hamısı deportasiya olundu [ətraflı məlumat üçün bax: 20]. Bununla əlaqədar olaraq, 1935-ci ildən fərmanla Ermənistandakı türk mənşəli yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsi - toponimik genosid baş verdi və bu proses 1990-cı ildə sona yetirildi. 1935-1973-cü illərdə 465, 1992-ci ildə 97 azərbaycanlı kənd adları ləğv edildi. Aydındır ki, başqa makrotoponimlər (iri relyef adları və su mənbələrinin adları) və mikrotoponimlər (məhəlli yer adları) da məhv olmuşdur. Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyası ilə onun dil kökünə mənsub olan bütün yer adları da passiv fonda keçmişdir. Erməni millətçilərinin vaxtaşırı azərbaycanlıları doğma yurdlarından deportasiya etmələri həm də onların coğrafi adlarının yaşamasına son qoymuşdur. Lakin müxtəlif elmi mənbələrdə, o cümlədən topoqrafik xəritələrdə əksini tapmış coğrafi adları məhv etməklə erməni millətçiləri arzuladıqları nəticəni ala bilməyəcəklər. Fərmanlarla tarixi həqiqəti ört-

basdır etmək mümkün deyil. Təqdim edilən əsər ermənilərin toponimik soyqırımını ilə məşğul olanlarının istədikləri məqsədə nail olmadıqlarını aydın göstərir.

Ermənistanda yaşamış azərbaycanlıların etnik tarixinin yazılması və Ermənistan ərazisində mövcud olmuş Azərbaycan mənşəli coğrafi adların izahlı lüğətinin tərtibi zərurəti qarşıda dururdu. Təkidimlə Q.Ə.Qeybullayev "Qədim türklər və Ermənistan" adlı əsərini nəşr etdirmiş və bu boşluğu müəyyən qədər doldurmuşdu. Ermənistan ərazisində olan Azərbaycan toponimləri izahlı lüğətinin yazılmasını təxirə salmaq olmadı. Lakin belə bir əsərin yazılıb çap etdirilməsi üçün şübhəsiz ki, bir nəfərin xeyirxahlığı lazım idi. Bizim təklifimizlə Ali İctimai Siyasi Kollecin rektoru Rasim Nəbiyev lüğətin yazılması prosesində onun maliyyələşdirilməsini öhdəsinə götürdü.

Deməli, bu əsər akademik B.Ə.Budaqovun təşəbbüsü və müəllifliyi, habelə onun ilkin variantda yazılması üçün lazım olan maliyyə xərclərini öhdəsinə götürmüş Ali İctimai Siyasi Kollecin rektoru Rasim Nəbiyevin qayğısı sayəsində ortaya çıxmışdır. R.Nəbiyevin yüksək vətəndaşlıq qeyrətini gələcək nəsillər şübhəsiz ki, minnətdarlıqla xatırlayacaqlar.

Akademik B.Ə.BUDAQOV

BİRİNCİ HİSSƏ

I.TƏBİİ-COĞRAFİ ŞƏRAİT

İndi Ermənistan adlanan ölkənin ərazisi dağlıqdır. Hələ eradan əvvəl I minillikdə türk mənşəli tayfalar bu ölkənin yerli sakinləri olduqlarına görə oradakı dağların, dərələrin, düzlərin və yaşayış məntəqələrinin əksər hissəsinin adları həmin tayfaların adlarından və türk dillərinə mənsub sözlərdən ibarət idi. Türk mənşəli maldar tayfalar üçün yaylaq və qışlaq yerləri olmuş dağların və vadilərin bəzilərinin adları eramızın əvvəllərindən məlumdur. Tədqiqatlar göstərir ki, Ermənistan ərazisində erməni dili əsasında yaranmış qədim dağ və çay adları yoxdur. Dağ adlarının bəziləri qədim türk etnonimlərindən, bəziləri isə türk dillərində relyef formalarını bildirən sözlərdən ibarətdir.

Ermənistanın Şərqi Anadolu ilə həmsərhəd bölgəsində Qarğabazar və Xalxal dağları vardır.

Qarğabazar oronimi Altay dillərindəki (eveng, mancur və türk dillərində) qarqa "cərgə", "sıra", "silsilə", "dil formalı şiş uclu qaya", "üst-üstə düşmüş buzlaq daşları" [126, 210] və bazar "bir şeyin (adamların, quşların və hətta cansız obyektlərin, məsələn, buzlaq daşlarının) bol yeri, yığılma yeri" [126, 63] sözlərindən ibarətdir. Qədim türklərdə Bazar və Karqa adlı tayfalar da vardı (Bax: 76, 77 və 78). Azərbaycanda, Ermənistanda, Orta Asiyada, Altayda və Qazaxıstanda qarqa və bazar sözlərinin hər iki mənasını ifadə edən çoxlu toponimlər vardır. Azərbaycanda Bazar-Yurdu və Bazar-Düzü dağ adları da şübhəsiz, məhz Qarğabazar oronimində olduğu kimi, bazar coğrafi terminindən yaranmışdır. Qarğabazar dağının adı sonra yaşayış məntəqəsinin adına çevrilmiş və əhalinin yer dəyişməsilə əlaqədar olaraq əvvəlcə Naxçıvana (keçən əsrə aid ədəbiyyatda Naxçıvan qəzasında Qarğabazar toponimi qeyd olunmuşdur), oradan da Azərbaycana (Füzuli rayonunda Qarğabazar kəndi vardır) gətirilmişdir.

Xalxal dağ adı çox qədim tarixə malikdir. Ona görə ki, bu toponim hələ er.əv. I minillikdə Cənubi Azərbaycan ərazisində, eramın əvvəllərində Albaniyada (indiki Qazax rayonunda Əskipara kəndi ərazisində Xalxal şəhəri) vardı. Azərbaycanda və Ermənistanda XIX əsrdə Xalxal adlı çoxlu yaşayış məntəqəsi mövcud idi. Xalxal toponiminin mənası tamamilə aydınlaşdırılmamışdır. Bəzi tədqiqatçılara görə Albaniyanın Xalxal şəhərinin adı Azərbaycan dilinin dialektlərindəki xalxal "hasarlanmış yer" sözündən ibarətdir (bax: 84, 23). Ona görə də ehtimal edilə bilər ki, Xalxal dağının adı türk tayfalarının yaylaq yeri olması ilə əlaqədar yaranmışdır.

Ermənistanın Türkiyə ilə sərhəd bölgəsində Ağbaba dağları yerləşir. Ağbaba qədim, bəlkə də islamdan əvvəlki ziyarətgahın adıdır. Ümumiyyətlə, Ağbaba dağ silsiləsində "Qızıl Ocaq", "Aşdibaba" (əslən "Xaşdibaba", yəni "Xaçlıbaba"dır, demək piri xristian dini mənşəlidir) və "Kaloğlan" pirləri vardır. Ona görə də XIX əsrin əvvəllərində Ağbaba dağı "Ağbaba ziyarətgahı dağı" da adlanırdı (bax: 159). Ağbaba daş hasarlı pirdir. Ziyarətgahın yanında "Ziyarət bulağı" adlı bulaq da vardır. Qızıl Ocaq piri isə Ağbaba piri ilə bir qədər aşağıda yerləşir. Bu piri keçmişdə Azərbaycan türkləri tərəfindən ziyarət edilmiş bir neçə qəbirdən ibarətdir. Ağbaba bölgəsində Çaxmaq kəndinin üst tərəfində, Şiş ocağı (Şiş piri) dağında Qoyunbulaq piri yerləşir. Ağbaba dağ silsiləsində Qayıqulu, Kəngər, Sakat və Baytar adlı etnonimik oronimlər vardır.

Ermənistanın Türkiyə ilə sərhəd bölgəsində XIX əsrdə bir dağ Göydağ (hünd. 2871 m) adlanır. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda bu dağın adı "Gögcədağ" kimidir (27, 69).

Ermənistanda türk mənşəli ən qədim dağ adı Alagözdür. Azərbaycanlılar içərisində "Ələyəz" kimi tələffüz olunan bu dağın hündürlüyü 4090 m-dir. Ermənicə tələffüz formasında Araqadz kimi bu dağın adı V əsr erməni mənbələrindən məlumdur. Bir sıra xarici və erməni tədqiqatçılarının bu oronimin mənasının qədim erməni dili və məlum qədim Şərqi dilləri əsasında aydınlaşdırılması təşəbbüsləri boşa çıxmışdır. Belə də olmalı idi, çünki dağın adı qədim türkcədir. Alagöz türkcə al "geniş", "böyük sahə" (147, 1, 755) (Alazan çayının adında olduğu kimi, bax: 13, 182) və gəz "dağ belində batıq yer" sözlərindən ibarətdir. Deməli, bu oronim əslində Alagəz, daha dəqiqi Alaqəz olmuşdur. Oronimin ikinci komponentinin "qəz" olduğunu qədim ermənicə "ğadz" kimi yazılışı da göstərir. Lakin danışdıqda adın "q" səsi fonetik dəyişikliyə uğrayaraq "y" səsinə keçmişdir. (Şirəqel etnotoponiminin Şörəyəli formasını kəsb etməsi kimi). Oronimdə "gəz" sözünün iştirak etməsi zirvəsində vulkan mənşəli iri batıq yerin olması ilə əlaqədardır. Bu adın "ala" sözü də məhz həmin gəzə - yəni vulkan mənşəli batıq yerə aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanda Şahdağın zirvələrindən biri də Gəzdək adlanırdı.

Alagözün zirvələrinin adları da türk mənşəlidir: Çınqıl, Güyül, Ziyarət, Qızıl, Ləqəm, Qaradağ, Qaraköynək, Qızıl Ziyarət, Qızıldağ. Şiştəpə, Buğutlu, Börklü, Qıpçaq, Qaranluq, Bakugöl, Şəkərli gölü, Marallıq və s. (bax: Z.Korkotən. Araqaü (qara Alaqez), Erevan, 1936). XIX əsrdə Şərur-Dərə-Ələyəz və Eçmiadzin qəzalarında Alagöz adlı çay və şəhər xarabalığı vardı (133, 16).

İndi ermənicə Birakn kimi yazılan dağın (hünd. 3650 m.) adı XIX əsrin I yarısına aid ədəbiyyatda Binqel (yəni Mingöl) kimidir. Ermənilər adın birinci "n" səsinə "r" səsinə çevirmiş, "göl" sözünü isə ermənicə "bulaq", "göl" mənasında "akn" sözü ilə əvəz etmişlər. Alagöz dağının yamacında yerləşən bu dağın adı sonra Byurakan şəklinə salınmış və beləliklə ermənicə akn "göl" sözü "akan" formasına çevrilmişdir.

Sarakn dağının (hünd. 3542 m) adı Sarıbulaq oroniminin erməniləşdirilmiş formasıdır, yəni adın "bulaq" sözü ermənicə akn "bulaq" sözü ilə əvəz edilmişdir.

Ermənistanda Tondrak dağının (hünd. 3542) adı orta əsrlərdə mövcud olan

Tondrak mahalının adındandır. Mahal və dağ qədim türk mənşəli Dondar tayfasının adını əks etdirir (bax: 79, 135-137 və 352).

Ermənistanın Türkiyə ilə sərhəd bölgəsində Qarqar dağları yerləşir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da "qarşu yatan qara qarlı dağlar"(27, 54) ifadəsindəki "qara-qarlı" sözü eposun üzünü köçürmüş katiblərin səhvidir və ona görə "Qarqarlı" kimi bərpa edilməlidir. Şərqi Türkiyədə, Yuxarı Basində bir dağ indi də "Karqar dağları" adı ilə məlumdur. Dağın adı qədim türk mənşəli Qarqar tayfasının adından ibarətdir. "Alban tarixi"ndə Albaniya ərazisində qarqarların adı eranın əvvəllərinə aid hadisələrdə çəkilir. Dağlıq Qarabağda da bir dağ Qarqardağ (hünd. 2320 m) adlanır. Digər Qarqardağ Samur çayının mənsəbindədir. Mənbədə deyilir ki, Ənuşirəvan (531-579) Müşkur torpağında (Şimal-Şərqi Azərbaycanca) Karkar şəhərini tikmişdir (Мухаммед Аваби Акташи. Дербендنامه. Махачкала, 1992, с.43). Ибн Хордабех (IX əsr) bu şəhərin adını Kərkərə kimi qeyd etmişdir. Azərbaycanın bəzi tədqiqatçıları (İqrar Əliyev, Fəridə Məmmədova və b.) rus və erməni tarixçilərinin ardınca bu tayfanı Dağıstan dilli və ya Nax (yəni Çeçen-İnquş) mənşəli sayırlar. Bu, uydurma fikirdir. Oxucu haqlı olaraq soruşa bilər ki, Ermənistan-Türkiyə sərhəd bölgəsində Qarqar dağlarında hansı dağıstanlılar, yaxud çeçen-inquşlar yaşaya bilərdi? Azərbaycanda və Ermənistanda bu tayfanın adı təhrif olunmuş şəkildə Gərgər və Herher kimi bir neçə yaşayış məntəqəsinin adında qalmışdır. Əslində qarqarlar, bircə, er.əv. VIII əsrdə sakların tərkibində Cənubi Qafqaza gəlmiş türk mənşəli tayfadır (Qarqarlar barədə bax: 79, 78-81).

Ermənistan ərazisində bir dağ silsiləsi Ağ-Manqan allanır. Lüğətdə bu dağın adının türkcə mənası verilmişdir. Silsilənin Qızıl Ziyarət, Naltəpə, Şahbulağı, Südlübulaq və Arxaşan adlı zirvələri vardır. Bu dağlar Ermənistan azərbaycanlılarının yaylaq yerləri olmuş, ona görə də bəzi kənd adlarında onların adları öz əksini tapmışdır.

Ermənistanın Gürcüstanla sərhəddində Pəmbək dağ silsiləsi yerləşir. Keçmişdə yaylaq yerləri olmuş bu ərazi qədimlərdən türk tayfalarının məskənidir. Oronimin Azərbaycan türkləri içərisində tələffüz forması Bəmbək, orta əsr erməni mənbələrində Pambak kimidir. Əslə Bəmbəkdir. Dağın adı Altay (türk, tunqus, mancur) dillərində geniş yayılmış bom, boom "çay vadisinin dar hissəsində hündür, sıldırım qaya", "çay sahilində hündür qaya-burun" (126, 91) və bak, bək "təpə" sözlərindən ibarətdir. İlk baxışda oronimin bam komponenti ilə bom (boom) sözünün eyniliyi şübhə doğura bilər. Lakin V.V.Radlov hələ keçən əsrdə yazmışdı

ki, qırğızlarda bom sözü buam (yakutlarda buom) kimi tələffüz olunur (V.V.Radlov. Краткий отчет о поездке в Семиречную область и на Иссык-Куль летом 1859 г. "Известия Русского географического общества", 1870, № 6). Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu sözün həm bom, həm də buam (danışıqda "u" və "a" səslərinin yanaşı durması ilə əlaqədar olaraq - "bam") forması möv-cud olmuşdur. Maraqlıdır ki, XIX əsrdə Şimali-Qafqazda - Maykop əyalətində də bir dağ Pəmbək adlanırdı (133, 31). "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda adı çəkilən Bambam (27, 65) toponimi ehtimal ki, (katiblərin səhvi üzündən) "Bambak" adının yazılışındadır. Ağrıdağ (Ararat) silsiləsində bir dağın Bambul adlanması da diqqəti cəlb edir. Bu ad bamb ("b" səsi danışıqda əlavə olunmadır) və türk dillərində ul "yüksəklik", "dağ" (147, 1, 594) sözlərindən ibarətdir. Cənubi Sibirdə Meçin-Ul, Terqen-Ul dağ adları var (126, 575). Pəmbək oroniminin "bək" hissəsi isə Azərbaycanda və Ermənistanda bir sıra toponimlərdə olduğu kimi, qədim türk dillərində "təpə", "yüksəklik" (bax: 86) mənasındadır və bu söz Ermənistanda bir neçə yaşayış məntəqəsinin adında əksini tapmışdır. Dağın adı ilə bağlı olaraq Ermənistanda Pəmbəkçay və Pəmbəkkənd adları da olmuşdur. Bu adlar barədə lüğətdə məlumat verilmişdir.

Pəmbək dağ silsiləsinin bir zirvəsi Maymaq adlanır (yüks. 3082m). Maymaq əslində oradakı qədim ziyarətgahın adıdır; deməli, dağ pirin adı ilə adlanmışdır. Ehtimal ki, pır qədim türklərin Umay (May ana) ilahəsinin adından ibarətdir. Qədim türklərdə bu ilahə körpələrə himayəlik edən kölgəsiz quş kimi təsəvvür olunurdu. XIX əsrin əvvəllərində Pəmbək dağ silsiləsinin aşağıdakı zirvə adları qeyd olunmuşdur: Böyük Buğutlu, Kiçik Buğutlu, Cəngi, Sudaqan, Qarnıyarıq, Misxana, Ulyaşık, Şəkərbəşi, Eşşəkmeşdan, Eşşəkquduran, Alapapax və b. (159, 356). Buralar həm də Azərbaycan türklərinin yaylaq yerləri idi.

İndi Ermənistana aid Göycə mahalı tarixən Alban ərazisidir. VII əsr Alban tarixçisi Musa Kalankatlı er.əv. II əsrə aid hadisələrdən danışarkən yazır ki, Artəşes paytaxtında "Alban ordularını yanına dəvət edir, onlarla Göycə gölünün sahilinə gəlir və onların köməyiylə Yervandı qovub Ərməniyəni işğal edir" ("Alban tarixi", I kitab, 9-cu fəsil). Bu məlumatdan aydın olur ki, o vaxtkı Göycə mahalı Ərməniyəyə məxsus deyildi. Ümumiyyətlə, mahalın əhalisi tarix boyu, hələ er.əv. VIII-VII əsrlərdən bəri türk dillilər olmuşlar. Bu barədə aşağıda "Etnik tarix məsələləri" fəslində deyiləcəkdir.

Bu mahalda XIX əsrin əvvəllərinə aid rus dilli ədəbiyyatda çəkilən dağ adlarının hamısı (Güneydağ, Cantəpə, Şahdağ, Adatəpə, Qara-Erkəc, Oğrunca, Şişqaya, Konqurdağ və b.) (159, 366) təmiz azərbaycandır.

Borçalı mahalı hələ eradan əvvəl türk mənşəli tayfaların yaşadığı bölgədir. Mahalın Lori nahiyəsini ermənilər 1918-ci ildə işğal etmiş və orada 1930-cu ildə Alaverdi rayonunu, 1969-cu ildə Tumanyan rayonunu təşkil etmişlər. Bu rayonun ərazisindəki Danabaşı, Keçəltəpə, Dikdaş, Babaqar, Dəlidağ, Gəzdək dağları Azərbaycan türklərinin yaylaq yerləri olmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, bu dağların hətta XIX əsrdə gürcücə və ermənicə adları yox idi.

Ermənistanın Martuni rayonunun ərazisində Armağan, Asoy Mirzə və Sakoyvar dağlarının adları da türkcədir. Bunlardan Sakoyvar dağının adı diqqəti cəlb edir. Əslində bu oronim Sakavardır. Sakoyvar forması onun ermənicə yazılış formasıdır. Sakavar eradan əvvəl VII əsrdən indiki Ermənistan və Azərbaycan ərazisində hakim etnos olmuş qədim türk mənşəli Sak(a) tayfasının (bax: 13) adını əks etdirir. Ermənistanda Saka (Şaka) etnonimi ilə bağlı toponimlər çoxdur.

Ağrıdağ (ermənicə Ararat) silsiləsindəki dağların adları - Kəbirdağ, Koroğludağ (Kəbirdağdan 30 km cənub-şərqdə yerləşən bu dağın zirvəsində "Koroğlu qalası" adlı qala vardır), Təkaltu (Koroğludağdan 20 km aralıda yerləşir, əsl Təkəaltı, "dağ keçisi, yəni təkə yaşayan dağ"), Ağdağ, Zordağ, Siçanlıdağ, Qara Çomaq, Parçenis, Pambul (yaxud Xaç Gədik) (bax: 159) və s. oralarda qədimdən əhalinin türk dilli olduğunu göstərir.

Ermənistanın Gürcüstan və Azərbaycanla sərhəd bölgəsində Kəngər dağları yerləşir. V əsrə aid erməni mənbələrindən məlum olan bu dağın adı şübhəsiz ki, eranın əvvəllərindən orada yaşayan qədim türk mənşəli kəngərlərlə bağlıdır (bax: 79, 101-103).

Ermənistanda Quqar və Kayıqulu dağları isə qədim türk mənşəli Quqar (bax: 79, 193-197) və Səlcuq oğuzlarının Kayı (Kayıqulu oronimi Kayıoğlu adının təhrifidir) tayfalarının adlarını əks etdirir.

Qədim Alban əyaləti olan Sisakan (sonrakı Zəngəzur) müəyyən tarixi hadisələrlə əlaqədar olaraq orta əsrlərdə İrəvan əyalətinə daxil idi. Sonra bu bölgə Qarabağ, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları arasında parçalanmışdı. XIX əsrdə tarixi ədalət

yerini tutmuş və Zəngəzur mahalı Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasına mənsub edilmişdi. Azərbaycan və Ermənistan arasında razılaşma əsasında XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Zəngəzurun çox hissəsi (indiki Sisyan, Qafan və Gorus rayonları) Ermənistana verilmişdir. Lakin bu bölgənin bütün toponimləri, o sıradan dağ adları türkcədir. Lügətdə bu dağ adları haqqında məlumat verilmişdir.

Ermənistan ərazisində Arxaşan (2300 m), Tej (yüks. 3090 m), Maymaq (yüks. 3082 m), Ağlağan (yüks. 2992 m), Dəlidağ (yüks. 3196 m), Gəlinqaya (yüks. 2488 m), Tayaqaya (yüks. 3250 m), Köksügözəl Qayaköynək (yüks. 2630 m) və b. dağ silsilələrinin adları da türkcədir. Köksügözəl Qaraköynək dağının adı ehtimal ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" eposundakı Köksügözəl Qabataq adının (27, 37) bəlkə də eynidir.

Ümumiyyətlə, indiki Ermənistan ərazisində qədim türk mənşəli Bayat, Qarqar, Kəngər, Quqar, Kayı və Şirak etnonimləri ilə bağlı dağ adları oralarda həmin tayfaların qədimdən yaşadığını göstərən faktlardır. Diqqəti bu cəlb edir ki, həmin dağların ermənicə adları məlum deyil. İndi Azərbaycan türklərinin Ermənistanda yaşamadığı bir şəraitdə ermənilərin bu dağları necə adlandıracaqları bilinmir.

Ermənistanda dağların adları barədə A. Bayramovun əsərində ətraflı məlumat verildiyinə görə (6, 90-102) deyilənlərlə kifayətlənirik.

İrəvan xanlığında və İrəvan quberniyasında Urartu mənbələrində adı çəkilən, lakin ermənicə olmayan Axuryan (Urartuca er.əv. VIII əsrdə Akuriani) istisna edilməklə bütün çay adları da türkcə idi. İndiki Ermənistan ərazisində ermənicə çay adı da yoxdur.

Araz çayının adını ilk dəfə er.əv. VI əsr müəllifi Hekatey çəkir. Urartu mənbələrində onun adı Muna kimidir ki, bu da Altay dillərində mu "su" [126, 378] sözündəndir. Araz çayının adı haqqında çox yazılmış, lakin indiyədək mənası aydınlaşdırılmamış qalmışdı. Son tədqiqatlar bu adın qədim türkcə ərəz, uras, oraz "sakit", "dinc", "xeyirxah", "xeyir gətirən" (147, I, 666-667) sözündən ibarət olduğunu göstərmişdir. Çaya belə ad verilməsi onun xalqın təsərrüfat həyatındakı, xüsusilə suvarma əkinçiliyindəki rolu ilə əlaqədar olmuşdur. (Bu barədə bax: Q.Qeybullayev. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı, 1994). Aşağıda Araz adının mənşəyi məsələsinə qayıdacağıq.

Şərqi Türkiyədən və Ermənistandan axan Arpaçay çay adını götürək.

Yunan müəllifi Ksenefont (er.əv. 430-354) er.əv. 403-cü ildə İrana getmiş, Kiçik Kirin öz qardaşı II Artakserksə qarşı hərbi səfərində iştirak etmiş, lakin Kir döyüşdə öldürüldükdən sonra 10 min nəfər muzdlu yunan əsgərinin başında Kiçik Asiyanın şərqindən keçib Qara dənizin şimal sahillərinə qayıtmasını təşkil etmişdir. Keçdiyi yol boyu müşahidə etdiklərini "Anabasis" adlı əsərində təsvir etmiş Ksenefont "skiflərin yaşadığı ərazidə" "Arpazos" çayının adını çəkir. (Ksenefont, "Anabasis", IV, 7, 18).

Araşdırmamız göstərir ki, "Arpazos" Arpaçay (Qərbi Arpaçay) adının qədim yunan dilində yazılış forması olmaq etibarilə "Arpaz" və qədim yunan dilində müəllifin əlavə etdiyi "os" adlıq hal şəkilçisindən ibarətdir. Ksenefont yerli əhalidən eşitdiyi "Arpaçay" adını "Arpaz" (əslə Arpaç) (qədim yunan dilində "ç" səsi olmadığına görə müəllif onu "z" səsi ilə verməli olmuşdur) kimi qeyd etmiş, deməli, Arpaçay adının "a", "y" səslərini nəzərdən qaçırmış, sonuna qədim yunan mənşəli "os" adlıq hal şəkilçisi əlavə etməklə onu Arpazos (Arpaços) kimi yazmışdır. Buradan aydın olur ki, Arpaçay hidronimi er.əv. V əsrdə mövcud idi. Arpaçay adının sonunu təşkil edən "çay" komponenti göstərir ki, bu hidronim türk dilli əhalinin yaşadığı bir mühitdə yaranmışdır. Əgər sorğu vaxtı əhali bu adı "Arpaçay" kimi tələffüz etməsəydi, Ksenefont "Arpa" komponentindən sonra "ç" səsini əvəz edən "z" səsini əlavə etməzdi.

İkinci məsələ bu türk dilli əhalinin mənşəyi məsələsidir. Bizə görə, bu əhali er.əv. VII əsrdə şimaldan gələrək Cənubi Qafqazı işğal etmiş türk mənşəli saklardır. Bunu iki faktla təsdiqləmək olar. Əvvəlcə, Şərqi Türkiyənin Qars əyalətində indi də Şəki yaşayış məntəqəsi vardır və sözsüz ki, bu toponim Azərbaycanda Şəki və Ermənistanda Sisyan rayonundakı Şəki kənd adları ilə bir mənşəyə malikdir; ikincisi, Ksenefont bu çayın hövzəsində yaşayanların Pasian adlandığını yazır. Bu ad indiyə qədər Şərqi Türkiyədə Basınlar (Basianlar) formasında qalmışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda bu əyalət Pasinuk (27, 53) kimidir. Pasianların (yaxud basianların) sak mənşəli olması onunla təsdiq olunur ki, antik müəlliflər Orta Asiyada sakların bir qolunun Pasian adlandığını yazmışlar (Strabon, XI, 8,2). Orta Asiyada bu tayfanın adı sonra s > ç fonetik əvəzlənməsinə görə Paçine (Peçeneq) formasını kəsb etmişdir. Aşağıda deyəcəyik ki, saklar Şimali Azərbaycan ərazisini də tutmuşdular. Ona görə də sakların bir hissəsi indiki Dağlıq

Qarabağ ərazisində məskunlaşdıqdan sonra bu ərazi Artsak "Sak yüksəkliyi" (qədim türk dillərində art "yüksəklik", "dağlıq ərazi", " aşırım" deməkdir; bax: 93, 55) adlanmışdır. Həm də VII əsrdə Artsakda Alban əyalətlərindən biri Pasion (basian) tayfasının adı ilə Rot-Pasion adlanırdı (bu barədə bax: 13).

Yuxarıda deyilənlər göstərir ki, Şərqi Türkiyədə Ksenefontun qeyd etdiyi pasianlar türk dilli sakların bir qolu idi.

Üçüncü məsələ, Arpaçay adının "arpa" komponentinin mənasıdır. Məlumdur ki, Arpaçay mənbəyini 2006 m. hündürlükdə Arpa gölündən alır. Aydın olmur ki, göl çayın, yoxsa çay gölün adı ilə bağlıdır. Bəzi tədqiqatçılara görə gölün yaxud, çayın adı arpa bitkisinin adındandır. Bizcə, bu fikir inandırıcı deyildir. Arpa bitkisi suyun üzündə çox və həmişə olmalı idi ki, çaya ad verilməsi üçün səciyyəvi xüsusiyyət olsun. Biz hesab edirik ki, Arpaçay adı əslində adında "br" qoşa səsinin "rb" ("rp") ilə əvəzlənməsi nəticəsində yaranmışdır. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində belə əvəzlənmə vardır: torpaq - topraq; İrbahim - İbrahim; övrət- arvad; yarpaq - yapraq və s. Əgər bu belədirsə, onda bu əvəzlənmə hələ Ksenefontdan əvvəl baş vermiş və deməli, Arpaçay (Abraçay) adı Arpaçay formasını kəsb etmişdir. "Abraçay" isə qədim türk dillərində abra "xeyirxah", "xilas etmək", "saxlamaq", "bağışlamaq", "xeyir vermək", "yardım etmək", "maddi rifaha səbəb olmaq" mənasındadır (bax: 147, 1, 59-60). Çaya belə ad verilməsi onun xalqın təsərrüfatında, xüsusilə, suvarmada müsbət rolu ilə bağlıdır. Məlumdur ki, qədimdə oturaq əhali əsasən çay sahillərində yaşayırdı. Çünki bu, həm maldarlıq və əkinçilik (o sıradan bostançılıq), həm də içmək üçün sərfəli idi. Çaylara belə ad verilməsi səciyyəvidir.

Ermənistanda Qarniçay, Zəngiçay, Kazax, Göyçə və b. hidronimlər də türkcədir.

Lüğətdə bu adlar haqqında danışıldığına görə təkrar etmirik.

İrəvan xanlığı vaxtında mahalların bəziləri oradakı çayların adları ilə adlanırdı:

Vedibasar, Qarnibasar, Zəngibasar və b. Bu mahal adlarında "basar" sözü XVIII–XIX əsrlərdə Azərbaycanda Gəncəbasar, Kürəkbasar və b. adlarda olduğu kimi "çayın suvara bildiyi ərazi" mənasındadır. İrəvan xanlığının ərazisində əkinçilik əsasən suvarma ilə əlaqədar olduğuna görə, orta əsrlərdə Arazdan və başqa çaylardan çoxlu kanallar çəkilmişdi. XIX əsrin əvvəllərinə aid məlumatlara görə İrəvan xanlığı zamanı aşağıdakı arxlar vardı: Sarbazarxı, Zülfüqararxı, Evçilərarxı,

Qazançiarxı, Qızıl Zakırarxı, Məmişgölarxı, Xoşxəbərərxi, Xəlfəliarxı, İqdirarxı, Alaçarxı, Qızılarx, Taşarx, Arxaçarxı və b. (bax: 159).

Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların qədimdən məskun olduğu bir mahal orta əsrlərdə Göycə gölünün adı ilə Göycə adlanırdı. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı eranın birinci əsrinin ortalarından danışırkən Albaniyada yaşayan tayfalar içərisində ermənicə yazılışda Savdey, V əsr erməni müəllifi Moisey Xorenasi Sod tayfasının adını çəkir və onun Alban çarı Ərənin nəslindən olduğunu qeyd edir. Bu etnonim Göycə mahalında bütün orta əsrlər boyu Zod toponimində əksini tapmışdır. Zodların türk mənşəli olması dolayı yolla onunla təsdiq olunur ki, albanların özləri türk mənşəli (13, 171-210; 79, 73-76), çar Aranın (yəni Ərənin) adı da türkcədir. Eranın I əsrinin ortalarında çarlıq etmiş Ərənin türk mənşəli olması barədə əvvəlki əsərlərimizdə yazmışıq (bax: 13; 14;). 1930-cu ildə gölə verilmiş Sevan adı isə gölün içərisində "Ada" adlanan adada azərbaycanlıların Qaravəng, ermənilərin Sevvanq ("Qaravəng" adının ermənicə tərcüməsi) sözündəndir. Lüğətdə bu barədə ətraflı məlumat verilmişdir.

Biz Ermənistan ərazisində dağ və su mənbələri adlarının yalnız bir qismi ilə oxucunu tanış etdik, çünki lüğətdə yeri gəldikcə bu barədə danışılır.

Bu xülasədən Ermənistan azərbaycanlılarının mənşəyi baxımından prinsipial əhəmiyyətli nəticə çıxır: Ermənistan ərazisində dağların və çayların erməni dilində adları olmamışsa, onda ermənilər oranın köklü, həm də əksəriyyət təşkil edən sakinləri hesab edilə bilməzlər. Əksinə, bu coğrafi adların türk dilli sözlərdən və qədim türk mənşəli etnonimlərdən ibarət olması, V əsrə aid erməni mənbələrində "Alagöz" və "Kəngər dağı" dağ adlarının çəkilməsi son iki min il ərzində türk dilli əhalinin orada həm köklü olduğunu, həm də çoxluq təşkil etdiyini göstərir. Bu barədə qısa da olsa məlumat verilməsi ona görə zəruri idi.

II. ERMƏNİSTANIN QISA SİYASİ TARİXİ.

AZƏRBAYCANA QARŞI ƏRAZİ İDDİASININ KÖKLƏRİ.

HƏQİQƏT VƏ UYDURMALAR.

1. Siyasi tarix. Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisində köklü olduğuna əmin olmaq üçün oranın siyasi tarixini qısaca nəzərdən keçirmək lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq əvvəlcə “Ermənistan” və “Ərməniyə” anlayışlarını araşdırmalıyıq.

Azərbaycan dilində “Ermənistan” sözü 1921-ci ildə Sovet Rusiyasının İrəvan quberniyası ərazisində təşkil etdiyi dövlətin (və ölkənin) adıdır. Ondan əvvəl “Ermənistan” adı məlum deyildi. 1588 və 1728-ci illərə aid türkcə arxiv sənədlərində İrəvan şəhərinin adı ilə bu ölkə müvafiq olaraq “Rəvan əyaləti” və “İrəvan əyaləti” adlanır. Əyalətin əsasında yaranmış xanlıq və Rusiyanın bu xanlıq əsasında təşkil etdiyi quberniya da İrəvan xanlığı və İrəvan quberniyası adlanırdı.

“Ermənistan” adının kökünü Azərbaycan dilində “erməni” etnonimi təşkil edir. Lakin tarixən “erməni” etnonimi ermənilərin özünüadlandırması olan “hay” etnonimi ilə üst-üstə düşmür. Aşağıda deyəcəyimiz kimi, “erməni” etnonimi “hay”lar üçün heç vaxt etnik özünüadlandırma olmamışdır. “Erməni” etnoniminin mənşəyi aşağıda dediyimiz kimidir.

Er.əv. VII əsrə aid Urartu dilində mənbədə (Urartu dövləti və Urartu adı barədə aşağıda danışacağıq) Kiçik Asiyanın şərqində, Fərat çayının yuxarı axımının hövzələrini əhatə edən ərazi Arme (Urme kimi də oxunur) adlanır (88). Arme toponiminin mənası və bu əyalətin sakinlərinin dil mənsubiyyəti məlum deyil. İ.M.Dyakonova görə er.əv XII-VI əsrlər arasında (88.200) Balkanlardan gəlmiş friqlərin (bu friqlər Kiçik Asiyada Xet dövlətini yıxaraq onun yerində mənbələrdə “Friqiya” adlanan qurum yaratmışdılar, aşağıda bu dövlətə türk mənşəli kəmərlərin son qoyduğunu deyəcəyik; friqlərin bir qolu sayılan ermənilərin bu dövlətin yaradılmasında rolu məlum deyil; hər halda, erməni tarixçiləri Friqiya dövlətini özlərinə çıxırırlar) bir qolu olan ermənilərdən əvvəl əyalətdə əhali hurri və luviya dillərində danışdı (88, 232). Arme toponimi barədə o yazır ki, bu adın əsli Or(o)m olmuşdur (88.226). Ona görə də erməni tarixçisi Q Kapansyanın Balkanlardan gəlmə friqlərin bir qolunun guya “arim” adlanması və “erməni”sözünün həmin “arim” sözündən yaranması fikrini (88. 226) İ.M.Dyakonov rədd edir.

Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Balkanlardan gəlmə friq tayfalarının bir qolu olan indiki ermənilər Arme və Hayasa əyalətlərinə gəlib məskunlaşmışlar (88.194).

Friqlərin bu qolu konkret mənada ermənilərin (etnik adı “hay” olanların) bir hissəsi idi. Sami (semit) dillərində danışan və Mesopotamiyanın (Dəclə və Fərat çayları arası

ərazinin) şimalında yaşayan arameylər Arme əyalətində yaşayanlara əyalətin adı ilə “Armina”, hurri dilli Urartulular isə “Armini” (“Arme” adından və Urartu dilində “ini” şəkilçisindən) deyirdilər. Hər iki halda bu söz “Arme (əyalətinin) məskunu”, “Armedə yaşayan” mənasındadır (88.234). Deməli, Armina (və ya Armini) adı həm bu əyalətin köklü sakinlərinə, həm də er.əv. XII-VI əsrlər arasında Balkan yarımadasından gəlmə friqlərin bir qoluna (etnik adı “hay” olanların ulu acdadlarına) verilmiş ümumi ad olduğuna görə əlbət ki, etnik mənsubiyyət bildirmir. İ.M.Dyakonov xüsusi olaraq qeyd edir ki, indi bütün dünya xalqlarında işlənən “erməni” adı mənşəcə yalnız özünü “hay” adlandıranlara şamil oluna bilən etnik ad deyil (88.235, qeyd 116). Ona görə ki, qədimdə “Armina” və “Armini” adları həm Arme əyalətinin, həm də əyalətdə yaşayanların adlarını ifadə edirdi. Coğrafi ədəbiyyatda “Armini” adı Şərqi Anadoluda “Erməni yaylası” adında işlənməkdədir.

İ.M.Dyakonova görə məhz arameylərdən “Armina” adı qədim farslara keçmiş və er.əv. 520-ci ildə Büsutun qaya yazısında Urartu dövlətinin adı kimi “Armini” formasında çəkilmişdir (88.234). Lakin, bircə, müəllifin bu fikri dəqiq deyil. Məlumdur ki, er.əv. 590-ci ildə Urartu dövlətinə Maday (Midiya) dövləti son qoymuşdur. Şübhəsiz ki, Urartu ərazisində, o cümlədən Arme əyalətində Madaya tabe canişinlik yaradılmalı idi. Aşağıda deyəcəyik ki, Urartu dövlətinin yerli adı Biaini idi. İkiçayarasında yaşayan assurlar bu dövlətə “Urartu” deyirdilər. Madayların bu dövləti necə adlandırdıqları məlum deyil. Lakin ehtimal etmək olar ki, arameylərin və Urartuluların müvafiq olaraq “Armina” və “Armini” adlandırdıqları ad madaylara keçmiş və canişinliyin mərkəzi orada yerləşdiyinə görə assurca URARTU, Urartuluların dillərində Biaini adının qarşılığı kimi “Armini” adı qəbul olunmuş və er.əv. 550-ci ildə Madayda hakimiyyət Əhəmən sülaləsindən farslara keçdikdən sonra onlar bu adı madaylardan qəbul edərək Büsutun qaya yazısına salmışlar. Ona görə də Büsutun kitabəsinin babil və elam dillərində variantlarında olan “Urartu” adı əvəzinə qədim fars variantında “Armini” yazılmışdır.

Qədim yunanlara keçdikdən sonra “Armini” adı “Armeniya” formasını almış və Avropa dillərinə də yayılaraq həmin dillərdə “hay” adlananlar üçün etnik ada çevrilmişdir. Lakin, yuxarıda deyildiyi kimi, aramey, Urartu və fars dillərində Armina (Armini) adları ermənilərin etnik adı deyildi. İ.M. Dyakonov yazır ki, haylar heç vaxt özlərinə “erməni” deməmişlər (88.226). Çünki “erməni” adı “hay”lara bir hissəsi

Arminidə, sonra Ərməniyədə yaşadıklarına görə kənardan verilmə ümumiləşdirici addır.

Buna uyğun olaraq, Armina (Armini) ölkə adının mənşəcə indiki Ermənistan ərazisinə qəti dəxli yoxdur. Büsütun qaya yazısındakı “Armini” adı məhz Urartu dövlətinin adıdır. İndiki Ermənistan ərazisi isə Urartu dövlətinin tərkib hissəsi deyildi. Ermənistan ərazisinə “Armini” adının şamil olunması əsas etibarilə er.əv.II əsrdə “Böyük Ərməniyə”nin yaradılması ilə əlaqədardır. «Böyük Ermənistanı» yaradanlar isə, aşağıda deyəcəyimiz kimi, heç də etnik mənsubiyyətcə özünü “hay” adlandıranların hökmdarları yox, türk mənşəli sərkərdələr idi.

Yuxarıda deyilənlərdən görünür ki, “erməni” adı mənşəcə “hay” adlananların etnik özünüadlandırmaları deyil. Diqqəti burası cəlb edir ki, qədim erməni mənbələrində “Armini” ölkə adından yaranmış “erməni” etnonimi və “Armini” ölkə adı yoxdur. Bu mənbələrdə ermənilərin ölkəsi hər yerdə Hayk (“haylar”) adlandırılır, amma onun coğrafi koordinatları göstərilmir; yəni, hayların yaşadıkları ərazinin sərhədləri qeyd olunmur. Lakin qədim erməni mənbələrindəki Hayk sözü rus və Avropa dillərinə “Armenia” kimi tərcümə olunur. Halbuki er. əv II əsrə qədər antik mənbələrdə “Armenia” dedikdə yalnız Kiçik Asiyadakı “Armini” nəzərdə tutulur. Armini adı indiki Ermənistan ərazisinə şamil olunduqdan sonra Kiçik Asiyada həmin əyalət üçün antik mənbələrdə “Kiçik Armini” işlədilmişdir. (məsələn, bax; Strabon, XI, 14, 5). Ona görə aşağıda biz Armini dedikdə Kiçik Arminini, “Ərməniyə” (Nizami Gəncəvidə və Qətran Təbrizidə - Ərmən) dedikdə indiki Ermənistanın ərazisini nəzərdə tutacağıq.

Yuxarıda deyilənlərdən kördü ki, Azərbaycan dilində “erməni” anlayışı ermənilərin “hay” anlayışının qarşılığı olsa da, əslində bu etnik adlar bir etnosun adı deyil, yəni tarixi baxımdan “erməni” anlayışı ilə “hay” anlayışı bütünlükdə üst-üstə düşmür. Arme əyalətində təkcə Balkanlardan gəlmə friqlərin bir qolu olan “hay”ların yaşadığını göstərən heç bir fakt məlum deyil. Yalnız Arme əyalətinin adı ilə sonralar yaranmış “erməni” adı həm də “hay”lara şamil olunduğuna görə “Armina” adı Hayk adının qarşılığına çevrilmişdir.

Şərqi Anadoluda “Armini” əyalətinin adı er.əv. II əsrdə “Böyük Ərməniyə”nin yaradılması ilə indiki Ermənistan ərazisinə şamil olması nəticəsində “erməni” adı həm haylara, həm də indiki Ermənistanda yaşayanlara, o sıradan türk dillilərə (bu

onunla əlaqədar idi ki, indiki Ermənistan ərazisində yaşamış müxtəlif türk mənşəli tayfaların vahid etnik adı yox idi) verilmiş addır, çünki ümumi mənada “erməni” sözü “Ərməniyədə yaşayan” anlamındadır. Deyildiyi kimi, Ərməniyədə isə təkcə haylar yaşamırdılar. Haylar Ərməniyədə - indiki Ermənistan ərazisində heç vaxt etnik çoxluq təşkil etməmişlər. Orada aparıcı rol əvvəlcə er.əv VII-VI əsrlərdə gəlmiş qədim türk mənşəli kəmərlərə (kimmerlərə) və saklara (sakların tərkibində basine, qarqar, quqar, şirak və b. tayfalara) və erkən orta əsrlərdə məskunlaşmış türk etnoslarına (cinli, kəngər, peçeneq, hun, xəzər, oğuz və qırçaq) məxsus idi. Eradan əvvəlki əsrlərdə Ərməniyədə şəxs (hökmdar, sərkərdə, feodal və s.) adlarının və V-VII əsrlərdə mahal və əyalət adlarının (Alaqəz, Artaqan, Basin, Quqark, Kanqark, Şirak, Kolb, Kolt, Katak, Becini, Karadunis, Şorapor, Çorapor, Taşir və b.) qədim türk mənşəli olması bu fikri təsdiq edir. Aşağıda bu adlar barədə danışacağıq.

Deyilənlərdən görünür ki, qədim yunan, fars, latın, ərəb və s. mənbələrində olan “erməni” anlayışı konkret mənada özünü “hay” adlandıranlarla yanaşı, ümumi mənada Ərməniyədə yaşayan türk mənşəli tayfaların adlarını da əhatə etmişdir. Məsələnin bu cəhəti nəzərə alınmalıdır ki, Kiçik Asiyanın şərqində yerləşən tarixi Armeni (yaxud Armini) ölkə adını indiki Ermənistan ərazisinə–yəni Ərməniyəyə etnik adı “hay” olanlar şamil edə bilməzdilər, çünki yuxarıda deyildiyi kimi, “hay”ların, yəni etnik mənsubiyyətə erməni saydıqlarımızın dilində “erməni” sözü olmamışdır, indi də yoxdur; bu söz onlara “Armeni” əyalət adı ilə kənardan verilmə addır. Əgər əksinə olsaydı, onda indiki Ermənistan ərazisinin adı başqa dillərdə “hay” etnonimi ilə bağlı bir ad olmalı idi. Halbuki, qədim mənbələrdə belə ad yoxdur; erməni mənbələrindəki Hayk adı isə yuxarıda deyildiyi kimi, sadəcə olaraq “haylar” mənasındadır. Ermənilərin Ermənistanı adlandırdıqları “Hayastan” adı XX əsrin 20-ci illərində yaranmışdır. Şübhəsiz, yaradıcı, yəni təhlili təfəkkürə malik erməni tədqiqatçıları bu məsələni bilməmiş deyillər. Lakin onlar Ermənistanın obyektiv tarixini yazmırlar. Ona görə də tarixi həqiqət üstüörtülü qalmışdır.

İndi Ermənistanın siyasi tarixinə nəzər salaq.

Assur mənbələrində er. əv. IX əsrdə (870-860-ci illər arasında; 88.140) Kiçik Asiyanın şərqində, Van gölünün ətraf dağlıq ərazisində “Urartu” adlanan kiçik dövlət yaranır. Bu dövlətin yaradıcıları Arami adlı bir hurri mənşəli şəxs (ermənilərdə

Aram şəxs adı onun adındandır) başçılığı ilə hurrilər idilər (141.49). B.B.Piotrovskiyə görə assur mənbələrində Kiçik Asiyanın şərqində Nahariya (Nairi) adlanan ölkədə yaşayanlar sonra Urartu dövlətini yaratdılar (141.49). Hurrilər şumerlə Subir (Subar), akkad mənbələrində isə Subar adlanırdılar. Əslində “Subar” Dəclə və Fərat çaylararası ərazinin (yunan mənbələrində - Mesopatamiyanın, qədim yunanca mez “orta”, “ara” və potam “çay” sözlərindən) adıdır. Deməli, Subar ölkə adıdır və bu dillərdə hurrilərə verilmiş “subar” adı “Subarda yaşayan” mənasındadır. Tədqiqatçılar “Subar” adının mənşəyini aydınlaşdırma bilməmişlər. Halbuki, bu elə qədim türk dillərindəki sub “su”, “çay” və “ara” sözlərindən ibarət olmaqla şumer dilində “Su arası” (yəni “Çaylar arası”) deməkdir. Həmin subarlar, yəni hurrilər Mesopotamiyanın şimal-qərbində er.əv. XVI əsrdə qədim mənbələrdə “Mitanni” adlanan dövlət yaratmışlar. Mitanni dövlətinə er. əv. XIII əsrdə assurlar son qoyduqdan sonra hurrilər Kiçik Asiyaya keçmiş və er. əv. IX əsrdə Urartu dövlətini yaratmışlar. Hurrilərin dili Qafqaz dil ailəsinə mənsub edilir və bu dilin çeçen-inquş dilləri ilə yaxınlıq təşkil etdiyi qeyd olunur. (89, 23).

Urartu hökmdarlarının mixi əlifbası ilə qayalarda yazdırdıqları kitabelərdə “Urartu” adı yoxdur. Onlar dövləti və onun əhatə etdiyi ərazini (yəni Van gölünün ətraf ərazisini) “Biaini” (İ.M.Dyakonovun yazdığına görə Urartuca - Biaineli “Bia ölkəsi”) adlandırırdılar (88. 198). Lakin tarixşünaslıqda bu dövlətin adının assur mənbələrindəki kimi “Urartu” formasında işlənməsi qəbul olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim erməni mənbələrində nə “Urartu”, nə də “Biaini” adları yoxdur. Herodot (er.əv. V əsr) Urartuluları “alarod” adlandırır (Herodot, III, 94) ki, bu da yenə “Urartu” adının təhrifidir.

Urartu dövləti sürətlə böyüyərək Van gölü hövzəsindən kənara çıxmış, Şərqi Anadoluda Nairi, Arme (indiki Ərzincan-Karin əyalətləri arasındakı ərazi) və Hayasa (indiki Ərzincan-Bayburt və Ərzrum bölgələri) əyalətlərini işğal etmişdir. Arme əyalətinin er.əv.773-cü ildə işğal edildiyi məlumdur (88,158). Bu əyalətlərdə yuxarıda deyildiyi kimi, er.əv. XII əsrdən sonra Balkanlardan köçüb gəlmiş friqlərin bir qolu, yəni sonralar “hay” adlandırılanların əcdadları da yaşayırdılar. Lakin, şübhəsiz, onlardan əvvəl həmin əyalətlərin yerli əhalisi vardı.

Ermənilərin etnik özünüadlandırması sayılan “hay” etnonimi məhz Hayasa əyalətinin adındandır (105, 10). Hayasa əyalət adı isə naməlum mənalı “hay” və Anadolu yarımadasında yaşamış Hind-Avropa mənşəli Luviya etnosunun dilindəki “-sa” şəkilçisindən ibarətdir (Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, с.171). İ.M.Dyakonov yazır ki, “(-a) -sa” şəkilçisi erməni dilinə aid deyil (88, 212). O həm də qeyd edir ki, mənbələrdə Hayasa əyalətində çəkilən şəxs və yer adları da ermənicə deyil. Deməli, “hay” sözü də ermənilərin etnik adı sayılmır. Həm də qeyd edilməlidir ki, ermənilərin ulu əcdadları Balkan yarımadasından (88, 206) gəlməmişdən çox əvvəl Hayasa əyalətinin adı er.əv. XIV əsrdə yaşamış Xet dövlətinin hökmdarı II Mursilisin (er.əv. 1339-1336) kitabələrində çəkilir (88,81). Hayasa əyalətinin ermənilər oraya gəlməzdən əvvəlki əhalisinin dili Q.A.Melikişvili və İ.M.Dyakonova görə xat dilinə yaxın idi (121, 83).

Deyilənlərdən aydın olur ki, ermənilərin “erməni” və “hay” adlarının hər ikisi Urartu mənbələrində adları çəkilən Arme (Armeini) və Hayasa əyalətlərinin adlarından ibarətdir.

Urartu çarları indiki Ermənistan ərazisinə hərbi səfərlər təşkil etmişlər. Mixi əlifba ilə qayalarda yazdırdıqları kitabələrdə onlar burada çoxlu xırda “ölkələri” işğal etdiklərini göstərmişlər. Bu “ölkələrin” adları hurricə (Urartuca) və ermənicə deyil. Ona görə erməni tarixçilərinin indiki Ermənistan ərazisində “Sevandan Qarsa qədər yalnız hurri dillilərin yaşadığıları” (История армянского народа. Ереван. 1980. s.17.) uydurmadır. Urartu mənbələrində indiki Ermənistan ərazisi üçün vahid ad çəkilmir. Belə ad heç olmamışdır. Çünki Urartu çarlarının qarətçi hərbi səfərlərinə qarşı çıxma biləcək siyasi qurum da yox idi.

İndiki Ermənistan ərazisi Urartunun inzibati tərkib hissəsi deyildi. Çar Arğiştinin er.əv. 782-ci ilə aid kitabəsində indiki Ermənistan ərazisinin “düşmənlər ölkəsi” adlandırılması bu fikri təsdiqləyir. Burası məlumdur ki, I Arğişti İrəvan yaxınlığında İrpuni adlı qala tikdirmiş və orada 6600 döyüşçü yerləşdirmişdi. Erməni tarixçiləri bu döyüşçülərin etnik mənsubiyyətcə erməni olduqlarını yazırlar. Lakin Urartu kitabələrində göstərilir ki, bu döyüşçülər “xetlərin və tsupilərin ölkələrindən” idilər (112.128). Urartu mənbələrində Fərat çayının sol sahilində, Malatiyadan şərqdə yerləşən Tsupa əyaləti antik mənbələrdə “Sofena” kimi qeyd olunmuşdur.

Er.əv.VII əsrdə Qara dənizin şimal çöllərindən Kür-Araz ovalığına və indiki Ermənistan ərazisinə qədim türk mənşəli kəmərlər (antik mənbələrdə kimmerlər) kəldilər. Antik mənbələrdə onların adı həm də ümumiləşdirici “skif” kimi çəkilir. Tarixşünaslıqda skiflərin iran dilli sayılması ucbatından Cənubi Qafqazda və Ön Asiyada bu qədim türk mənşəli etnosun tarixi təhrif olunmuş vəziyyətdə qalmaqdadır. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, ilk dəfə Homer (er.əv.IX əsr) tərəfindən “at südü sağanlar” kimi səciyyələndirilən və “kimmer” adlandırılan bu etnosun əsl yerli adı “kimmer” deyil, kənardan hansısa bir iran dilli etnosun onlara verdiyi addır və iran dillərində guya, “həmişə hərəkətdə olan” mənasındadır. Bu fikri iranşünas V.A.Livşits irəli sürmüş və ona İ.M.Dyakonov tərəfdar çıxaraq “kimmer” etnik adı “zirək (çevik) atlı dəstəsi” kimi mənalandırmışdır. (Дьяконов И.М. К методике исследования по этнической истории (“Киммерийцы”. “Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности”. М.; 1981. с.97.).

Kimmerlərin iran dilli sayılması və antik mənbələrdə “kimmer” etnoniminin kənardan verilmə ad sayılması fikri kökündən səhvdir. Bu qədim etnosun əsl adı Kəmərlər (yahud Qəmər) olmaqla qədim türk mənşəlidir. Kəmərlər etnonimi ilə Şərqi Anadoluda Karasu (Fərat çayının yuxarı başı) və Kızıl İrmak çayları arasında qədim erməni mənbələrində Qamirk (əslə Qamark) adlanır (Fast Buzand, III kitab, 17-ci fəsil). Kızıl İrmak çayının sol sahilində Sivaşla Qeysəriyyə arasında bir bölgənin adı indi də Kəmərlərdir (165. 67). İ.M.Dyakonova görə assur çarı II Sarqonun (er.əv. 722-705-ci illər) yazılarında Urartunun şimal-qərbindəki Qamar ölkəsinin adı çəkilir. Azərbaycanda, Gürcüstanda, Ermənistanda, Şərqi Türkiyədə və Cənubi Azərbaycanda Qəmərli kənd adları bu tayfanın adını saxlamışdır. XIX əsrdə təkcə Cənubi Qafqazda 10 Kəmərlərli adlı yaşayış məntəqəsi vardı (113.111). Bu kəndlərin hamısının əhalisi türk dilli idi. Kəmərlərin Qədim Şərq mənbələrində təhrifə uğramış formalarda qeyd olunmuş çar adları (Teuşpa, Tuqdame, Sandakur) da qədim türkcədir (14,82-85).

Kəmərlər Urartunun indiki Ermənistan ərazisindəki sərhədlərinə çatdıqda Urartu çarı I Rusa (er.əv.735-715) er.əv. 715-ci ildə (Очерк истории Грузии. том I, Тбилиси 1989, с.211).Urartu mənbələrində - Kuriani (B.B.Piotrovskiyə görə Kür) çayının yuxarı axınında (bu belədirsə, onda “Kür” hidronimi er.əv. VII əsrdə mövcud idi) onları ordusu ilə qarşıladı. Qanlı döyüşdə URARTU ordusu məğlub oldu (121, 278) və çar Rusa (assur mənbələrində Ursa) xəncəri ilə qarnını yırtaraq özünü

öldürdü (bax: 165). Kəmərler Ermənistan ərazisində çox qalmadılar, çünki onların ardınca er.əv. VII əsrin əvvəllərində (er.əv.680-ci ildə) türk dilli saklar şimaldan Cənubi Qafqaza gəlmişdilər. Saklar kəmərleri Kür-Araz ovalığından və indiki Ermənistan ərazisindən sıxışdırıb çıxardaraq Urartu sərhədlərinə çatdılar. Urartu çarı II Rusa (er.əv. 680-646) saklara qarşı çıxmaqdan çəkindi. Görünür, o, babası I Rusanın kəmərler tərəfindən məğlubiyyətini yaxşı bilirdi. Əksinə, II Rusa kimmerlərə (kəmərərə) yaxınlıq edərək onlarla birlikdə saklara qarşı birgə döyüşə girmək istəmişdi. Lakin kəmərlerin özləri də saklarla toqquşmadan çəkinirdilər. Ona görə kəmərler indiki Ermənistan ərazisindən er.əv.652-ci ildə Kiçik Asiyaya keçərək, bir hissəsi mənbələrdə Qamar adlanan oradakı ərazidə (bax: yuxarıda) məskunlaşdı, digər hissəsi Manna ərazisinə keçdi. Kiçik Asiyanın şərqində Friqiya dövlətinə son qoyduqdan sonra kəmərler onun ərazisində oturdular. Q.Kapansyana görə məhz kimmerlərin Kiçik Asiyaya girməsindən sonra ermənilərin əcdadlarının əsas hissəsi indiki Ermənistan ərazisinə köçdü (106.155).

Əhməd Zəki Validi Toqana görə saklar Ermənistan ərazisinə Gogunun başçılığı ilə gəlmişdilər (172.166). Onun Sarati və Parati adlı oğlanları da atalarının fəaliyyətini davam etdirdilər. Herodot Paratinin adını Prothius kimi (172.166), Paratinin oğlu olan Maduvanun oğlunun adını isə Madius kimi (172.166) yazmışdır. Bu hakimlər Ön Asiyanı da lərzəyə salaraq 28 il müddətində oranı nəzarətləri altında saxladılar. Maday çarı Kiaksar (er.əv.625-585) Asuriyanı yıxmaqda ona hərbi qüvvə ilə kömək etmiş sakların başçılarını qonaqlığa dəvət edərək öldürdükdən sonra sakların Ön Asiyada 28 illik ağalığına son qoyuldu (172. 167). Sakların əsas hissəsi isə Kür-Araz ovalığında və Alazan-Kür arası ovalıqda və indiki Ermənistan ərazisində məskunlaşdılar və bu əraziləri əhatə edən çarlıq yaratdılar.

Sakların içərisində tayfaların adları məlum deyil. Qədim mənbələrdə eradan əvvəlki əsrlərdə və eranın ilk əsrlərinə aid hadisələrlə əlaqədar olaraq Azərbaycan və Ermənistan ərazisində adları çəkilən türk mənşəli etnotoponimlər (Alban, Basine, Qarqar, Quqar, Uti, Şamaki, Şirvan, Şirak və b.) əsasında biz ehtimal tərzdə sakların alban, basine, qarqar, quqar, kəncək, Uti, şamake, şirvan və şirak adlı iri tayfalardan ibarət olduğunu yazmışıq (Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı. 1994).

Cənubi Qafqazda (Zaqafqaziyada) skiflər və Skif çarlığı barədə çox yazılmışdır. Lakin tədqiqatçılar antik müəlliflərin əsərlərində “skif” adı altında sakların, “Skif çarlığı”

adı altında Sak çarlığının nəzərdə tutulduğunu, sakların etnik mənsubiyyətcə qədim türk mənşəli etnos olduğunu özləri üçün ayırd edə bilməmişlər. Bu bir tərəfdən həmin tədqiqatçıların əsas etibarını ilə ixtisasca iranşünas olmalarından irəli gəlsə, digər tərəfdən qərəzli surətdə (bu qərəz rus, erməni, fars və gürcü tarixçilərinin mənsub olduğu ölkələrdə qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə türk mənşəli etnosların ağalığı ilə əlaqədar olaraq nəsil-dən-nəslə keçmiş mənfi patoloji emosiya ilə bağlıdır) qədim türk etnoslarının tarixdə rolunu kiçiltmək kimi elmlə qəti surətdə əlaqəsi olmayan iyrənc bir mövqə ilə əlaqədardır. Antik mənbələrdə “skif” adı altında müxtəlif qədim türk tayfalarının, o sıradan, əsas etibarilə sakların (əslə Saka yaxud Şaka) nəzərdə tutulduğu obyektiv tarixi həqiqətdir. Bunu, heç olmasa, er.əv. VII əsrdə Manna ərazisində Saka, antik mənbələrdə Atropatena, Albaniya və Anadolunun şərqində qeyd olunan üç Sakasena, Atropatena ərazisində Balasakan, Albaniyada Artsak, Sisakan, hazırda Şimali Azərbaycanda və Ermənistanda Şəki, Cənubi Azərbaycanda Şakabad və b. əyalət, mahal və yaşayış məntəqələrinin adları aydın göstərir (Bax: 82-101). “İranşünaslıq korluğu” xəstəliyinə tutulmuş tədqiqatçılar və bu “xəstələrin” yazdıqlarına kor-koranə inananlar həqiqəti görməkdən məhrumdurlar. Nə etmək olar, adamlar üçün çoxlu fizioloji xəstəliklər olduğu kimi, elmdə də xroniki xəstəliklər vardır, bu da onlardan biri. Əgər bu, bir xəstəlik deyilsə, Mərkəzi Asiyadan Qara dənizin şimal sahillərinə qədər nəhəng bir ərazidə er.əv. I minilliyin müxtəlif əsrlərində tarix səhnəsində görünmüş Altay-Türk mənşəli kimmerlərin (kəmərlərin, yaxud qəmərlərin), sakların, sarmatların, alanların, massaqetlərin və b. iran dilli sayılması necə izah oluna bilər? Normal elmi düşüncə qabiliyyətinə malik adamı yalnız müəyyən zaman çərçivəsində bu boyda nəhəng uydurmaya inanmağa təhrik etmək olar, lakin sonra tarixi həqiqət özünə yol tapıb üzə çıxmalıdır. Gələcək nəsillərdən çıxacaq təfəkkürlü tədqiqatçılar gec-tez tarixşünaslıqda kök salmış bu şişi kəsib atacaqlar. Buna söz ola bilməz.

Saklarla əlaqədar həllini gözləyən problemlər çoxdur. Mövzumuzla əlaqədar olaraq biz Sak çarlığının etnik atributikası, bu çarlığın ərazi həddləri və sakların Azərbaycan və indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların mənşəyində rolu məsələsini çox qısa şəkildə nəzərdən keçirəcəyik. Bunun üçün arxeoloji qazıntıların nəticələrinə, antik mənbələrdə bu məsələ ilə bağlı pərakəndə məlumatlara və tarixçilərin bu problem ətrafında yazmış olduqları mülahizələrinə istinad edəcəyik.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış “skif tipli” əşyaların (xüsusilə ox ucluqlarının) yayılma ərazisi göstərmişdir ki, saklar əsas etibarilə Kür-Araz ovalığında, Azərbaycanın qərb (Dağlıq Qarabağ və Zəngəzur) bölgələrində, indiki Ermənistan ərazisində, Azərbaycan və Ermənistanın Gürcüstanla həmsərhəd rayonlarının ərazilərində yaşamışlar. Gürcüstanın Axalsix qəzasında XIX əsrdə bir dağın Sakyurt adlanması (133. 215) fikrimizin doğruluğunu təsdiq edir. “Skif əşyaları” ən çox Kür-Araz çaylararası ərazinin Ermənistana aid hissəsində və Alazan-Kür çaylararası ərazidə (Gürcüstanın Kaxetiya, Siqnaq, Qurcaani, Tioneti və b. r-nlarında) tapılmışdır (Очерк истории Грузии. том I, Тбилиси 1989, с.211). xəritə.).Buradan aydın olur ki, Skif (Sak) çarlığı da təxminən məhz bu əraziləri əhatə edirdi.

Kürdən şimalda - Azərbaycan ərazisində skif ox ucluqları cəmi iki yerdə - Abşeron yarımadasında və Alazanın Kürə qovuşduğu ərazidə, Mingəçevirdə üzə çıxarılmışdır. Kürün Arazla birləşdikdən sonra Xəzərə qədər olan hissəsindən cənubda - Muğan düzündə skif mənşəli abidə yoxdur. Bu ərazi o vaxt Mannaya, sonra Midiyaya aid idi.

Ermənistan ərazisində skiflərə (yəni saklara) aid əşyalar 29 arxeoloji abidədə (onların 11-i yaşayış yerləridir), Gürcüstanın Kürlə Alazan çaylararası ərazisində 30 abidədə, Azərbaycanın Kürdən cənubdakı ərazisində isə cəmi 8 abidədə tapılmışdır (bax: 94,139-141). Deməli, indiki Ermənistan ərazisi bütünlüklə Sak çarlığına aid idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın şimal-şərqində ermənicə Tanzut, Surb-Naatak, Astxi-Blur, Berdatex, Tmbadir adlanan qalalarda (bu qala adları ermənicəyə tərcümə edilmiş türk dilli adlardır) arxeoloji qazıntılar nəticəsində er.əv.VII-VI əsrlərə aid mədəni təbəqələr aşkar edilmişdir (Погребова М.Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время, с. 220-221.) Bu göstərir ki, həmin qalalar məhz sakların möhkəmləndirilmiş məskənləri idi. Biz burada Alazan və Kür çaylararası ərazinin indi Gürcüstana məxsus hissəsində və Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsində sakların yaşaması məsələsinə toxunmayacağıq. Təkcə bunu deməklə kifayətlənirik ki, Klavdi Ptolemeyin (II əsr) Albaniyada sadaladığı şəhər və kənd adlarının bir hissəsi məhz indi Gürcüstana aid Kaxetiyada lokalizə olunur. Bunu da nəzərdə tutmaq lazımdır ki, Strabon (Strabon, XI, 3,2) Alazan çayını Albaniyaya aid edir. Strabonun Kürün İberiyadan və Albaniyadan axması məlumatını (Strabon, XI,I, 5) tədqiqatçılar indiyədək düz təfsir edə bilməmişlər. Bu məlumat indi Gürcüstana mənsub Alazan-Kür

çaylararası ərazinin Albaniyaya aid olduğu vaxtdakı vəziyyəti əks etdirir. Odur ki, Alazan-Kür arası ovalıq mənbələrdə “Alban çölü” adlanırdı. . “Катехинская Тушетия состоит из так называемой Алвани, которая простирается до Катехинского Алазана. Албанские поле в Кахетии одна из плодородных местностей в западной части Кахетии”. (Б.Дорн. Каспий. Спб. 1875, s.336). Gürcüstanda Alpana (Kutais quberniyasının Leçxum qəzasında), Alvani-Sameobi (Tioneti qəzasında), Kür boyunda Zemo-Albani və Kvemo-Albani və başqa toponimlər (133, 11, 13) türk mənşəli albanların oralarda yaşadıklarını göstərir. Gürcü mənbələrində albanlara məxsus əyalət kimi göstərilən və Ereti adlanan bu bölgə er.əv. II-I əsrlərdə Kartli tərəfindən tutulmuş, vassal vəziyyətinə salınmış və V əsrdə Gürcüstana birləşdirilmişdir. Kür və Alazan çay adlarının türk mənşəli olması göstərir ki, bu çayların hövzələrində eradan əvvəl türk mənşəli tayfalar yaşayırdılar.

Yuxarıda sadaladığımız bütün arxeoloji abidələr er.əv. VII-V əsrlərə aiddir.

Antik mənbələrdə Cənubi Qafqazda skiflər barədə məlumatlar Herodotun (er.əv V əsr) skiflərin “nəhəng ordu” ilə Cənubi Qafqaza gəlməsi (Herodot 1, 103-104), Ksenefontun (er.əv. VI-V əsrlər) Arminidə “skiflərin yaşaması” (Ksenefont, Anabazis, VI, 7, 18-19), er.əv. VI-V əsrlərə aid məlumatda Kolxidanın “Skif ölkəsi” adlandırılması (bax: “Вестник древней истории”, 1947, № 1, s. 312 - 313), (Kolxidanın Skif ölkəsi adlandırılması türk mənşəli kimmerlərin Qara dənizin şimal çöllərindən Cənubi Qafqaza Meoti-Kolxida yolu ilə, yəni Qara dənizin şərq sahili boyu gəlməsi (Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959, с. 9) ilə izah olunur. Rodoslu Apollonun (er.əv.IIIəsr) Kolxidada Skif çarının Aeta (qədim türk mənşəli Ata adının təhrifidir) adlanması (М.Н.Погребова. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время, с.19), albanların yaxınlığında skiflərin yaşaması (Tatsit, Annallar, II, 68), Plininin (Plini, VI, 13,), Strabonun (Strabon XI, 14,4) və Arrianın (Arrian, II, 84) Kürdən cənubda Sakasin adlı əyalətin yerləşməsi məlumatları ilə bitir. Qədim gürcü mənbələrində Makedoniyalı İsgəndərdən əvvəl Gürcüstanda xəzər dilində danışılması (bu məlumatda “xəzər” etnonimi adı altında er.əv.VII əsrdə skiflər, yəni saklar nəzərdə tutulur) məlumatı da Gürcüstan ərazisində sakların yaşaması baxımından maraqlıdır. Lakin Ermənistanda və Azərbaycanın Kürdən cənubda ərazisində Sak etnonimi ilə bağlı hökmdar adlarının çəkilməsinə görə Vəsr erməni

mənbələrində və Musa Kalankatlının “Alban tarixi”ndə saklar barədə nisbətən ətraflı məlumatlar vardır. Bu barədə aşağıda danışacağıq.

Cənubi Qafqazda Skif (Sak) problemlərinə toxunmuş tədqiqatçıların söylədikləri mülahizələr isə belədir: İ.M.Dyakonov yazmışdır ki, Cənubi Qafqazda Skif çarlığı olmuşdur (89. 291). O qeyd etmişdir ki, bu çarlıq Kür-Araz çaylararası ovalıqda yerləşirdi (89,250-251). Bu fikir həqiqəti əks etdirir, çünki bu ovalıq A.M.Xazanovun haqlı yazdığı kimi, (Хазанов А.М. Социальная история скифов.М.:1975, с. 219.) köçəri skiflərin maldarlığı üçün sərfəli ərazi idi. İ.M.Dyakonova görə Kürdən cənubdakı Sakasena əyaləti bu çarlığın mərkəzi idi (89. 251). (Lakin İ.M.Dyakonova aydın deyil ki, Strabon müxtəlif ölkələrdə Sakasena adlı üç əyalətin olduğunu yazmışdır, aşağıda bu barədə deyəcəyik). Bu fikir də İ.M.Dyakonova məxsusdur ki, skiflər (sakları nəzərdə tutur) ermənilərin tərkibində etnik komponentlərdən biri olmuşlar (88. 257). Yəni bu müəllif yazmışdır ki, saklar Azərbaycan ərazisində çarlıq yaratmışlar (88, 174). K.V.Trever yazmışdır ki, saklar sonra Alban tayfa ittifaqına daxil olmuşlar (154, 59). İ.M.Dyakonovun 1956-cı ildə deyilmiş bu fikirləri sonrakı tədqiqatçıların əsərlərində bir qədər uydurmalar əlavə olunmaqla yalnız təkrarlanmışdır.

Konkret olaraq Ermənistan ərazisində sakların yaşamaları barədə fikirlər də vardır. N.Y. Marr yazmışdır ki, Ermənistanın bir bölgəsində saklar yaşayırdılar (Март Н.Я. Избр. работы. том V с. 195.). S.T.Yeremyan yazmışdır ki, saklar Kür-Araz ovalığını tutaraq kimmerləri oradan sıxışdırdıqdan sonra Ararat vadisinə, oradan da Urmiya gölü hövzəsinə keçmişlər. (Еремян С.Т. Нашествие киммерцев и скифский племен и борьба Урарту и Ассирии против кочевников . “Историко-филологический журнал”, 1968. № 2. с. 93-94.).Q. Карансыана görə Nayasa ölkəsinin cənubunda və cənub şərqində hərəkətin başında saklar dururdular (Капанцян Г. Историко-лингвистические работы к начальной истории армян. Древняя Малая Азия. Ереван. 1956. с.150.). В.В.Piotrovskiyə görə Cənubi Qafqazın şərqində və qərbində müxtəlif skif tayfaları yaşayırdı. Bu müəllifə görə Ermənistan ərazisində Urartunun Teuşebani qalasını saklar dağıtmışdılar. Gürcü tarixçisi Q.A.Melikişvili yazmışdır ki, İrəvan və Sevan bölgələrində skif tipli əşyaların tapılması orada kimmerlərin və sakların yaşadıklarını göstərir (Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии, с. 225).

Qədim erməni mənbələrində saklarla bağlı məlumatlar əsasən V əsrə aid qaynaqlarda olduğuna görə, çox hallarda yarıfsənəvidir. Ermənistan ərazisində Sak çarlığının mövcud olduğu vaxtdan təxminən min il sonraya aid olduqlarına görə, bu mənbələrdə sakların çar adları təhrif olunmuş vəziyyətdədir.

Saklar indiki Ermənistan ərazisini işğal etdikdə Urartulular onlara qarşı qoşun yeritmədilər. Görünür, Urartu çarları az əvvəl kimmerlərlə toqquşmanın Urartulular üçün ağır nəticəsini unutmamışdılar.

Saklar URARTU dövlətinin süqutunu sürətləndirdilər. Bundan istifadə edən Cənubi Azərbaycan ərazisindəki Maday dövləti er.əv. 590-ci ildə Urartu dövlətinin Kiçik Asiyadakı ərazisini işğal etdi . Bu əraziyə şübhəsiz, Armini və Hayasa əyalətləri də daxil idi. Odur ki, Ksenefont (er.əv. V əsr) “Madaydan asılı Armeni dövləti” ifadəsini işlədir (Ksenefont, II, 4, 2). Bu məlumatda “Armeni dövləti” dedikdə Madayın tabeliyində olan, lakin yerli hakim tərəfindən idarə olunan Armini əyaləti nəzərdə tutulmalıdır. Qeyd edilməlidir ki, Ksenefontun vaxtında bu əyalət artıq Madaya yox, onu əvəz etmiş fars Əhəmənlər dövlətinə daxil idi. Görünür, Əhəmənlər bu əyalətdə Madayın canişinini fars mənşəli hakim ilə əvəz etmişdilər. Strabonun “midyalılar ermənilərin adətlərinin baniləridir” (Strabon, XI, 13, 9) məlumatında Armini əyalətinin Madaya məxsus olduğu göstərilir. Məhz Madayın Urartu dövlətinin ərazisini işğal etməsi ilə “Urartu”, yaxud “Biaini” adları (Madayların Urartu dövlətini necə adlandırdıqları məlum deyil) “Armini” adı ilə əvəz olunur və onlardan da Əhəmənlər sülaləsindən hökmdar I Daranın Büsütun qaya yazısında er.əv. 520-ci ildə “Urartu” nun qarşılığı kimi “Armini” adı öz əksini tapır.

Urartuluların (əslində yuxarıda deyildiyi kimi, Urartu dövlətini yaratmış hurrilərin) dilində yaranmış Armini (Arme əyalətinin adından və həm məkan, həm də mənsubiyyət bildirən “-ini” şəkilçisindən yaranıb, Urartu dilində “e” və “i” səsləri bir-birini əvəz etdiyinə görə, bu adı həm “Armeni”, həm də “Armeini” kimi oxumaq olar) əyalət adı o vaxt heç də özlərini “hay” adlandıranların etnik adı, yaxud onların kompakt halda yaşadığı ərazinin adı deyildi.

Sak çarlığı, deyildiyi kimi, Şimali Azərbaycan və indiki Ermənistan ərazisini əhatə edirdi. Deməli, indiki Ermənistan ərazisində ilk dövlət qurumu qədim türk mənşəli Sak çarlığıdır. “Bibliya”da bu çarlıq “Aşkenaz” adlanır. V əsr erməni tarixçisi

Koryonun “Haylar Aşkenazın nəslindəndir” məlumatı da bununla əlaqədardır. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı Qriqorinin Ərməniyədə IV əsrin əvvəllərində xristianlığı yaymasından danışdıqda qeyd edir ki, Qriqori “dünyaya gəldikdən sonra xristianlığı yaymaq üçün Aşkenazın nəsilələrinin (yəni sakların və hayların - Q.Q.) yanına göndərilmişdi”. (“Alban tarixi”, I kitab, 10-cu fəsil). ”Bibliya”da Yaxın Şərq xalqlarının şəcərəsində Aşkenazın (yəni Skif çarlığının) qardaşı Torqom, Torqom isə Qomerin, yəni kimmerlərin (yəni kəmərlərin) oğlu sayılır. Moisey Xorenasi Torqomu ermənilərin atası adlandırmışdır. Bu yarıəfsənəvi məlumatdan alınan nəticə ondan ibarətdir ki, Ərməniyə türk mənşəli kəmərlərin və sakların ölkəsi hesab edilir.

Ərməniyədə Sak hökmdarlarının hamısının adları məlum deyil. Qədim erməni mənbələrində bu çarların banisi Skaordi “Sak oğlu” (88. 174) adlanır. Əgər hər hansı bir ölkədə çarlıq həmin ölkədə çoxluq təşkil edən etnosun siyasi qurumu kimi yaranırsa, onda belə nəticə alınır ki, Ərməniyədə saklar aparıcı rola malik idilər.

V əsr erməni tarixçisi Moisey Xorenasi ermənilər (yəni özünü “hay” adlandıranlar) barədə açıq yazır ki, «biz (yəni “hay” lar) kiçik, azsaylı, zəif və çox hallarda özgələrin hakimiyyəti altında yaşayan xalqıq». Bu məlumat göstərir ki, V əsrdə indiki Ermənistan ərazisində ermənilər azlıq təşkil edirdilər. Onların adları türkcə olan yaşayış məntəqələrində yaşamaları da gəlmə olduqlarını göstərir. Qədimdə də belə idi. Məsələn, Moisey Xorenasinin özü “Xorenli Moisey” mənasındadır; deməli, Moisey Xoren (bu məntəqə Taron əyalətində idi) adlı kənddən idi. “Xoren” adı ermənicə Horen toponiminin təhrifidir. Horen toponimi isə ermənicə tələffüzdə əvvəlinə “h” səsi əlavə olunmaqla qədim türkcə oron “gəliş yeri”, “yaşayış yeri”, “mal-qara üçün üstüaçıq hasarlanmış yer”, “xan tərəfindən təyin olunmuş yer”, “(hərbi) xidmət yeri” sözündən (147, 1,477-478) ibarətdir. Müqayisə üçün demək olar ki, Alban tarixçisi Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsərində Albaniyada bir yaşayış məntəqəsi də Dashoran adlanır. Bu toponim türkcə tas (daş, qaya) və əvvəlinə “h” səs əlavə olunmaqla “oron” sözündən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Altay dillərində oron həm də “köçəbə”, “oba” mənasındadır (Г.М.Васильевич. Топонимы тунгусского происхождения. “Этнография имен” М.: 1971, с. 167).

V əsrin 40-cı illərində Ərməniyədə Eznik Koqbatsi (“Koqblu Eznik”) adlı bir filosof yaşayırdı. Koqb (əslı “Kolb”-dur, lakin qədim ermənicə “l” səsi “ğ” səsi ilə verilir) mahal adı qədim türk mənşəli “Kuloba” adının ermənicə yazılış formasıdır. VII əsrdə Ərməniyədə Qabriel Şıqqaratsi adlı həkim yaşayırdı. Bu şəxsin adı isə “Şıqqarlı Qabriel” mənasındadır. Şıqqar Ermənistanda yer adıdır. Bu ad qədim türk dillərindəki şinq “sıldırım dağ yamacı”, “alınmaz dağ” (126. 626), “ alınmaz (sıldırım) qaya” (108, 107) sözlərindən ibarətdir. VII əsrdə yaşamış Anani Şırakatsi “Ərməniyə coğrafiyası” adlı əsərin müəllifidir. Onun Şıraklı olması etnik mənsubiyyətə erməni (hay) olması demək deyil.

Yuxarıda dedik ki, Ərməniyənin ilk çarları Sak mənşəli hakimlər idi. Moisey Xorensi er.əv. VII əsrin axırında Ərməniyə hökmdarının adını Paruyr kimi yazmışdır. Müəllif onu skaordi - “sak nəslindən olan”, “sak oğlu” (88. 174) adlandırır. Ona görə də B.B.Piotrovski yazmışdır ki, “Paruyr skif mənşəli erməni başçısıdır” (141). Onun bu fikri Moisey Xorensinin “Skaordi bizim qüdrətli banimizdir” (Moisey Xorensi, 1 kitab, 23-cü fəsil) məlumatına uyğundur. Lakin, göründüyü kimi, V əsr erməni müəllifi bunu “sak” yazdığı halda B.B.Piotrovski “skif” kimi qeyd edir.

Moisey Xorensi Paruyru “Ərməniyədə ilk tac qoyan” kimi səciyələndirir (Moisey Xorensi, 1 kitab, 21-ci fəsil). Bunula əlaqədar, İ.M.Dyakonov yazır ki, Moisey Xorensinin əsərində Arminidə Erməni çarlığının yaranmasında hansısa yadellilərlə müttəfiqliyin rolu aydın görünür və bu müttəfiqlik madaylarla əlaqəli idi (88. 194).

Paruyr adı türkcə bar “var”, “özüdür” və ur “varis” ,”övlad” sözlərindən ibarətdir (addakı “y” işarəsi qədim erməni dilində əlavə olunma səsidir). Bu ad Qara dənizin şimal sahillərində Skif çarı Qnur (Herodot, IV, 76), (türk dillərində qun “knyaz” və un “oğul”, “varis”, “övlad” sözlərindən, Türkiyədə Osman Qazinin sərkərdəsi Qunur-Alp, XII əsrdə Gürcüstana gəlmiş Çinli tayfasının başçısı Çin-Bakur (bək və ur sözlərindən) və b. adlarla sıra təşkil edir. Paruyrun etnik mənsubiyyətə Sak olduğunu göstərən başqa fakt da vardır. Moisey Xorensi yazır ki. Paruyr Maday çarı Kiaksarın Assuriyanın paytaxtı Nineva şəhərinin tutulmasında iştirak etmişdir. (Moisey Xorensi. 1 kitab. 21-ci fəsil). Deməli, Paruyr Kiaksarın müttəfiqi idi. Başqa mənbələrdən məlumdur ki, Nineva şəhərinin er.əv. 612-ci ildə tutulmasında Kiaksara ermənilər (“hay”lar) yox, skiflər (yəni saklar) kömək etmişlər (88, 176).

Moisey Xorenasi həmçinin qədim ermənicə yazılışca Hraçəay, Parnuye, Kornak və b. çar adlarını da çəkir (bax aşağıya). Bu adların hamısı qədim türkcədir. Həmin müəllif er.əv. bir Ərməniyə (yəni Sak) çarının adını Slak kimi yazır. Bu ad qədim türkcə es “ağıl” “zəka” sözüdür. Onun haqqında müəllif yazır ki. “doğrusunu deyə bilmirəm, Haykdanmı törənmişdir (yəni etnik mənsubiyyətcə “hay”dır - Q.Q.), yoxsa ona qədər (yəni “hay”lara qədər - Q.Q.) ölkədəki (yəni Ərməniyədəki -Q.Q.) aborigenlərdən” (Moisey Xorenasi, I kitab. 23-cü fəsil). Həmin müəllif er.əv. I əsrə aid hadisələrdən danışarkən Ərməniyədə Paskam şəxs adını çəkir. Bu ad qədim türkcədir. V əsr erməni tarixçisi Moisey Xorenasi onun nəslindən Tork adlı bir nəfəri Ərməniyədə Parfiyanın Arşaklar sülaləsindən I Tiridadın eranın I əsrinin ortalarında Ərməniyənin qərbində hakim təyin etdiyini yazdır və onun xarici görünüşünü belə təsvir edir: “Kobud cizgili, hündür boylu, yöndəmsiz, yastı burunlu, batıq gözlü, dəhşətli baxışlı, nəhəng gövdəli və qüvvətli Tork” (Moisey Xorenasi, II kitab, 8-ci fəsil). Bu, monqoloid irqli adamın zahiri görünüşün təsviridir.

Qədim ermənicə yazılışda Paskam kimi qeyd edilmiş şəxs adının əslı Bas-Qam (yəni Baş-Qam, başqa sözlə “Baş şaman”) idi. Midiyada er.əv 521 -ci ildə fars hakimiyyətinə qarşı üsyan etmiş Qaumata (əslı Qam-Ata) və “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qamxan şəxs adları ilə Paskam (Baş-Qam) şəxs adı mənaca eynidir.

V əsr müəllifi Favst Buzand Ərməniyədə Sak nəslindən bir hakimin adını qədim ermənicə Pisak kimi yazmışdır (Favst Buzand, II kitab, 20-ci fəsil). Bu şəxs adı qədim türk dillərində pi (bi) “bəy”, “şahzadə”, “başçı” (147, II, 97) və sak, çak “sayıq”, “oyaq”, “huşyar” (93, 480) sözlərindən ibarətdir. Bu adın “sak” hissəsi Parfiyanın Arşaklar sülaləsinin banisi Arşak, X əsrdə Çin Türkünstanının Kaşqar əyalətinin hakimi Oğulcak, Səlcuq oğuzlarının əmirələrindən Turşaq, “İqor polku haqqında dastan” da qıpçaq xanı Konçak, Sisakan yepiskopunun adı Matuşaq (Alban tarixi, II kitab, 16-cı fəsil) və b. şəxs adlarında əksini tapmışdır.

Ksenefont (er.əv.Vəsr) Kiçik Asiyanın şərqindən danışdıqda Armini əyalətinin Madaya xərac verməkdən boyun qaçırdığını və müstəqil çarlığa çevrildiyini yazmışdır. Müəllif hökmdarın adını çəkmir, lakin onun oğlanlarının Tiqran və Sabar, ordu başçısının Embas adlandığını qeyd edir. (Ksenefont, Anabazis, I kitab, 24-cü fəsil. 30-cu abzas).

Tiqrان şəxs adı ermənicə deyil. İranşünaslar (məsələn, İ.M.Dyakonov Tiqrان adını iran mənşəli sayır) bu adı farsca tiğ “ucu şiş”, “iti” (tat dilində indi də ağız iti metal alətə “tic” deyilir) sözü ilə bağlayırlar, lakin adın “ran” hissəsinin mənasını açə bilmirlər.

Əslində Tiqrان şəxs adı türk dillərində tıq “möhkəm”, “qüvvətli” (bax: 93) və ərən “şücaətli”, “cəsur döyüşçü”, ”mərd oğul”, “qoçaq” (147, I, 291) cözlərinin birləşməsindən ibarət addır (Vəsrdə yaşamış Ktesiy Midiyada bir çarın adını Artik kimi qeyd edir ki, bu da türkcə ər “kişi” və tıq sözlərindən ibarətdir). Lakin, görünür, ata-anasının dilində Tiq Ərən kimi səslənmiş adı antik müəlliflər “Tiqrان” kimi yazmış, elə də erməni mənbələrinə keçmişdir. Sabar şəxs adı türkcə səbər “təmiz”, “ehtiyatlı”, “qənaətcil”, “qayda sevən”, “xoşagələn” (143, III, 2, 1993, 1997) sözündədir. Bu ad IX əsrdə türk bulqarlarının xanı Sevar, X əsrdə Dəyləmin türk hakimi Savar, IX əsrdə Artsakda Ər-Rub mahalının hakimi Savar və b. şəxs adları ilə eynidir. Sərkərdə Embasin adı isə türkcə em “dərman”, “cadukərlik”, “bacarıqlı”(147. I, 270) və bas “başçı” sözlərindən ibarətdir.

Yuxarıda dedik ki, er.əv. 590-cı ildə Maday (Midiya) Urartu dövlətinə son qoyaraq ərazisini tutmuşdu. Er.əv. 550-ci ildə Madayda hakimiyyət farsların Əhəmən sülaləsinə keçdikdən sonra er.əv. 521-518-ci illər arasında Armini Əhəmənlər dövlətinin 13-cü canişinliyinə daxil edildi. O vaxt indiki Ermənistan ərazisi hələ Ərməniyə adlanmırdı. Ümumiyyətlə, Urartu dövləti və Sak çarlığı vaxtlarında olduğu kimi, er.əv. II əsrə qədər (“Böyük Ərməniyə” yaradılana qədər) indiki Ermənistan ərazisinin necə adlandığı məlum deyil.

Aşağıda göstərəcəyimiz kimi, Armini canişinliyi əslən Atropatenalı sərkərdə Artəşesin işğalçılığı sayəsində Böyük Ərməniyə yaradılması ilə Kiçik Asiyadakı Armini adı işğal olunmuş ərazilərə, o sıradan indiki Ermənistan ərazisinə şamil olunmuşdur.

Şimali Azərbaycan və indiki Ermənistan ərazisində Sak çarlığının parçalanma vaxtı məlum deyil. Burası aydındır ki, bu çarlığın dağılması nəticəsində er.əv. IV-III əsrlərdə Göycə və Zəngəzur bölgələrində Sisakan (sakların Si sülaləsinin adından və Sak etnonimindən ibarətdir), Kürdən cənubda Sakasin və Kürdən şimalda Alban dövlətləri yaranmışdı. Er.əv. 521 -ci ildə İran Əhəmənlər dövlətinə qarşı üsyan edən ölkələr içərisində Armini əyaləti də vardı. Büsütun qaya yazısında “Armini” adının çəkilməsi də bu hadisə ilə bağlıdır. Üsyan yatırıldıqdan sonra Armini

canişinliyə çevrildi. Bununla əlaqədar olaraq bir məsələni də qeyd etmək lazımdır: Büsutun qaya yazısında deyilir ki, Arminidə üsyanın yatırılması Dadarşiş adlı erməniyə həvalə olunmuşdur. Bu məlumatdan aydın olur ki, üsyan edənlər etnik mənsubiyyətcə ermənilər (“hay”lar) deyildilər, çünki belə halda I Dara üsyanın yatırılmasını erməniyə (haya) tapşırmaqda. Dadarşiş şəxs adı da ermənicə deyil, bu, təmiz türk dilli ad olmaqla, “Dadar” və türk dillərində çin, şin “igid” sözlərindən ibarətdir.

Əhəmənlər imperiyasının tərkibində Armini XIII canişinliyə daxil idi. Canişinliyi Əhəmən sülaləsindən olan hakimlər idarə edirdilər. Bu hakimlər içərisində qədim yunanca yazılışda adları Oront kimi yazılan şəxslər mühüm yer tuturdular. Er.əv. 401-ci ildə Arminidən keçmiş Ksenefont orada canişinin Oront adlandığını yazmışdır (Ksenefont, Anabazis, II, 4.). O qeyd edir ki, Oront İran şahının kürəkənidir (Ksenefont, III, 5, 17). Antik mənbələrdə er.əv. IV-II əsrlərdə Armini ərazisində çoxlu Oront hökmdar adı məlumdur. Qədim yunanca Oront kimi yazılmış ad V əsr erməni mənbələrində Eruand (Ervand - əvvəlinə ermənicə “y” səsinin əlavəsilə - Yeruand, yaxud Yervand) kimidir.

Lakin Ksenefontun Kiçik Asiyanın şərqindən keçdikdə canişin Orontun atasının adını Artasur kimi qeyd etməsi maraqlıdır. Artasur qədim yunan dilində “ç” səsi olmadığına görə Ardaçur adının fonetik forması olmaqla, qədim türk dillərindəki arda “şux”, “oynaq”, “gümrah”, “itiqaçan”, “cəld” və çur “qüvvətli”, “vüqarlı”, “əzəmətli” (143, IV, 1, 671) sözlərindən ibarətdir. Adın “çur” hissəsinin iştirak etdiyi şəxs adlarına VIII əsrdə Uyğur xaqanlığında Moyonçur, IX əsrdə Ərəb Xilafətində türk sərkərdəsi Manqaçur, XII-XIII əsrlərdə monqollarda Bayançur və b. şəxs adlarını misal göstərmək olar. Qeyd edilməlidir ki, er.əv. 316-cı ildə Atropatənada hökmdarın adını da antik müəllif Orontobat kimi yazmışdır. Nədənsə, erməni tarixçiləri onun adını “Yervantabad” kimi yazmışlar. Ehtimal ki, Orontobat yerli Orozbat şəxs adının yunan dilində təhrif olunmuş forması olmaqla qədim türk dillərində oraz, oruz, oris “xoşbəxt nişanə” və bat “mətin”, “bahadır” (Cingiz xanın nəvəsi Batu xanın adını xatırlayın) sözlərindən ibarətdir.

Oruz (Orus) Azərbaycan tarixində mühüm rol oynamış bir neçə şəxsin adıdır. Er.əv. 66-cı ildə Roma sərkərdəsi Qney Pompeylə vuruşmuş Alban çarının adı Oroyz (Oruz) idi. V əsrdə Albaniyanın Girdman əyalətinin hakiminin adı da Orus idi. Erməni mənbələrində və Alban tarixçisi Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsərində qədim

ermənicə yazılışda əvvəlinə “h” səsinin əlavə olunması ilə bu ad Hurs kimi, əsərin ruscaya tərcüməsində Xurs kimidir. Azərbaycan tarixçiləri bu adı ruscadan Xurs kimi götürüb əsərlərinə salmışlar. Həmin Orusun (yaxud Oruzun) Daşkəsən r-nun Xaçbulaq kəndinin yaxınlığındakı qəbri XIX əsrdə azərbaycanlı və erməni ailələrinin sitayiş yeri idi. Orusun qəbrinin ziyarətgah olması onun Girdmanda xristian dinini yayması ilə əlaqədardır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Oruz (bu adın “Uruz” kimi oxunması səhvdir) şəxs adı da bu sıradandır. Er.əv. 336-cı ildə Arminidə Əhəmən sülaləsindən Kodoman adlı bir nəfər canişinlik edirdi. Həmin ildən sonra o, er.əv. 331-ci ilə qədər III Dara adı ilə Əhəmənlərdən axırıncı İran şahı olmuşdur.

Er. əv. 331-ci ildə Makedoniyalı İsgəndər ilə İran şahı III Dara arasında döyüşdə Əhəmənlər dövlətinə daxil olan Armini əyalətinin canişini Oront da iştirak edirdi. Məlum olduğu kimi həmin döyüşdə İsgəndər qalib gəlmiş və İran Əhəmənlər dövləti süqut etmişdir. Er.əv. 321-ci ildə İsgəndərin ölümündən sonra Ərməniyədə Orontlar (erməni mənbələrində Eruandlar) sülaləsinin dövləti yarandı və müstəqil çarlığa çevrildi.

İsgəndərin ölümündən sonra onun sərkərdələri imperiyanı parçaladılar. Er.əv.312-ci ildə Ön Asiyanın bir hissəsi və Kiçik Asiya, o cümlədən qədim Armeini sərkərdə Selevkə keçdi və onun adı ilə Selevklər dövləti yarandı.

Orontlar dövlətinin sərhədləri dəqiq məlum olmasa da, əsas etibarilə indiki Ermənistan ərazisinin qərb hissəsini əhatə edirdi. Məhz əvvəlcə Orontlar dövləti sayəsində Kiçik Asiyanın şərqində yerləşən Armini əyalətinin adı indiki Ermənistan ərazisinə də şamil olundu. Dövlətin paytaxtı əvvəlcə Ararat vadisində er.əv VIII əsrdə Urartu çarı Arğıştinin əsasını qoyduğu Arğıştihinili (sonrakı Armavir) şəhəri idi. Sonra Eruandlar Zəngiçayın Araza töküldüyü yerdə Eruandaşat adlanan şəhər saldılar (“şad” sözü fars şahlarının saldıdığı şəhər adları üçün də səciyyəvidir, məsələn, Şah Firuz (459-484) Şad Firuz şəhərini salmışdı). Erməni tarixçiləri bu adın “şad” (ermənicə yazılışda “şat”) hissəsinin farsca olduğunu yazırlar, çünki erməni dilində belə söz yoxdur, bilmirlər ki, fars dilində şad sözü (eynilə Azərbaycan dilində şad “sevinc” “xoş əhval-ruhiyyə”) şumercədir, ikincisi, şad sözü are dilindəki şahr sözündəndir (48, 30). Er.əv. III minillikdə şumer dilində farsca “şad” sözü ola bilməzdi, heç olmasa, ona görə ki, onda hələ fars etnosunun özü mövcud deyildi.

Er.əv. 201-ci ildə Selevklər dövlətinin hökmdarı III Antiox Orontlar (erməni mənşələrində Yeruandlar) dövlətinin başçısı Orontu Arminidə və qismən indiki Ermənistan ərazisində hakimiyyətdən kənarlaşdıraraq oranı canişinliyə çevirdi və əslən midiyalı (o dövr üçün atropatenalı) sərkərdə Artəşesi oraya canişin (strateq) təyin etdi. Bu canişinin adı antik mənbələrdə Artakses kimidir. Adın bu forması “Alban tarixi”ndə də əksini tapmışdır. Bu şəxs adı qədim yunan dilində “ş” səsi olmadığına görə Ərtəş, yaxud Ar-Taş adının yazılışdır, “es” sonluğu isə yunan dilində adlıq hal şəkilçisidir (məsələn, Aristotel şəxs adının yunanca “Aristoteles” kimi yazılışı ilə müqayisə edin). Qeyd edilməlidir ki, Strabon onun adını məhz Artaks kimi yazmışdır (Strabon, XI, 14, 5). Adın əslinin Artəş olmasını onun qədim erməni mənbələrində Artəşes kimi yazılışı da göstərir ki, bu da “Artəş” şəxs adından və yunan dilindəki “-es” adlı hal şəkilçisindən ibarətdir. Deməli, erməni mənbələrində Artəşes kimi yazılmış adın əsli Artəşdir. Bu, təmiz türk mənşəli şəxs adıdır. Ərməniyədə Çinli türk tayfasından (bu barədə aşağıda danışacağıq) çıxmış sərkərdələr içərisində ermənicə yazılışda Artəş kimi qeyd olunmuş şəxs adları da məlumdur. Məsələn, sərkərdə Manvel Mamıqunun atasının adı Artəşen, oğlunun adı Artəşes idi (Favst Buzand, III kitab, 37-ci fəsil). Qədim türk xalqlarının tarixində Artəş hökmdar adları olmuşdur. Məsələn, XI əsrdə Səlcuq oğuz bəylərindən biri və XVI əsrdə Özbəkistanda bir xan Ərtəş adlanırdı. Adın “ər” hissəsi qədim türk dillərində “kişi”, “döyüşçü”, “igid” mənalarında, bir sıra türk hökmdar adlarında (məsələn; Alp-Arslanın kürəkəni Ər-Barsqan, Səlcuq bəylərindən Ər-Toğrul, Ər-Tuğan və b.) əksini tapmışdır. Türklərdə sonu “taş” sözü ilə bitən şəxs adları qədim tarixə malikdir. Hələ er.əv. II minilliyin ortalarında Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşamış və bir müddət Mesopotamiyada hökmdarlıq etmiş qədim türk mənşəli Kas tayfasının çar adları içərisində Kantəş, Karaintəş, Karakardaş, Maruttaş, Kikkiurtaş adları mövcuddur. (Bu barədə bax:13) Antik müəlliflərdən biri er.əv. IV əsrdə Orta Asiyada Makedonyalı İsgəndərə qarşı çıxmış bir hakimin adını Kartazes kimi qeyd etmişdir. (Курций Руф, VII, 7,1). Bu ad şübhəsiz ki, türkcə Kartəş şəxs adının qədim yunan dilində yazılış formasıdır. Erkən orta əsrlərdə Mərkəzi Asiyada Uyğur xaqanlığında hökmdar Kinq-Daş, Xarəzm əyalətinin hökmdarı Altun-Taş (1017-1032), Mahmud Qəznəvinin sərkərdəsi Altun-Taş, XII əsrdə Azərbaycanda, Bəyləqan şəhərində Altun-Taş, həmin əsrdə Orta Asiyada Qara-Kitayların xanı Yeloy-Daş, Səlcuq oğuzlarının sultanı Məlikşahın (1072-1092) əmirlərindən biri Arslan-Taş, 1029-cu ildə ilk dəfə Cənubi Azərbaycana gəlmiş oğuzların başçısı Kök-Taş, Səlcuq oğuzlarının

bəylərindən Su-Taş və b. şəxs adları Ərməniyə canişini Artaşın (əslə Ər-Taş) adı ilə sıra təşkil edir. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında adı çəkilən Türktaz şəxs adı da, fikrimizcə, əslində Türk-Tas (yaxud Türk-Taş) idi. Ərtaşın (Artaşın) türk mənşəli şəxs adı olması bir də onunla təsdiqlənir ki, birinci, Ərtaş Kiçik Midiyadan, yəni Atropatenadan idi. Erməni müəllifləri ənənəvi surətdə atropatenalıları Mar (Mad, yəni Maday etnoniminin qədim ermənicə yazılışı) adlandırırlar. V əsr erməni tarixçisi Moisey Xorenasi Artaşesin etnik mənsubiyyətə mar (midiyalı) olduğunu yazmışdır. O yazır ki, Ərməniyə çarı Yeruand “Marların” (yəni atropatenalıların - Q.Q.) ölkəsindən Artaşesin onun üçün təhlükə olduğunu hiss etdiyinə görə səfir vasitəsilə və hədiyyələrlə Pars çarını ələ almaq istəyirdi ki, madaylı Artaşesi tutub ona versin” (Moisey Xorenasi, II kitab, 38-ci fəsil). Məlumatın bu hissəsi doğrudur ki, Artaşes atropatenalı idi. Atropatenalıların isə azərbaycanlıların türk mənşəli ulu əcdadlarımızdan biri olduğu indi şübhəsizdir. Rus, fars və erməni tarixçilərinin, Azərbaycanda onların dediklərini təkrarlayan İqrar Əliyevin atropatenalıları İran dilli xalq hesab etmələri, ümumiyyətlə, türk xalqlarına və Azərbaycan xalqının türk mənşəli ulu əcdadlarına qarşı çevrilmiş ikrah hissənin təzahürüdür. Lakin gec-tez tarixi həqiqət yerini tutacaqdır. İkinci, Moisey Xorenasinin yazdığına görə Artaşes döyüş vaxtı örkən (arkan) işlədirdi. Döyüşdə uzaqdan düşmənin boğazına salıb sürütmək üçün örkən işlədilməsi qaydası türk xalqlarının bir döyüş üsuludur. Antik müəlliflərin əsərlərində bu döyüş üsulunun türk mənşəli sarmatlarda, hunlarda, basillərdə, alanlarda və b. tətbiqi haqqında məlumatlar vardır. Hələ Herodot (Herodot, IV, 85) Midiyada yaşayan saqartilər içərisində bu döyüş üsulu barədə yazmışdır. İran dilli tayfalarda və ermənilərdə belə döyüş üsulu barədə heç nə məlum deyil. Üçüncü, Moisey Xorenasinin yazdığına görə, Artaşes Alban çarının qızı Satenikə evlənəndə atası qızın əvəzinə kalım (başlıq) istəmişdi. Qız əvəzinə kalım alınması mənşəcə qədim türk adətidir. Erməni dilində başlıq sözünü ifadə etmək üçün söz yoxdur, deməli, onlarda bu adət də olmamışdır. XIX əsrdə Ermənistandakı ermənilərin toy adətlərində qeyd olunmuş “sutqağan” sözü Azərbaycan dilində “süd” (süd pulu) və “qalan” (kalım sözünün qədim forması “kalan”dır, lakin ermənicə “l” səsi “ğ” səsi ilə ifadə olunduğuna görə “qağan” formasını kəsb etmişdir) sözlərindən ibarətdir.

Selevklər dövlətini Roma süquta yetirdikdən sonra bu dövlətin tərkibinə daxil olan ölkələr müstəqil oldular. Er.əv. 183-cü ildə Selevklərin Arminidə canişini Ər-Taş

(erməni mənbələrində Artəşes) də Arminini müstəqil elan etdi və er. əv. 165-ci ildən başlayaraq ixtiyarındakı ordu ilə işğalçılıq siyasətinə keçərək qonşu dövlətlərdən ərazilər fəth etməyə başladı. Ər-Taş Orodlar (Yervandlar) dövlətinin ərazisinə - indiki Ermənistan ərazisinə yeni ölkələr birləşdirərək Böyük Ərməniyə yaratdı. Bununla da Anadolunun şərqindəki “Armini” əyalətinin adı daha geniş ərazilərə şamil olunan ada çevrildi. Orondun (ermənicə Yervandın) hakimiyyəti illərində “Armina” adının indiki Ermənistan ərazisinə şamil olduğunu yuxarıda qeyd etmişdik. Artəş dövründə (er.əv. 189-160) isə həm də indiki Ermənistan ərazisini əhatə edən «Böyük Ərməniyə» («Böyük Ermənistan») adı yarandı və bununla ümumiləşdirici “Armini” (“Ərməniyə” mənasında) anlayışı meydana çıxdı.

Deməli, əvvəlcə Arme əyalətinin köklü hurri dilli və luviya dilli sakinlərinin adı olan “erməni” sözü Balkanlardan gəlmə friqlərin bir qolu Arme əyalətində yerləşdikdən sonra həm də bu qolun adamlarına şamil olunmuş ad idi. «Böyük Ərməniyə»nin yaranması ilə Şərqi Anadoludakı Armini əyalətinin adı indiki Ermənistan ərazisinə şamil olduqdan sonra (qədim gürcülər də Urartu ölkəsinə verdikləri ”Yuxarı ölkə” mənasında “Somxeti” adını sonra indiki Ermənistan ərazisinə şamil etmişdilər) “erməni” adı “ərməniyəli” mənasında həm Ərməniyədə yaşayan, lakin azlıq təşkil edən “hay”lara, həm də er.əv. VIII və sonrakı əsrlərdə burada məskunlaşmış, həm də çoxluq təşkil etmiş türk tayfaları üçün ümumiləşdirici etnik ada çevrildi. Bunun səbəbi o idi ki, nə Sak çarlığı, nə də Ervandlar dövləti vaxtında Ərməniyədə yaşayan türk dilli tayfalar üçün vahid etnik ad yox idi, eləcə də formalaşmamışdı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, indiki Ermənistan ərazisinin adı kimi “Ərməniyə” adı da XI-XII əsrlərdən sonra unuduldu. Hər halda əsas etibarilə indiki Ermənistan ərazisində yaşamış “Dədə Qorqud” oğuzları bu adı işlətmirdilər. Onun əvəzində “Oğuz eli” adı vardır.

Ar-Taş Ərməniyədə fars mənşəli Yervandların hakimiyyətinə son qoydu. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı yazır ki, Artəşes Yervanda hücum edərkən, Yervand Albaniyanın Uti əyalətində idi. “Ordusunu orada saxlayıb Artəşes öz şəhərinə qayıdır. Orada Alban ordusunu yanına dəvət edir. Onlar (yəni Artəşes və albanlar Q.Q.) Göycə gölünün yanına gəlir və onların (yəni albanların) köməyi ilə Yervandı qovub Ərməniyəni (indiki Ermənistan ərazisini - Q.Q.) istila edir” (Alban tarixi, I kitab, 9-cu fəsil). Bu məlumatda nə “hay”, nə də “erməni” adı çəkilmir. Məlumatın qiymətli cəhəti budur ki, birinci, Ar-Taş (Artəşes) indiki Ermənistan ərazisini

“hay” ların yox, albanların hərbi köməyi ilə ələ keçirmişdir; ikinci, Alban tarixçisinin qeyd etdiyi “Albaniyanın Uti vilayəti” Göycə gölünün hövzəsində idi. Ona görə də erməni tarixçilərinin Yervandın ordusunun Albaniyanın Uti vilayətində olması haqqında ermənicə mənbədə olan məlumatla əsasən (onlar bu Uti əyalətini Kürdən cənubda lokalizə edirlər, halbuki, Urartu mənbələrində Göycə bölgəsində Etiuni kimi qeyd olunan bu Uti Albaniya ərazisində - Kür sahilində ola bilməzdi) Kürdən cənubdakı ərazimizin hələ Yervandlar vaxtında Ermənistanla məxsus olması fikrinin qondarma olması üzə çıxır; üçüncü və ən əhəmiyyətli odur ki, deməli, er.əv. II əsrdə Göycə mahalı albanların ərazisi idi. Bu məlumatdan bir məsələ aydın deyil; Artaşa kömək edən albanlar kimlərdir? Eradan əvvəl mövcud olmuş Alban dövləti Kürdən şimalda yerləşirdi. Lakin albanlar həm də Kürdən cənubda yaşayırdılar (Aşağıda deyəcəyik ki, Strabonun yazdığına görə Kaspiana albanlara aiddir, halbuki, onun vaxtında Albaniya Kürdən şimalda yerləşən ərazini əhatə edirdi). Şübhəsiz, Kürdən cənubda siyasi qurum vardı, lakin onun necə adlandığı məlum deyil. Görünür, Ar-Taşın Kürdən şimalda Albaniyanı da tutmaq məqsədi vardı. Alban tarixçisi yazır ki, “albanlar bütün dağlı qəbilələri və gürcülərin bir qismi ilə ittifaq yaradıb nəhəng qoşun toplayır və erməni torpağına hücum edirlər. Artakses (Ar-Taş) da öz ordusunu yığır və onlara qarşı çıxaraq Kür qırağında (təəssüf ki, bu məlumatda Kürün hansı hissəsinin nəzərdə tutulduğu bilinmir) düşərgə salır. Ağır döyüş başlanır və Alban çarının (çarın adı çəkilmir - Q.Q.) oğlu (onun da adı çəkilmir - Q.Q.) Artakseksin əlinə əsir düşür. Çar (yəni Ar-Taş) onun bacısını (yəni əsir düşmüş çar oğlunun bacısını) – Satinik adlı (bu qızın qədim ermənicə yazılışda təhrif olunmuş adı türk dillərindəki sat, şat “cürətli”, “cəsarətli”, “ürəkli”, “qoçaq” və ınak “dost”, “etibarlı adam”, “yaxşı yoldaş” sözlərindən ibarətdir; Orta Asiyada Qaraxanlar dövlətinin banisinin adı Satuk-Buqra xan (901-995-ci illər), XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan hökmdarı Sultan Məhəmməd Xudabəndənin qızının adı Satibeq idi) çar qızını alır və sülh bağlayaraq Ərməniyəyə qayıdır” (Alban tarixi, I kitab, 10-cu fəsil). Məlumatın “Ərməniyəyə qayıdır” ifadəsi göstərir ki, Kürdən cənubdakı ərazi Ərməniyəyə məxsus deyildi.

Ar-Taş Ararat vadisində, Araz çayının sahilində Artaşat şəhəri saldı. (Buradan aydın olur ki, çarın əsl adı həqiqətdə də Ar-Taşdır və adın ”es” sonluğu yunan dilində əlavə olunma şəkilçidir, belə olmasaydı şəhər “Artaşesaşat” adlanardı). Bu şəhərin

adı Artaş adından və şad (Yervandaşat şəhərinin adında olduğu kimi) “şəhər” sözündən ibarətdir.

Oxucu görür ki, “Böyük Ərməniyənin” əsasını heç də etnik mənsubiyyəti “hay” olanlar deyil, Atropatenalı Ar-Taş qoymuşdu. Kənardan «onun-bunun» dediklərini köçürmək əvəzinə mənbələr əsasında beynimizin məhsulunu yazsaq, onda tarixi həqiqətin belə olduğunu görürük.

Ar-Taşdan sonra hakimiyyət oğlu Artavaza keçdi. Artavaz (antik müəllif Yuliy Kapitolinin məlumatında bu ad Artabast, Strabonun əsərində Artavast kimidir) adı da qədim türkcə olmaqla arda “şux”, “oynaq”, “itiqaçan”, “cəld” (bax: 147, I, 172-173) və bas (başçı) sözlərindən ibarətdir. Adın yazılışı qədim yunancadır, erməni müəllifləri də onu həmin mənbələrdən götürmüş və elə də əsərlərinə salmışlar. Artabast adının sonunu təşkil edən “t” səsi yunanca artırılmadır. XI əsrə aid gürcü mənbəyində bu ad Artavaz kimidir. (Леонти Мровели. Жизнь царей. Пер. с др. грузинского Г.В.Цулая, М.,1979, s.35). Adın ikinci hissəsini təşkil edən “bas” (baş) sözü Ermənistan ərazisində hələ er.əv. V əsrdə Embas sərkərdə adında vardır. Bu adın türkcə mənası haqqında yuxarıda demişik. Qeyd edilməlidir ki, Artavaz (Artabas) şəxs adı Atropatenanın hökmdarları içərisində də vardı. Roma imperatoru Avqustun məlumatında “Midiyalı Artabazın oğlu Ariobarzana Ərməniyəni verdim” ifadəsi vardır (51. 51) Artavazdan sonra oğlu II Tiqran (er. əv. 160-95-ci illər) hökmdar oldu. “Tiqran” şəxs adının türkcə olduğunu yuxarıda demişik. Qədim erməni mənbələrində Tiqranın etnik mənsubiyyətcə erməni (“hay”) olduğu göstərilmir, o yalnız “Ərməniyə çarı” kimi qeyd olunur.

Ərməniyə dövləti məhz II Tiqranın vaxtında daha da genişləndi və Kiçik Asiyadakı qədim Armeni əyaləti də ona qatıldı. II Tiqran Atropatenada da bir müddət hakim oldu və aşağıda deyəcəyimiz kimi, er.əv. 80-ci illərdə onun Sakasena, Araksena və Kaspiana əyalətlərini Böyük Ərməniyəyə birləşdirdi. Aşağıda bu barədə deyəcəyik. Lakin er.əv. 66-cı ildə Roma ordusu II Tiqranı məğlub etdikdən sonra Böyük Ermənistan dağıldı.

Göründüyü kimi, Böyük Ərməniyəni yaradanlar türk mənşəli sərkərdələr idilər. Böyük dövlət yaratmaq üçün böyük ordu lazım idi. Etnik mənsubiyyətcə Kiçik Asiyadakı Arminidə haylardan belə böyük ordu təşkil oluna bilməzdi. Artaşın sülaləsindən çar II Artavaz (er.əv.55-34) er. əv. 34-cü ildə Roma ordusu tərəfindən məğlub

edildi, özü və ailəsi əsir düşdü. Təkcə oğlu II Artaş (II Artaksis) xilas oldu (er.əv. 30-20). Onu III Tiqran (er.əv. 20-ci illər) və qısa müddətdə III Artavaz əvəz etdikdən sonra sülalə süqut etdi. Eradan əvvəl 20-ci illərdə Atropatena çarı Artavazın oğlu Ariobarzan Sezar tərəfindən Ərməniyəyə hökmdar təyin edildi.

Eramızın I əsrinin 51-ci ilində Parfiya dövlətinin Arşaklar sülaləsindən Vologez (50-76-cı illər) qardaşı Tiridadı (erməni mənbələrində onun adı Trdat kimidir; Tiridad qədim fars dilində - tiri “Merkuri ulduzu” və dad “verilmiş” sözlərindən ibarətdir) Ərməniyəyə hökmdar göndərdi. (Antik müəllif İosif Flavi qeyd edir ki, Vologez Midiyanı qardaşı Pakora, Ərməniyəni qardaşı Tiridada verdi (İosif Flaviy, XIX, 3, 4). Erməni tarixçisi N.Q.Adons yazmışdır ki, I əsrdə Ərməniyə Parfiyadan asılı vəziyyətdə idi (48, 387). Ona görə ki, bu vaxt artıq Böyük Ərməniyə parçalanmış, indiki Ermənistan ərazisi və Kürdən cənubdakı ərazimiz Parfiyanın, Kiçik Asiyanın Armini əyaləti isə Romanın tabeliyinə keçmişdi. Moisey Xorenasi er.əv. 330-cü ildən sonrakı əsrləri Ərməniyə ərazisində hərc-mərclik dövrü adlandırır və yazır ki, “ona görə Vologez Böyük Arşak Ərməniyəyə asanlıqla daxil olub qardaşı Valarşakı (Tiridadı nəzərdə tutur) erməni ölkəsində çar etdi (I kitab, 31-ci fəsil). Moisey Xorenasi yazır ki, Parfiya hökmdarı Vologez “dövlətinin (yəni Parfiya dövlətinin -Q.Q.) mövqeyi üçün münasib hesab edərək Ərməniyəyə Tiridadı çar təyin etdi” (Moisey Xorenasi, I kitab, 8-ci fəsil). Tiridad Ərməniyəyə ordusu ilə gəlmişdi. Tatsit yazır ki, Tiridad Ərməniyəyə gələndə orada Tiqran adlı hökmdar vardı, Tiridad onu qovdu və 54-75 -ci illərdə çar oldu. (Tatsit, Annallar, XV, 2). Bununla da Ərməniyədə (indiki Ermənistan ərazisində) Parfiyanın Arşaklar sülaləsinin yan qolu hakimiyyəti ələ aldı. Erməni mənbələrində “Arşakuni”adlanan bu sülalə 387-ci ilə qədər Ərməniyədə hökmdarlıq etmişdir. Arşakların Ərməniyədə hakimiyyəti ələ alması ilə orada er.əv. VII əsrdən türk mənşəli hakimlərin hökmdarlığı bitir və onu iran mənşəli hökmdar əvəz edir.

Lakin Ərməniyədə əyalət hakimləri yenə türklər idi. Moisey Xorenasi eranın I əsrində Alban hökmdarı Aranın (Ərənin) Kürdən cənubdakı əraziyə hakim təyin edilməsindən danışarkən qeyd edir ki, Tiridad Ərməniyədə Kanqark (Kəngər), Kolb, Taşir, Quqar və Basen əyalətlərinə də hakimlər təyin etmişdi (II kitab, 8-ci fəsil). Müəllif həmin hakimlərin adlarını da çəkir. Məsələn, o, Ərməniyənin qərbinə təyin olunan hakimin Tork adlandığını yazır. Moisey Xorenasinin əsərində çəkilən Ərməniyə əyalətlərinin və oralara Tiridad tərəfindən təyin olunmuş şəxslərin adlarının hamısı türkcədir. Alban tarixçisi aydın yazır ki, “həmin Aranın

(hökmdar Ərən nəzərdə tutulur -Q.Q.) nəslindən olan məşhur və cəsur ərlərin çoxunu çar Vologez özü hakim təyin etmişdir” (Alban tarixi, I kitab, 5-ci fəsil). Haralara təyin olunmuşlar? Kür-Araz ovalığı artıq Ərənə verildiyinə görə, onun nəslindən olan digər ərlərə yalnız indiki Ermənistan ərazisindən əyalətlər verilə bilərdi. Göründüyü kimi, Ermənistan ərazisində əyalətlər türk mənşəli hakimlər tərəfindən idarə olunurdu. Bu hakimlər isə, şübhəsiz, orada yaşayan türk dilli tayfaların başçıları idilər.

387-ci ildə Ərməniyə Bizansla İrən arasında bölüşdürüldü və bundan sonra İrana məxsus Ərməniyədə fars canişinləri hökmdarlıq etməyə başladılar.

Məhz I Tiridat eranın I əsrinin 60-cı illərində Kürdən cənubdakı ərazimizə (deməli, bu ərazi indiki Ermənistanın ərazisi ilə birlikdə Parfiyanın tabeliyində idi), Moisey Xorenasinin "Ərməniyə tarixi" və Alban tarixçisi Musa Kalankatlinin "Alban tarixi" əsərlərində deyildiyi kimi, Araz çayından Xunan qalasına (bu qalanın xarabalığı "Torpaqqala" adı ilə Tovuz r-nun ərazisində, Kür çayının sağ sahilində "Xunan düzü" adlı düzənin kənarında indiyədək qalmaqdadır) qədər olan torpağa Sisakanda (sonrakı Zəngəzurda) hakimiyyətdə olan Sisak sülaləsindən (Moisey Xorenasi bu sülaləni "böyük və adlı-sanlı nəsil" adlandırır; II kitab, 8-ci fəsil) Ərən (erməni dilində "ə" səsi olmadığına görə ermənicə yazılışda Aran) adlı bir şəxsi hökmdar təyin etdi («Alban tarixi», I kitab, 5-ci fəsil; Moisey Xorenasi, II kitab, 8-ci fəsil). Alban tarixçisi bu hadisədən danışarkən qeyd edir ki, "Aran (Ərən) Araz çayından başlayaraq Xunan qalasına qədər uzanan Alban ölkəsinin düzənliklərini və dağlarını miras olaraq almışdır". Bu məlumatdan aydın olur ki, hökmdar Aranın əcdadları da bu ərazidə hökmranlıq etmişlər. Həqiqət də belədir, aşağıda bu məsələyə qayıdacağıq. Bununla da Kürdən cənubdakı ərazimizdə "Alban" adlanan yeni (ona görə "yeni" ifadəsini işlədirik ki, antik mənbələrdə adı çəkilən və paytaxtı Qəbələ şəhəri olan "Alban" dövləti Kürdən Dərbəndə qədərki ərazini əhatə edirdi) dövlət qurumu yaranır.

Burada söhbətimizi dayandırıb Sisakan barədə qısaca məlumat verək, çünki çar Ərən Sisakandakı hakim sülalədən idi.

Er. əv. VII əsrdə gəlmiş saklar indiki Zəngəzur bölgəsində də məskunlaşmışdılar. Sak çarlığı parçalandıqdan sonra orada yerli sülaləyə mənsub hökmdarların dövlət qurumu yaranmışdı. "Alban tarixi"ndə Sisakan adı (qədim ermənicə yazılışda

Sisak forması) I əsr hadisələri ilə əlaqədar çəkilmişdir. Qədim erməni mənbələrində bu ölkə Siuni adlanır ki, bu da "Si" (Si - Sakan adının birinci hissəsi) və Urartu dili mənşəli mənsubiyyət bildirən "-uni" şəkilçisindən ibarətdir. Sisakan adı "Si sakları" mənasındadır. Addakı "Si" sözü Sisakanda hakimiyyətdə olmuş Sak mənşəli sülalənin adıdır. Bu sülalədən olan hökmdarların hamısının adları məlum deyil. Mənbələrdə Vasak, Andok, Qdixon, Sunbat və b. çar adları vardır. Qədim ermənicə yazılışda təhrifə uğramış bu şəxs adları qədim türkcədir (bax: 13, 166-167). Sisakanın əhalisinin türk mənşəli saklar olması Stepan Orbelianın (XIII əsr) "sisaklar təkcə Suininin yox, həm də albanların əcdadlarıdır, hətta onlara nisbətən daha qədimdir" (Степанос Орбелиан. Из истории рода Сисакан. Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi, inv.№1274) ifadəsindən aydın görünür.

Sisakların türk dilli olduqlarını göstərən bir fakt da vardır. Alban tarixçisi yazır ki, sisaklar Yafəsin nəslinə mənsubdur. Yafəs dedikdə müəllif ümumi mənada türkləri nəzərdə tutur, çünki o, Yafəsin oğlanları içərisində Qamər (türk kəmərlər, yaxud qamərlər), Maqos (skiflər) və Mada (madaylar) adlarını da çəkir (Alban tarixi, III kitab, I fəsil). Moisey Xorensi qeyd edir ki, Siuninin hakimləri Hay yox, Sisak sülaləsindəndir (I kitab, 12-ci fəsil).

Diqqəti burası cəlb edir ki, Ərənin hökmdar təyin edilməsindən sonra Kürdən şimalda yerləşən Alban dövləti barədə antik mənbələrdə sinxron məlumatlar kəsilir. Belə nəticə alınır ki, Ərən az sonra Kürdən şimaldakı Alban dövlətinə də yiyələnmiş və beləliklə, indiki Şimali Azərbaycan ərazisini bütövlükdə əhatə edən yeni Alban dövləti təşəkkül tapmışdır. Bu birləşmənin dəqiq tarixi məlum deyil. Hər halda, ərənin ilk əsrlərində Albaniyada xristianlıq yayıldığı zaman Kürdən şimaldakı Maskut əyaləti bu vahid alban dövlətinə mənsub idi. Bu dövlətin paytaxtının hara olması bilinmir. V əsrdə paytaxt Bərdə idi.

Kürdən cənubda yeni Alban dövlətinin təşəkkülü ilə əlaqədar qarşıya yeni sual çıxır: nəyə görə Kürdən cənubdakı hökmdar Ərənin çarlığı da "Alban" adlanmışdır? VII əsrdə yaşamış Musa Kalankatlının özü də bunun səbəbini bilmədiyinə görə yazmışdır ki, ölkəyə (yəni Kürdən cənubdakı əraziyə) "Alban" adını ona görə vermişdilər ki, Aranın özünü yumşaq xasiyyətinə görə «aqu» deyə çağırırdılar" ("Alban tarixi" I kitab, 5-ci fəsil). Bu məlumatda albanların türk dilli olduğunu göstərən qiymətli bir fakt vardır: həqiqətdə də qədim türk dillərində aqi sözü

"yaxşı", "mehriban", "xoş xasiyyətli" (93, 48: aqi "səxavətli") mənasındadır (Бах: Е.Наджип. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. М.1989. с.266). Lakin bu fikir Musa Kalankatlıda "Alban" adının qədim ermənicə "Ağvan" kimi yazılışından irəli gəlmişdir. Deməli, ölkə Aranın (Ərənin) "mehriban" xasiyyətinə görə adlana bilməzdi. Əslində bunun səbəbi özünü adlandırması "Alban" olan etnosun həm Kürdən şimalda, həm də Kürdən cənubda yaşamasında idi. Kürdən cənubdakı ərazi, xüsusilə, Kür-Araz arasındakı ovalıq həm də Aran adlanırdı. Bununla əlaqədar olaraq "Alban" və "Aran" ölkə adları haqqında qısa məlumat vermək zərurəti ortaya çıxır.

Alban etnosunun adı ilə Şimali Azərbaycan ərazisi I əsr müəllifi Strabondan başlayaraq antik mənbələrdə "Albaniya", qədim erməni dilində XI-XII əsrlərə qədər sözlün ortasında samit səsdən əvvəl duran literal "l" səsi "ğ" səsi ilə ifadə olunduğuna görə Musa Kalankatlının "Alban tarixi"ndə və erməni mənbələrində "Ağvan" adlanmışdır. Lakin parfiyalılar, farslar və suriyalılar eranın əvvəllərindən etibarən Alban ölkəsinə "Aran" demişlər. İlk dəfə olaraq İranın Sasanlar sülaləsindən I Şapurun (242-272) 262-ci ilə aid üç dilli (yunan, parfiya və fars dillərində) kitabəsində yunan versiyasındakı "Albaniya" adı parfiya dilində versiyada "Aran" kimi yazılmışdır (fars dilində versiya xarab olduğuna görə oxunmur). Suriya dilində "Aran" adı ilk dəfə VI əsrin ortalarına aid mənbədə çəkilmişdir (140). 642-ci ildən başlayaraq Alban ölkəsinə işğal etmiş ərəblər ölkəyə Arran demişlər. XI əsrə aid gürcücə mənbədə də "Alban" adı Ran(i) kimidir. Deməli, "Alban" adı qədim gürcülərə də məlum deyildi.

Qeyd edilməlidir ki, qədim mənbələrdə eramızın əvvəllərinə qədər "Alban" və "Aran" ölkə adları müxtəlif koordinatlı ərazilərin adlarıdır. Bu məsələ indiyədək Azərbaycan tarixşünaslığında aydınlaşdırılmamışdır.

Nəzərdə tutulmalıdır ki, adı antik mənbələrdə çəkilən "Albaniya" yalnız Kürdən Dərbəndə qədər olan ərazinin adıdır. Bu mənbələrdə Albaniya dövlətinin cənubda Kür çayı ilə sərhədləndiyi göstərilmişdir. Kürdən cənubdakı ərazimizdə eranın I əsrinin ortalarına qədər (yəni çar Ərənin hakimiyyətinə qədər) mövcud olmuş siyasi qurum aydın deyil. Lakin burası şübhəsizdir ki, türk mənşəli əhalinin dilində qışlaq mənasında "Aran" adlanmış Kür-Araz ovalığı eranın I əsrinin 60-cı illərindən sonra parfiyalılarda, farslarda, suriyalılarda - "Aran", buradan da ərəblərdə "Arran" ölkə adına çevrilmişdir.

V əsrdən başlayaraq erməni mənbələrində və Musa Kalankatlının "Alban tarixi"nin VII əsrə aid hadisələrdən bəhs edən hissəsində adı çəkilən Ağvan ("Alban" adının ermənicə yazılışı) eranın I əsrinin 60-cı illərində Kürdən cənubda yaranmış və yuxarıda dediyimiz kimi, həmin vaxtda Kürdən şimaldakı Alban dövlətinin ərazisini də əhatə etmiş Alban dövlətinin vahid adıdır. Başqa sözlə, "Alban tarixi"ndəki "Alban" adı həm antik mənbələrdəki "Albaniyanı", həm də Kürdən cənubda eranın əvvəllərinə qədərki "Aran"ı ifadə edir. Kürdən şimalda yerləşən Alban dövlətinin dəqiqliklə nə vaxt və necə süqut etməsi və onun ərazisinin eranın I əsrinin 60-cı illərindən sonra Kürdən cənubda yaranmış Alban dövlətinə qatılması məsələsi aydın deyil. Antik mənbələrdə er. əv. 36-cı ilə aid hadisələrlə əlaqədar olaraq Kürdən şimaldakı Alban dövlətinin başçısı Zoberin adı çəkilmişdir (Dion Kassi, X,IX, 24). Deməli, Ərən Kürdən cənubdakı ərazidə hakimiyyətə keçdikdə Kürdən şimalda çarlıq hələ də mövcud idi. Kürdən şimaldakı Alban dövlətinin çar adları Alban tarixçisi Musa Kalankatlıya məlum deyil. O, yalnız Kürdən cənubdakı ərazinin həm eradan əvvəl və həm də eranın I əsrinin 60-cı illərində yaranmış Alban dövlətinin hökmdarlarının adlarını çəkir. Müəllif hökmdar Ərənin vaxtını nəzərdə tutaraq yazır ki, "burada (yəni Kürdən cənubda) Alban dövlətinin tarixi başlanır" (Alban tarixi, I kitab, 5-ci fəsil).

Deyilənlərdən görünür ki, parfiya, fars və suriya dillərində "Aran" adı Kürdən cənubdakı ərazimizin eradan əvvəlki adı olan "Aran"dır. Eranın I əsrinin 60-cı illərindən başlayaraq həm Kürdən şimalı, həm Kürdən cənubu əhatə edən dövlət ("Alban tarixi"ndəki "Alban") adı isə er. əvvəl Kürdən şimaldakı Alban dövlət adının eranın I əsrinin 60-cı illərində Kürdən cənubda - Aranda yaranmış dövlətə şamil olunmuş addır. "Alban tarixi"ndə adı çəkilən Aranşahlar ifadəsi də məhz Aran ölkəsinin şahları mənasındadır.

Beləliklə, maldar ellər üçün qışlaq yeri olduğuna görə qədim türkcə Aran (türk dillərində aran "isti yer", "aşağı yer", "qışlaq" sözündəndir; 143, I, 1, 251) adlanmış Kür-Araz ovalığının adı (qeyd edilməlidir ki, Şərqi Anadoluda Arpaçay-Araz qovşağında Diqor-Qarabağ-Ağcaqala bölgəsi indi də qışlaq mənasında Aran adlanır; 168, 38) eranın I əsrinin 60-cı illərində yaranmış və Kürdən şimaldakı Alban ölkəsinin adı ilə Alban adlanmış siyasi qürum parfiyalılarda, farslarda və suriyalılarda ənənəvi olaraq Aran, erməni və alban mənbələrində Alban adlanmağa başlanır. Deməli, Albaniya tarixinə dair mənbələrdə "Aran" adı Kür-Araz ovalığının qışlaq yeri olması ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Həm də bu ad təmiz

türk mənşəli aran "qışlaq" sözündən ibarətdir. (1588-ci ilə aid məlumatda "Arani-Şəmkir", Gəncə bölgəsində "Ahistabad aranı" və b. qışlaq yerləri qeyd olunmuşdur. bax: 167s. 206-207).

Kür-Araz ovalığının düzən hissəsinin adı kimi Aran toponiminin yaranma vaxtı da məlum deyil. Lakin Klavdi Ptolemeyin (II əsr) Kür çayı hövzəsində bir bölgənin Tosaren adlandığını yazmasına görə (Ptolemey, V, 12, 9), Aran adının hər halda eradan əvvəl mövcud olduğu şübhəsizdir. Tosaren qədim türk dillərindəki toz, tuz "düzən" (147, III, 309-310) və aran "qışlaq yeri", "mülayim iqlimli yer" sözlərindən ibarətdir (bax: 13, 190). Aran ölkə adı Musa Kalankatlının "Araşahlar" ifadəsində də əksini tapmışdır. Buna görə də A.P. Novoseltsevin (A.П. Новосельцев, В.Т.Пашуто, Л.В. Черепнин. Пути развития феодализма. М. 1972, с.38). Aran ölkə adını "Alan" və "İran" adları hesab etməsi həqiqətə uyğun deyil.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın oldu ki, Albaniyanın tarixi ilə bağlı məlumatlarda "Aran" ölkə və dövlət adıdır. Lakin eranın I əsrinin 60-cı illərində Alban çarı da Aran adlanmışdır. Bu hökmdarın adı təmiz türkcə olmaq etibarilə ərən - "şücaətli", "cəsur döyüşçü", "mərd oğul", "qoçaq", "qüvvətli" (147, I, 290-291) sözündən ibarətdir. Bununla da Albaniya ilə bağlı qədim məlumatlarda "Aran" sözünün iki anlayışı ayırd olunur.

Lakin qədim mənbələrdə Alban və yaxud Aran dövlətinin ərazisində bir neçə mahal və yaşayış məntəqə adları da Aran adlanır. Musa Kalankatlının "Alban tarixi"ndə ("Alban tarixi", II kitab, 4-cü fəsil) və VII əsrə aid ermənicə mənbədə (59,51) Albaniyanın Artsak (indiki Dağlıq Qarabağ) əyalətində ermənicə yazılışda Mets-Arank ("Böyük Aran") və Aran-Rot (Aran çay) mahal adları çəkilir. Araşdırma göstərmişdir ki, Böyük Aran adı indiyədək Dağlıq Qarabağda Əskəran ("əski" və Aran sözlərindən) adında qalmışdır. Dağlıq Qarabağda Aranzəmin kənd və Arandüzü yer adları da vardır (Bu barədə bax: Qeybullayev Q.Ə.Qarabağ, Bakı, 1991). Aronrot mahal adı "Aran" və farsca rot -"çay" sözlərindən ibarətdir. IX əsrə aid ərəb mənbəyində Arranda Arran adlı çayın axdığı qeyd olunmuşdur (12). Araşdırma göstərmişdir ki, VII əsrə aid ermənicə mənbədə Aranrot və ərəbcə mənbədə Arrançay indiki Həkəriçaydır. Çayın Həkəri adı orta əsrlərdə Türkiyənin Həkəri əyalətindən gəlmiş kürdlərin özləri ilə gətirdikləri addır. VII əsrə aid ermənicə mənbədə Albaniyanın Uti əyalətində Arandjnək yer adı çəkilir (59, 57).

Albaniyada Uti adlı 4-5 əyalət vardı. Həmin Uti əyaləti indiki Ağstafa r-nun ərazisini əhatə edirdi, ona görə də "Alban tarixi"ndə "Xalxal şəhərinin yerləşdiyi Uti əyaləti" ifadəsi vardır. Həmin Xalxal şəhərinin xarabalıqları Ağstafa r-nun ərazisindədir. Məhz Ağstafa r-nun ərazisində indi "Arançı təpələri" (VII əsrə aid ermənicə mənbədə olan Arandjnək adı "Arançı" adının ermənicə yazılışdır), Arandağı və Aran kənd adları vardır.

Dağlıq Qarabağda XII əsrə aid xristian məbədi üzərində ermənicə epiqrafik abidədə Aran-Daş (ermənicə yazılışı - Hrandaşants), Yazı-Aran (ermənicə yazılışı - Yeznarats) və Aran (ermənicə yazılışı - Herants) kənd adları qeyd olunmuşdur (Göyüşov R. Xotavəng məbədi və onun yazılarına dair. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1972, №3, s.71). XVII əsrə aid mənbədə Dağlıq Qarabağda Yazı-Aran və Dorbet-Aran (yəni "Dorbet kəndi yaxınlığında Aran kəndi") kənd adları çəkilir (Bax: Qeybullayev Q.Ə. Qarabağ, Bakı, 1991).

Bu mənbədə Bərdə bölgəsində Aranbad kənd adı da vardır (Yenə orada). XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında əhalisi azərbaycanlılardan ibarət Eran (os) və Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında Aran (isi) kəndləri mövcud idi (133, 92 və 152). Aran yaşayış məntəqəsinin adı Cənubi Azərbaycan ərazisində məlumdur (79, 351). XIII əsr ərəb müəllifi Yaqut əl Həməvi cənubda Arran şəhər adını qeyd edir. Aran adlı kənd XIX əsrdə Lerik rəyonunda vardı.

Gətirilən faktlardan aydın olur ki, bu toponimlər nə Alban ölkəsinin başqa adı olan Aran, nə də I əsrin 60-cı illərində Albaniyanın hökmdarı olmuş Aran (Ərən) adlı şəxs ilə bağlı deyil. Türk dillərində "qışlaq yeri", "mülayim iqlimli yer", "isti yer" mənalarında olan aran sözü Qarabağın dağlıq hissəsində mahal və kənd adlarında əksini tapa bilməzdi. Ona görə də Sara Aşurbəylinin ermənicə yazılışda Mets-Arank toponimində Aran (Arran) ölkə adının əks olduğu fikri (Сара Ашурбейли. Государства Ширваншахов. Баку, 1985, s.57) yanlıştır. Tədqiqat göstərmişdir ki, Aran həm də qədim türk mənşəli bir tayfanın adıdır və yuxarıda gətirilən mənbələrdən görüldüyü kimi, bu tayfa eranın əvvəllərində Albaniya ərazisində yaşayırdı.

İlk dəfə Plini (I əsr) Şimali Qafqazda Oran adlı tayfanın yaşadığını yazmışdır (Plini, VI, 26). II əsrdə müəllif Klavdi Ptolemeyin əsərində bu tayfanın adı Oriney kimidir

(Ptolemey, V, 17, 15). Tədqiqatçılar bu tayfanın etnik mənsubiyyətini müəyyən edə bilməmişlər. Lakin biz onun qədim türk mənşəli tayfa olduğunu yazmışıq (79). Bizim mülahizəmiz aşağıdakı faktlara əsaslanır.

Erkən orta əsrlərdə Cənubi Rus çöllərində yaşamış bir qırçaq tayfası Uran adlanırdı.

Qədim türk dillərində a-o və a-u fonetik əvəzlənməsi qanunauyğunluğuna əsasən (Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955, с. 55.) demək olar ki, Plininin Oran kimi yazdığı etnonimin və qırçaqlardakı Uran etnoniminin əslisi Aran idi. XIX əsrdə Orta Asiyada qaraqalpaqlarda Aranşi, türkmənlərdə Aranji adlı tayfalar vardı (78). Hər iki tayfanın adındakı -şı və -ji şəkilçiləri Azərbaycan dilində həm də mənsubiyyət bildirən -çi (-çı) şəkilçisi ilə mənşəcə eynidir və bu şəkilçi Qazançı (qədim türk mənşəli Qazan tayfasına mənsub), Danaçı (qədim türk mənşəli Tana tayfasına mənsub), Quşçu (qədim türk mənşəli Kuşi tayfasına mənsub) və b. yer adlarında əksini tapmışdır. Maraqlısı budur ki, qaraqalpaqlarda və türkmənlərdə Aranşi və Aranji tayfa adları VII əsrə aid ermənicə mənbədə Albaniyada Arandjnək ("Arançı" adından və fars mənşəli "nak" şəkilçisindən) kimi qeyd olunmuşdur. Yuxarıda deyildiyi kimi, bu ad indiyədək Ağstafa r-nun ərazisində "Arançı təpələri" yer adında qalmışdır.

Yuxarıda qeyd etdik ki, Plini Oran (əslisi Aran) tayfasının Şimali Qafqazda yaşadığını yazmışdır. Dağıstanda indi Aran, Arantay, Arankutan, Aranbulaq kəndləri vardır (79, 351).

Deyilənlər Aran adlı türk tayfasının mövcud olduğuna və onun qədimdə geniş arealda yaşadığına şübhə yeri qoymur.

Lakin bu tayfanın Azərbaycan ərazisində məskunlaşma vaxtı dəqiqliyi ilə məlum deyil.

"Alban tarixi"ndə VII əsrə aid hadisələrdə və "VII əsr Erməni coğrafiyası" adlı mənbədə Böyük Aran (ermənicə Mets-Aran) adının çəkilməsi göstərir ki, hər halda bu tayfa VII əsrdən əvvəl burada yaşayırdı. Bu fikri təsdiqləyən bir fakt da vardır. Yuxarıda dedik ki, XII əsrdə Cənub-Şərqi Avropada bir qırçaq tayfası Uran adlanırdı. Qırçaqların digər tayfasının adı isə Tərtər idi. Dağlıq Qarabağda Tərtər çayının adı "Alban tarixi"ndə VII əsrə aid hadisələrlə əlaqədar çəkilmişdir. Buradan belə nəticə alınır ki, Aran və Tərtər tayfaları Dağlıq Qarabağda

yanaşı məskunlaşmışdılar. Biz hesab edirik ki, bu tayfalar Albaniyaya eranın ilk əsrlərində hunlarla gəlmişlər.

Bununla da Albaniyaya aid mənbələrdə "Aran" adının üçüncü anlayışı aydınlaşdı.

İndi biz geriyyə qayıdaraq Kürdən cənubdakı ərazimizdə yeni Alban dövlətinin yaranması ilə əlaqədar söhbətimizi davam etdirəcəyik.

Nəyə görə Parfiyanın Ərməniyədə (indiki Ermənistan ərazisində, çünki "Kiçik Ərməniyə", yəni Kiçik Asiyadakı Armini Romanın tabeliyində idi) hökmdarı Tiridad Kürdən cənubdakı ərazimizə türk mənşəli Sisak (yuxarıda dedik ki, ermənicə mənbələrdə "Sisak" adı Sisakan adının qısaldılmış formasıdır) nəslindən çar təyin etmişdi? Aydınır ki, Kürdən cənubdakı ərazi ermənilərə (yəni "hay"lara) mənsub olsaydı, onda oraya etnik mənsubiyyətə "hay" olan hökmdar təyin edilərdi. Əvvələ, Sisakanda çar sülaləsi Sak çarlığı parçalanandan sonra yaranmış knyazlıqlardan biri idi. Knyazlığın paytaxtının xarabalığı indi Ermənistana məxsus Sisyan ("Sisyan" toponiminin özü "Sisakan" adından təhrifdir) r-nunda olan Şəki (Saka, əsl Şaka etnonimindən) qalası idi; ikincisi, yerli hakimlər tərəfindən idarə olunan bu knyazlığın özü də Parfiyanın tabeliyində olduğuna görə Tiridaddan asılılıqda idi. Lakin Sisakanda çar sülaləsinin hakimləri və Kürdən cənubdakı ərazimizə hakimlik etmiş şəxslər bir şəcərəyə mənsub idilər.

Musa Kalankatlı yazır ki, Ərən şəcərə cədvəli əsasında albanlara hökmdar təyin olunmuşdur ("Alban tarixi", I kitab, 8-ci fəsil). Buradan aydın olur ki, Ərənin əcdadları Kürdən cənubdakı ərazidə nəsillər boyu hökmranlıq etmişlər. Lakin bu hökmranlıq eranın I əsrinə qədər Kürdən şimalda yerləşən Alban dövlətini əhatə etmirdi. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı "alban çarları " dedikdə Kürdən şimalda, er. əv. IV əsrdən eranın I əsrinin ortalarına qədər mövcud olmuş Alban dövlətinin çarlarını yox, Kürdən cənubda, eranın I əsrinin 60-cı illərində yaranmış Alban dövlətinin hökmdarı Ərənin ulu əcdadlarını nəzərdə tutur: Aran (deməli, I əsrdə Alban dövlətinin hökmdarı Ərənin bir ulu əcdadı da Ərən adlanmışdır), Aray, Anuşavan, Parat, Arbak, Zavan, Pərnas, Sur, Həvəng, Vaştaq, Ambak, Arnak, Şavarş, Noray, Vastamkar, Həraq, Hiran, Ancak, Dalak, Huray, Zarmehr. Borç, Arbutun, Bazak, Xoy, Yusaq, Qaykak, Skaordi, Paruy, Parnavaz, Paçuc, Kornak, Pavus, Eruand və Tiqrən ("Alban tarixi", I kitab, 8-ci fəsil). Qədim ermənicə yazılış formaları olduqlarına görə bu hökmdar adları, şübhəsiz, təhrifə uğramışdır.

Maraqlıdır ki, Moisey Xorenasinin Ərməniyə çarları kimi qeyd etdiyi hökmdarların (Skaordi, Parnuas, Karnak, Eruand, Tiqran, Paçuyç, Pavos, Qaykak) adları ilə Alban tarixçisinin Kürdən cənubda albanların hökmdar adları (Skaordi, Paruy, Parnas, Kornak, Eruand, Paçuç, Pavus, Xaykak) eynidir. Alban tarixçisi yazır ki, Tiridad məhz bu şəcərə cədvəlinə əsasən Sisakanda hakim sülalədən Ərəni Kürdən cənubdakı əraziyə hökmdar təyin etmişdi ("Alban tarixi", I kitab, 8-ci fəsil).

Göstərilən hökmdar adlarının hamısı türkcədir: Aran (qədim erməni dilində "ə" səsi olmadığına görə Ərən adının yazılışı), ərən - "igid", "cəsur", "döyüşçü", Arbak - ər və bak "bəy", "el başçısı" sözlərindən (Midiyada da bir hökmdar Arbak adlanırdı), Zaban qədim türkcə zaban, çaban "knyaz" sözündən (er.əv. 820-ci ildə Midiyada hakim Zaban, Albaniyada hakim Zaban adı orta əsrlərdə çoxlu Çoban şəxs adları ilə eynidir; fars dilindəki çoban - "qoyun otaran" sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, yalnız zahiri oxşarlığı vardır), Parnak - türk dillərindəki bar "var", "özüdür" və mak - "dost", "etibarlı adam", "yaxşı yoldaş" sözlərindən, Ambak - türk dillərində əm - "bacarıqlı", "mahir" və bak - "bəy", "el başçısı" sözlərindən; Arnak qədim türkcə ər - "kişi", "igid döyüşçü", "qoruyucu" və mak - "dost", "etibarlı adam", "yaxşı yoldaş" sözlərindən (Qərbi hun xaqanı Attilanın oğlu Ernakın adı Orta Asiyada orta əsrlərdə Xivə xanı İrnək şəxs adı ilə eynidir), Ancak türk dillərində enq - "irəlidə (öndə) gedən", "öndə, yəni qabaqda duran» (cərgədə, döyüşdə) və sak, çak - "sayıq", "ayıq" (93,480), ya da türk dillərindəki saq - "ehtiyatlı" (Azərbaycan dilində "sığınmaq" fəlinin kökünü də bu söz təşkil edir), yaxud çak - "böyük", "qüvvətli" (143,III, 1451) sözlərindən, Bazuk qədim türkcə "iri gövdəli", "dolu bədənli" sözündən (hunlarda Əm-Bazuk hakim adı ilə müqayisə olunur), Kornak qədim türkcə kür - "səbatlı ər", "möhkəm" və mak - "dost", "etibarlı adam", "yaxşı yoldaş" sözlərindən ibarətdir və s. Qədim ermənicə "Anuşavan" kimi yazılmış hökmdar adının qədim türklərdə çoxlu Anuş (məsələn, erkən orta əsrlərdə Orta Asiyada Xarəzmşahlar dövlətinin banisi Anuşteqin) şəxs adları ilə eyniliyi şübhə doğurmur. Dediymiz kimi, eyni hökmdar adlarını V əsr erməni tarixçisi Moisey Xorenasi də çəkir, lakin, o bu hökmdarları Ərməniyə çarları (Ərməniyədə çarlıq etmiş türk hökmdarları mənasında) kimi qeyd edir. Buradan alınan nəticə ondan ibarətdir ki, Kürdən cənubda yerləşən Azərbaycan ərazisi və indiki Ermənistan ərazisi eyni türk mənşəli hökmdarların hakimiyyəti altında olmuşdur.

Ərən Kürdən cənubda hökmdar təyin olunanda bu şəcərə cədvəli mövcud olmuşdur; bu barədə salnamələr də vardı. Lakin alban tarixçisinin yazdığı kimi, 704-cü ildə

Ərəb xilafətinin köməyi ilə Erməni kilsəsi Alban kilsəsini özünə tabe etdikdə albanların tarixinə dair alban yazısı ilə yazılmış hər nə varsa hamısını yandırmışdı. Ona görə Alban tarixçisi bu hadisəyə işarə edərək yazır ki, "şərqdə (yəni Albaniyada) mövcud olan müxtəlif xalqların çoxluğu, kitab və əhdlərin yandırılması ilə əlaqədar olaraq izah edirlər ki, nəyə görə bu (yəni hökmdar Ərənin əcdadlarının tarixi -Q.Q.) mümkün deyil" ("Alban tarixi", I kitab, 9-cu fəsil). Maraqlıdır ki, nə Musa Kalankatlının, nə Moisey Xorenasinin sadaladıqları hökmdar adları içərisində Artaş (Artaşes) adı çəkilmir. Bu onunla izah oluna bilər ki, Artaş yerli yox, madaşlı (o dövr üçün atropatenalı) idi.

Oxucu diqqət versə görər ki, indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş Sak çarlığı kimi, fars mənşəli Yervandlar və türk mənşəli Artaşlar sülalələrinə mənsub dövlətlər özlərini "hay" adlandıranların siyasi qurumları deyildi. Lakin erməni tarixşünaslığında bu dövlətlər erməni ("hay") mənşəli sayılırlar. Ermənilər uşaqlarına Aran, Artaşes, Artavazd, Tiqrən, Paruyr və b. adlar verirlər, lakin onların qədim türkcə olduqlarını bilmirlər. Oxucu həm də yəqin hiss edir ki, yazdıqlarımız nəsə Azərbaycan tarixinə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərdə yazılanlarla üst-üstə düşür. Amma tarixi həqiqət belədir. Əsl qədim etnik tariximiz hələ yazılmamışdır.

Deyilənlərdən aydın oldu ki, Sak çarlığı, sonra Orodlar (Orontlar, yaxud Ervandlar), Artaşlar və Sisakan türk dövlətləri indiki Ermənistan ərazisini və Kürdən cənubdakı Azərbaycan ərazisini əhatə etdiklərinə görə Kür çayı bu dövlətlərlə Kürdən Dərbəndə qədərki Azərbaycan ərazisini əhatə etmiş Alban dövləti arasında er. əv. IV əsrdən eramızın I əsrinin 60-cı illərinə (yəni çar Ərənə) qədər sərhəd xətti idi. Bəzi antik müəlliflərin Albaniyanın cənubda Kürlə sərhədlənməsi haqqında məlumatlarının kökü də bundadır. Lakin erməni tarixçilərinin yuxarıda adlarını çəkdiyimiz Ervand və Artaşes dövlətlərini etnik mənsubiyyətə ermənilərin ("hay"ların) siyasi qurumları saydıqlarına görə Kürdən cənubdakı ərazimizin tarixən haylara məxsus olması qondarması yaranmışdır. Əslində isə nə Kürdən cənubdakı Azərbaycan ərazisində, nə də indiki Ermənistan ərazisində etnik mənsubiyyətə erməni ("hay") dövlətləri və hökmdar adları məlum deyil. Bu ərazilər er. əv. VII əsrdən eranın I əsrinin 50-ci illərində Parfiyanın Arşaklar sülaləsindən Tiridadın hakimiyyətə keçməsinə qədər türk mənşəli hökmdarlara məxsus olmuşdur.

Eranın 117-140-cı illərində Arşaklar sülaləsindən Sanatrukun (bu ad da təmiz türk mənşəli olmaqla "adlı-sanlı türk" mənasındadır) oğlu Valarş (bu ad isə fars mənşəli addır) indiki Ermənistan ərazisində bir şəhər saldı. Şəhər onun adı ilə Valarşabad adlanırdı. Erməni dilində "l" səsi olmadığına görə bu ad Vağarşapat kimidir. Şəhər indiki Eçmiadzin kilsəsinin yerləşdiyi ərazidə idi.

Arşaklar sülaləsinin hökmranlığı dövründə indiki Ermənistan ərazisində aparıcı etnos türk mənşəli tayfalar idi. Ona görə ki, etnik adı "hay" olan ermənilər kompakt halda Kiçik Asiyanın şərqində, Arminidə yaşayırdılar.

Eranın III əsrində Şərqi Türküstandan (Çin Türküstanından) köçüb gəldiyinə görə Çinli (lakin Azərbaycanda və Ermənistanda bu tayfanın adı toponimlərdə Cinli kimi əksini tapmışdır) adlanan tayfa xüsusilə böyük nüfuza malik idi. Bu tayfadan çıxmış şəxslər III əsrin ortalarında Vaçə Mamiqundan başlayaraq VIII əsrin ortalarına qədər Ərməniyədə ordu komandanları olmuşlar. 387-ci ildə Ərməniyə İranla Bizans arasında bölüşdürülmüş və İrana aid ərazidə canişinlik yaranmışdı. Çinli tayfasının başçısı Mamiqunun adı ilə ermənicə mənbələrdə "mamikonianlar" adlanan sərkərdələr isə Ərməniyədə İranın canişinliyinə qarşı çıxırdılar.

Biz qabaqkı əsərlərimizdə Cinli tayfası və bu tayfadan çıxmış Mamiqunlar (erməni mənbələrində "mamikonianlar") barədə danışmışıq. Burada bir də qısaca təkrar etmək zərurəti vardır.

Çin Türküstanından III əsrin ortalarında köçüb gəldiyinə görə Çin adlanan bu tayfanın etnik adı məlum deyil. Erməni mənbələrində bu elin adı "çen" kimi yazılmışdır. İndiyə qədər kənd adlarında "Cinli" forması mövcud olduğuna görə biz bu tayfanı şərti olaraq "Cinli", yəni "Çin Türküstanından gəlmə" adlandırırıq.

V-VIII əsrin erməni müəlliflərinin özləri yazırlar ki, III əsrin ortalarında Çin Türküstanından Mamiqun (erməni mənbələrində qısaldılmış şəkildə bu ad "Mamik" kimidir) və Qonaq adlı iki elbəyin başçılığı ilə bir tayfa əvvəlcə İrana gəlmiş, lakin İran şahı türklərlə münasibəti kəskinləşdirməkdən çəkinərək onu Ərməniyəyə göndərmişdir. 301-ci ildə Ərməniyədə xristian dini yayıldığı vaxt cinlilər də qatı xristian olmuşdular. Ona görə bu tayfadan çıxmış sərkərdələrin çoxu xristian mənşəli («Bibliya»dan götürülmə) adları daşıyırdılar.

Elin başçısı Mamiqunun adı qədim türklərdə geniş yayılmış Mamay (müqayisə edin: eranın ilk əsrlərində Cənub-Şərqi Avropada hun tayfa başçılarından biri Mamay; bax: D.Kemal Anadolu, Orta Asiya türk dövlətləri tarixi, İstanbul, 1996, s.73; Qızıl Orda xanlarından biri Mamay xan, "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda "Dəmir donlu Mamaq"; 27, 99 və b.) şəxs adından və qədim türk dillərindəki qun "knyaz" sözündən ibarətdir. Bu şəxs adının sonunu təşkil edən "qun" sözü bir sıra qədim türk hökmdarlarının adlarında vardır. Altayda V əsrdə Cucan xaqanlığının xanı Anaqun, Şimali Qafqazda erkən orta əsrlərdə türk basillərin hakimlərindən Katarqun və Todrequn, Attilanın oğlu Ədəqun, "İqor polku" dastanında rusca yazılışda qıpçaq xanı Konçak (əslə Kunçak, qun - "knyaz" və qədim türk dillərində sak, çak - "sayıq", "ayıq"; bax: 93, 480), XIII əsrdə monqol sərkərdəsi Çormaqun, Azərbaycanda Elxanilər sülaləsindən Ərqun və b. Bu adların sırasına V əsrdə Sisakanda hökmdar Qdixonun (yazılışı qədim ermənicədir, qədim türk dillərindəki qed, ked - "möhkəm", "seçmə", 93, s. 292 və qun sözlərindəndir) adı da aid oluna bilər.

Cinlilərin digər başçısı Qonaq adlanırdı. Bu bəyin də adı sırf türkcə olmaqla er.əv. I minilliyin ortalarında Qara dənizin şimal sahillərindəki skiflərdə qədim yunanca yazılışda hökmdar Xonaxis (E.A. Qrantovski bu şəxs adını hind dilində khanaka "yer qazıyan" sözü ilə bağlayaraq bu sahədə savadsızlığını göstərmişdir: Грантовски Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1974, с.205), VII əsrdə Xəzər xaqanı Qonak, Şimali Qafqazda türk bulqarlarında xan Konak və b. tarixi şəxs adları ilə sıra təşkil edir. Qədim türk dillərində kunak "arxa", "dirək" mənasındadır.

Ərməniyədə Parfiyanın Arşaklar sülaləsindən hökmdar I Xosrov (217-238) Mamiqunun nəslinə naharar (feodal) titulu vermiş və Taron (indi Şərqi Türkiyədə Muş-Bitlis) əyalətini onlara nəsilli mülk ayırmışdı.

Ərməniyədə Arşakların hakimiyyəti illərində çoxlu naharar nəsilləri vardı. Amatuni (qədim farsca amat - "sınaqdan çıxarılmış", "özünü göstərmiş" və Urartu dili mənşəli şəxsiyyət bildirən "uni" şəkilçisindən ibarətdir) nəslə vergilərə və tikintiyə nəzarət edirdi. Çar ailəsinin hamisi və çarın məsləhətçisinə "mardpet" deyilirdi və "hayra" (əvvəlinə ermənicə yazılışda "h" səsi əlavə olunmuş bu söz türkcə "ər" sözündəndir) adlandırılırdı. Çar ailəsinin mühafizəçiləri Xorxor nəslindən idi və "malxaz" adlanırdılar. YəhUdi mənşəli Baqrat nəslə çarın başına tac qoyma

mərasiminə başçılıq edirdi və onlar "aspet" adlanırdılar. Ona görə ki, yəhUdi mənşəli baqratlar Parfiyadan gələn Tiridadı yaxşı qarşılamişdılar. Dövlətdə hərbi işlər isə, yuxarıda deyildiyi kimi, Mamiqunlar nəslinə məxsus idi: IV əsrin 774-775-ci illərinə qədər bütün Ərməniyə sərkərdələri bu tayfadan olmuşlar. V əsr müəllifi Favst Buzand mamikonianları, bütün Ərməniyə ordusunun başçıları adlandırır (Favst Buzand, III kitab, 18-ci fəsil). Onlardan Vaçe, Vasik, Artavazd, Samuel, Muşel, Artaşes, Manvel, Vardan, Amayak, Vaqan, Vard, Amasp, Qriqor, Bəhram və b. mamiqunları göstərmək olar. Bu sərkərdələrin adları içərisində Vaçe, Artavaz, Amayak, Vasak, Vaqan və Manvel qədim türkcədir.

Vasak Mamikonianın adı türk dillərindəki basak - "ox ucu", "nizə" sözündən ola bilər. V əsrin 30-cu illərində Cənub-Şərqi Avropada hunların başçılarından biri Basik, V əsrdə Sisakanın knyazı Vasak ("Alban tarixi", I, 20) adlanırdı. Vaçe Mamikonian - Orta Asiyada iran mənşəli soqd dilində vaçe - "(Allaha) haqqını (borcunu) ödəyən," , "oruc tutan" sözündəndir; deməli, bu söz hələ Orta Asiyada türk tayfalarının dillərinə keçmiş və xüsusiləşmişdir (V əsrdə Albaniyanın iki çarı da Vaçe adlanırdı). Artavaz Mamiqunun adı türk dillərindəki arda - "şux", "gümrah" və bas (başçı) sözlərindən ibarətdir; Amayak Mamiqun türk dillərindəki amaq, amak - "qıvrıq", "xoş təbiətli", "cəld", "yaxşı əhval-ruhiyyəli" (147, I, 453) mənasındadır. Addakı "y" səsi erməni dilində əlavə olunmuş və sonra da birləşdirici "a" səsi yaranmışdır. Mannada Ameka (er.əv. 881-ci il), Midiyada Amaxar (er.əv. 821-ci il), Qara dənizin şimal sahillərində skiflərin çarı Amak (er.əv. VII əsr) sarmatlarda Amaqa şəxs adları ilə eynidir; Vahan Mamiqunun adı erkən orta əsrlərdə Qərbi Türk xaqanlığının sərkərdəsi Vaxanın adı ilə eynidir.

387-ci ildə Arşaklar sülaləsinin hakimiyyəti bitdikdən sonra Ərməniyə ərazisində arasına fars mərzbanları (canişinləri) istisna olmaqla, hakimiyyət Mamiqun sərkərdələrinə məxsus olmuşdur. Məsələn, 485-ci ildə Vaqan Mamiqunu İran şahı Valarş (484-491) qəbul etmiş, onu Ərməniyənin hakimi kimi tanımış və xristian dininin Ərməniyədə dövlət dini olmasına razılıq vermişdi. O öldükdən sonra oğlu Vard Mamiqun Ərməniyədə hakim olmuşdu. Yalnız 509-cu ildə Vard öldükdən sonra Sasanlar Ərməniyədə yenə öz mərzbanlarını təyin etmişdilər.

Mamiqunlardan Muşel (ermənicə yazılışda Muşəğ) işğalçılığa keçmiş və Favst Buzandın yazdığına görə, 371-ci ildə Albaniyadan Şakaşen, Uti, Kolt və Qardman əyalətlərini qoparmış və "əvvəllər olduğu kimi" (yəni Sak çarlığı, Yervandların və

Ərtaşların dövlətləri vaxtında olduğu kimi) Kür çayını Ərməniyə ilə Albaniya arasında sərhəd etmişdi.

Mamiqunlar Ərməniyəni vətənləri sayırdılar. Bir misal: 364-368-ci illərdə əslən haylardan olan və Bizansa aid Arminidə yaşayan bir naharar İran şahı II Şapurla birlikdə indiki Ermənistan ərazisinə basqın edərək Artaşad, Valarşabad, Yervandaşad və Zarişad şəhərlərini dağıtmış, tacirləri və sənətkarları əsir tutub aparmışdı. Bunu qədim erməni müəllifinin özü yazır. (Вах: Очерки истории СССР . III-IX, vv., М., 1958, s.173). Bu məlumatın özü çox şey deyir.

Mamiqunlar İranın Ərməniyəyə qarşı işğalçılıq siyasətinin əleyhinə idilər. 295-ci ildə İran ordusu Ərməniyəyə hücum edəndə Artavazd Mamiqun döyüşdə fars ordusunu məğlubiyyətə uğratmışdı. 364-cü ildə İran şahı II Şapurun (309-379) Ərməniyəyə basqını vaxtı Vasak Mamiqun Ararat vadisində fars ordusunu qarşılaraq döyüşdə qələbə çalmışdı. 450-ci ildə Vardan Mamiqun albanlarla birlikdə Xalxal yaxınlığında fars ordusunu məğlub etmişdi. 451-ci ildə fars ordusu yenə Ərməniyəyə basqın etdikdə Vardan Mamiqun Maku yaxınlığında Zəngimar çayının sahilində, Avarar adlı çöldə fars ordusu ilə döyüşmüşdü. 482-ci ildə fars ordusu Ərməniyəyə girdikdə Vasak Mamiqun Artaz mahalında onu darmadağın etmişdi.

Bizans çarı I Yustinian (527-565) mamiqunlardan Amazasp Mamiqunu (532-535) Arminidə hakim təyin etmişdi. İndiki Ermənistan ərazisində isə (onu Bizansdan Azat çayı ayırırdı) 571-ci ildə hakimiyyət Vardan Mamiquna mənsub idi (erməni mənbələrində o, "Qırmızı Vardan" adlandırılır). Erməni mənbələrində qeyd olunur ki, Vardan albanların hərbi köməyi ilə Dvin şəhərini tutub hakimiyyətə keçmişdi. Mamiqun sərkərdələrinin bəziləri döyüş meydanlarında Ərməniyə uğrunda canlarından keçmişdilər. Erməni tarixçiləri Mamiqun sərkərdələri barədə çox yazmaqdan çəkinirlər, lakin onları "erməni xalqının milli qəhrəmanları" adlandırırlar və qaniçən Andraniklə bir sıraya qoyurlar.

Bu sərkərdələr Ərməniyə uğrunda canlarından keçsələr də qürurlarını saxlayırlar və özlərini Arşak sülaləsindən üstün sayırdılar. V əsr erməni tarixçisi Favst Buzand yazır ki, Arşak sülaləsindən hökmdar Varazdat (374-380) daxili çəkişmələrlə əlaqədar Romaya qaçdıqda ölkənin başında Manvel Mamikonyan dururdu. Varazdatın oğlu Pap Manvelin qardaşı Muşeli öldürdükdə Manvel ona demişdir:

"Biz (yəni cinlilər - Q.Q.) sizin qullarınız deyilik, sizinlə yoldaşlıq və hətta sizdən yüksəkdəyik; belə ki, bizim əcdadlarımız Cinlilərin ölkəsinin (Çin Türküstanı nəzərdə tutulur - Q.Q.) hökmdarları olmuşlar və qardaşlar arasında yaranmış çəkişmə nəticəsində bundan sonra qan tökülməməsi üçün oradan (yəni Çin Türküstanından - Q.Q.) uzaqlaşmışıq ki, dincliyə nail olaq və gəlib burada (yəni Ərməniyədə - Q.Q.) məskunlaşmışıq" (Favst Buzand, V kitab, 34-cü fəsil).

748-750-ci illərdə Qriqori Mamiqun ərəb hakimiyyətinə qarşı Karində (Ərzurumda) üsyan qaldırdı. 775-ci ildə Artavazd Mamiqun Şirakda ərəb vergi toplayanını öldürdü və Muşel Mamiqunun başçılığı ilə ərəblərə qarşı üsyan etdi. Üsyançılar Fərat çayı sahilində Əmr ibn İsmayıl əl Hərasinin başçılığı ilə ərəb ordusu ilə üz-üzə gəldilər. Qanlı döyüşdə 5 min nəfər üsyançının 4 min nəfəri, sərkərdələr - Muşel və Samuel Mamiqun qardaşları öldürüldü. Bundan sonra əslən türk olan mamiqunlar Bizansa köçüb getdilər və sonralar erməniləşdilər.

Ərəblər Ərməniyəni - indiki Ermənistan ərazisini (Armini Bizans dövlətinin tərkibində idi) işğal etdikdən sonra xristian əhalinin, o sıradan xristian dininə keçmiş türklərin və "hay"ların bir hissəsi Kiçik Asiyaya -Bizans ölkəsinə köçüb getdilər. Təkcə Amam Amatuni adlı naharar 12 min nəfəri Bizansa aparmışdı (Очерк Истории СССР. III-IX вв. М., 1958, s.497). Qeyd etmək lazımdır ki, er.əv. VIII əsrdən eramızın V-VII əsrlərinə qədər indiki Ermənistan ərazisində məskunlaşmış türk mənşəli tayfaların IV əsrdə xristian dininə keçmələri, onların (və VIII əsrdən sonra Artsakda azlıqda qalmış xristian albanların hamısı) erməni kilsəsinin təsiri altında ayinləri erməni dilində icra etmələri və erməni əlifbasından istifadə etmək məcburiyyətində qalmaları onların tədricən erməniləşməsinə və bununla da hayların miqdarının artmasına gətirib çıxardı. Türk mamiqunların erkən orta əsr Ərməniyə tarixində silinməz izləri vardır. V əsr erməni tarixçisi Lazar Parbesi Vahan Mamiqunun göstərişi ilə "Ərməniyə tarixi" əsərini yazmışdır. Digər V əsr erməni tarixçisi Yelişə David Mamiqunun göstərişi ilə əsərini Vardan Mamiqunun Ərməniyədə hakimiyyət illərinə həsr etmişdir.

Arşaklar sülaləsindən III Tiridad öldükdən sonra Ərməniyədə bəzi naharar (feodal) nəsiləri iğtişəyə başladılar. Erməni mənbələrində qədim ermənicə yazılışda bu naharar nəsiləri Bznunik, Manavaz, Bakur, Orduni, Databen və s. adlanırlar. Maraqlısı odur ki, bu nahararların bir neçəsi əyalət adından, bir neçəsi isə şəxs adından ibarət olsa da mənşəcə türkcədir. Bznuni Kiçik Asiyanın şərqi Van

gölünün hövzəsində bir mahal adıdır. IX əsr ərəb müəllifi İbn-Xordadbeh bu adı Bacunays kimi qeyd etmişdir. Demək, Bznuni adı yunan dilində "ç" və "c" səsləri olmadığına görə Becane (peçeneq) etnonimini əks etdirir. Erməni müəllifi adın yunan dilində Bezene (Beçene) tələffüz formasını qədim erməni dilinə uyğunlaşdırmış və sonuna Urartu dilindən erməni dilinə keçmiş məkan və mənsubiyyət bildirən "-uni" şəkilçisini əlavə etmişdir. Ermənistanın özündə isə Bcni (əgər yunanca yazılısaydı - Bezini) və Becini toponimləri erkən orta əsrlərdən məlumdur. Bu əyalət adı er.əv. VII əsrdə sakların tərkibində Orta Asiyadan gəlmiş Basine (Baçine) tayfasının adını əks etdirir.

Manavaz şəxs adı türk mənşəli olmaqla türk dillərində manq - "bahadır", "döyüşçü" (məsələn, Ərəb xilafətində əslən türk sərkərdəsi Manqaçur, Çingizxanın nəslindən Menku xan və b.) və bas (başçı) sözlərindən ibarətdir. Manavaz "bahadırların başçısı" mənasındadır. Ermənistanda Artavazd ("d" səsi əlavə olunmadır) şəxs adı Embas (türk dillərində əm - "bacarıqlı", "mahir" və bas - "başçı" sözlərindəndir), Herodota görə (Herodot, IV, 120) Qara dənizin şimal sahillərindəki hökmdar Skopas (türkcə esik, eşik - "ev-eşik" və bas - "başçı" sözlərindəndir) və b. adlarla sıra təşkil edir.

Ortuni naharar adı da əyalət adındandır. Şərqi Türkiyədə Araz çayının yuxarı axınında bir əyalət qədimdə Ordu adlanırdı (48, 23). Həmin əyalətin adı indiki Ortu-Su çayının adında qalmışdır. Mahalın adı şübhəsiz, qədim türk dillərində ordu - "xan düşərgəsi" sözündən ibarətdir. Ordubad toponimində bu söz əksini tapmışdır.

Ermənicə Databen naharar şəxs adıdır. Adın "Data" kimi yazılmış hissəsi türkcə dədə - "ustad", "ağsaqqal" (məsələn, Dədə Qorqud, Dədə Ələsgər və b. adlarda olduğu kimi) sözündəndir. Mannada Dada (er. əv. 820-ci il) və erkən orta əsrlərdə Mərkəzi Asiyada uyğurlarda Daday hökmdar adları Şah İsmayılın qızılbaş əmirlərindən Dədəbəy, XVI əsrdə Şirvan xanı Arasxanın oğlu Dədəxan və b. şəxs adları ilə müqayisə olunur. Ermənilərdə Dadyan familiyası da məhz türkcə Dədə şəxs adından ibarətdir.

Bakur naharar adı türk dillərində bakur - "ulu" "böyük" mənasındadır (143, I, 444). Bu adı "Bibliya"dan gələn bəkor (ərəbcə bəkir - "ilkin", "ilk doğulan") kimi hesab edənlər yanılırlar. III əsrdə şimaldan Gürcüstana gəlmiş türk Cimli tayfasının başçısı Çin-Bakur adlanırdı (türk dillərində çin "qüvvətli" mənasındadır). Aydındır

ki, Cinlilər III əsrdə xristian olmadıqlarına görə yəhUdi mənşəli "bəkot" sözünü bilməzdilər.

İndiki Ermənistan ərazisində erkən orta əsrlərdə əhalinin türk dilli olduğunu göstərən bir fakt da maraqlıdır. V əsr müəllifi Elişə Ərməniyədə torpaq sahibliyinin bir formasının ermənicə yazılışda "hayrenik" adlandığını yazır. Bu söz əvvəlinə ermənicə yazılışda "h" və "a" səmindən sonra "y" artırılmış "ərənlik" sözünün ("ərən" sözündən və -nik, yəni -lik şəkilçisindən) təhrifidir. Qədim türk dillərində ərən həm də "döyüşçü" mənasında olduğuna görə ərənlik "döyüşçülərə məxsus torpaq sahəsi" mənasındadır. Erməni tədqiqatçıları erməni dilində ayr ("y" səsi əlavə olunmadır) - "kişi" sözünü qədim türkcə "ər" sözündən ibarət olduğunu bilə-bilə danırlar; halbuki erməni Abqar şəxs adı da ermənicə avaqa (əslə qədim türk dillərində - abaqa, avaqa "əmi", "atanın qardaşı" deməkdir) və ər sözlərindən ibarətdir. Qeyd edilməlidir ki, türk mənşəli "ər" sözü qədim gürcü mənbələrində eri (ər və gürcü dilində "i" adlıq hal şəkilçisindən ibarətdir) - "azad", "icma üzvü", "döyüşçü" (bu söz qədim gürcülərdə feodal mənasında eristavi - "ərlərin başçısı" sözündə də vardır) mənasında əksini tapmışdır.

İndi, bircə, Strabonun və başqa antik müəlliflərin Albaniyanın cənubda Kürlə sərhədləndiyi və Favst Buzandın yazdığına görə Muşel Mamiqunun Kür çayını "əvvəllərdə olduğu kimi" Albaniya ilə Ərməniyə arasında sərhəd xətti etdiyi məlumatlarının mahiyyəti aydınlaşdı. Aydın oldu ki, indiki Ermənistan ərazisinin "Ərməniyə" adı heç də orada özünü "hay" adlandıran ermənilərin adı ilə əlaqədar ad deyil, Şərqi Anadoluda Urartu çarlığına daxil olmuş "Armini" adının indiki Ermənistan ərazisinə şamil olunmasının nəticəsidir. Deməli, "Ərməniyə" adı toponimikada "sürüşkən ad" adlanan toponimlərdəndər.

Favst Buzand da məhz "əvvəllər olduğu kimi" dedikdə, indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş türk mənşəli Sak çarlığını, Ervandlar və Artaşlar dövlətlərini nəzərdə tuturdu. Cinli Muşel heç də özünü "hay" adlandıranların mənafeyindən çıxış etmirdi, o, türk sərkərdələri Ar-Taşın və II Tiqranın «Böyük Ərməniyə»sini bərpa etməyə səy edirdi. Çünki Ərməniyə ərazisində bu türk mənşəli qurumlarla klassik Albaniya Kürdə sərhədlənirdi.

2. Ermənilərin ərazi iddiaları: tarixi həqiqət və uydurmalar. Ermənistanın Azərbaycanla qarşı ərazi iddiası, Dağlıq Qarabağ və Zəngəzur daxil olmaqla, Kürdən cənubdakı

torpağımızın guya tarixən ermənilərə, yəni özlərini "hay" adlandıranlara məxsus olması haqqında saxta mülahizə ilə bağlıdır. Erməni tarixçiləri bu uydurmanı qədim mənbələrdəki məlumatlarla əsaslandırırlar. Ona görə biz mənbələrdəki həmin məlumatları nəzərdən keçirməliyik.

Erməni tarixçiləri Kürdən cənubdakı ərazimizin guya tarixən haylara mənsub olduğunu deyərək Strabonun (I əsr) Sakasena, Kaspiana və Araksena əyalətlərinin Ərməniyəyə məxsus olması məlumatlarına istinad edirlər.

Strabon əsərinin 4 yerində Sakasena adlı əyalət haqqında məlumat verir (Strabon II,I,14; XI.7, 2; 14, 4 və XI, 8, 4). İndiyədək tarixşünaslıqda belə hesab edilmişdir ki, söhbət yalnız bir Sakasena adlı əyalət barədə gedir. Lakin araşdırma göstərir ki, Strabonun məlumatı üç müxtəlif Sakasena haqqındadır. Qeyd etmək lazımdır ki, "Sakasena" toponimi "Saka" etnonimindən və indiyədək yazıldığı kimi, guya İran mənşəli şauana - "yer", "ərazi" sözündən ibarət deyil. Bu adın, bütövlükdə, əsl "Sakasin"dir. Lakin Strabon həm adın "sin" komponentini "sen" kimi yazmış, həm də sonuna "a" səsini əlavə etmişdir. Tədqiqatçılar isə köklü, türk mənşəli "sin" sözünü Strabonun əlavə etdiyi "a" səsi ilə birləşdirərək uydurma "sena" sözü əmələ gətirmiş və onu erməni dilində şen -"kənd", "yaşayış məntəqəsi" kimi qədim fars mənşəli "şauana" sözü hesab etmişlər (89, 251). Həm də qeyd edilməlidir ki, rus, Qərbi Avropa və erməni tarixçiləri də sakları İran dilli etnos sayırlar. İqrar Əliyev sakları türk mənşəli hesab edənləri hətta gülünc adlandırır (Алиев И. Очерк истории Атропатены, с. 131, qeyd 5.). Qədim Şərq xalqlarının tarixi sahəsində ən böyük saxta fikir budur. Bu uydurmanın yaranması səbəbləri barədə danışmağın yeri deyil. Qısaca onu demək lazımdır ki, saklar türk dillilər idilər. "Sakasin" toponiminin "sin" (çin, şin) komponenti təmiz türk mənşəli söz olmaq etibarilə etnonimlərə əlavə olunanda "hissə" mənasını verir. Məsələn, Orta əsrlərdə Alağçın, Bulqaçın, Keremuçın, Alşın, Kamasın türk tayfa adları məlumdur. Cənubi Azərbaycan ərazisində Uskiyə mahalında Macarşın (macar etnonimindən və «-sin», «-şin» şəkilçisindən), Xuvarlı mahalında Avarşın (avar etnonimindən və «-sin», «-şin» şəkilçisindən) kənd adları vardır (13, 162). Qeyd edilməlidir ki, er.əv. IV əsr hadisələri ilə əlaqədar Arrian (I əsr) bu etnonimi və toponimi məhz Sakesin kimi yazmışdır (Arrian, III, 8, 4).

İndi isə Strabonun "Sakasena" adlı əyalətlər barədə məlumatlarının şərhinə keçək.

1. Yuxarıda qeyd etdik ki, Strabon üç Sakasena adlı əyalət haqqında məlumat vermişdir. İki yerdə (Strabon, II.1,14 və XI, 7, 2) müəllif Sakasenanın Gürgandan cənubda (yəni Xəzərin cənub qərbində Atropatenada) yerləşdiyini yazır. Hər iki məlumatda Sakasena adı Araksena adlı əyalətin adı ilə yanaşı çəkilir və hər ikisinin Ərməniyəyə məxsus olması göstərilir. Deməli, Strabonun bu iki məlumatında adı çəkilən Sakasena əyaləti Gürgandan cənubda Atropatenada idi.

Gürganın qonşuluğunda bir əyalətin Sakasena adlanması haqqında Strabonun məlumatı başqa mənbələrlə də təsdiqlənir. Ksenefont (er.əv. V əsr) yazır ki, gürganların yaxınlığında (qonşuluğunda) saklar yaşayırlar (Ksenefont, Anabazis, V, 2). Herodot (er.əv. V əsr) sakların bir hissəsinin parikanlarla yanaşı yaşadığını yazmışdır (Herodot,III, 92). V.V. Struve bu məlumat haqqında yazmışdır ki. Herodotun "parikanlar" kimi qeyd etdiyi ad "qirkanlar" (gürganlar) adının katiblərin səhvi üzündən təhrifidir. Ona görə V.V. Struve də sakların bir hissəsinin gürganların qonşuluğunda yaşadığını yazmışdır (bax: В.В.Струве. Поход против скифов.М.1966, s.236-237). Strabonun özü Xəzərin cənub-qərbindən şərqə doğru tayfaları sadaladıqda əvvəlcə skifləri (antik müəlliflərin əsərlərində skif adı altında əsasən saklar nəzərdə tutulur) və qirkanları sadalayır (Strabon, II, 5,31).

Deyilənlərdən aydın olur ki. er.əv. I əsrdə Atropatenada sakların bir hissəsi gürganların qonşuluğunda yaşayırdı və onların məskun olduqları əyalət Sakasena adlanırdı.

2. Sakasena adlı əyalət haqqında əsərinin başqa yerində Strabon yazır ki, Albaniya və Kür çayı ilə sərhəddə (oxucu "Albaniya ilə sərhəddə" ifadəsini yadda saxlamalıdır; belə çıxır ki, bu Sakasena Albaniyaya aid deyil, bax: aşağıda) Sakasena əyaləti yerləşir (Strabon, XI, 14, 4).

Tədqiqatçılar bu Sakasenanı doğru olaraq Kürdən cənubda indiki Gəncə bölgəsi ilə lokalizə edirlər. Həqiqətdə də, Alban tarixçisi Musa Kalankatlı Gəncə şəhərinin Şakaşen əyalətində yerləşdiyini yazmışdır ("Alban tarixi", III kitab, 21-ci fəsil). Orta əsrlərdə, 1593-cü ildə Gəncə bölgəsində bir çayın Şəkiçay adlandığı da məlumdur (bax: 79, 82).

3. Nəhayət, Strabon əsərinin başqa yerində Sakasena adlı bir əyalət haqqında danışır və yazır ki, saklar Ərməniyədə yaxşı torpaqları tutaraq oraya öz adlarına uyğun Sakasena adını vermişlər (Strabon, XI, 3, 4). Bu Sakasena, aşağıda deyəcəyimiz kimi, Kiçik Asiyanın şərqində, Qızıl İrmaq çayının hövzələrində yerləşirdi (165,

177). Bu lokalizə Ksenefontun (er.əv. V əsr) Kiçik Asiyanın şərqində skiflərin (yəni sakların) yaşaması barədə məlumatı ilə təsdiqlənir.

Beləliklə, Strabonun yaşadığı dövrdə (er.əv. I əsr və bizim eranın I əsri) Sakasena adlı üç əyalət vardı: biri Gürgandan cənubda (Atropatenada), ikincisi Kürdən cənubda (indiki Gəncəbasar bölgəsi), üçüncüsü Kiçik Asiyanın şərqində - Arminidə. Mənbədə Atropatenadakı Sakasena Ərməniyəyə aid edilir (aşağıda onun er.əv. I əsrdə Ərməniyə tərəfindən işğal olunduğunu deyəcəyik), üçüncüsünün isə Arminidə yerləşdiyi qeyd olunur.

İndiyədək tədqiqatçılar ərazicə bir-birindən aralıda yerləşən birinci və üçüncü Sakasena barədə Strabonun məlumatlarını ikinci Sakasena (Kürdən cənubdakı Gəncə bölgəsi) barədə məlumatla birləşdirərək (məsələn, İ.M.Dyakonov yazır ki, Strabon əsərinin bir neçə yerində Gəncə bölgəsindəki Sakasenanın adını çəkmişdir; 89, 250). Kürdən cənubda Azərbaycan ərazisinin binadan Ərməniyəyə, yəni haylara məxsus olduğu kimi səhv nəticəyə gəlmişlər. Belə hesab etmişlər ki, Strabonun Sakasena barədə məlumatları yalnız bir Sakasenaya aiddir. Azərbaycanlı tədqiqatçılar bu dolaşlıqlığı görə bilməmiş, Strabonu ardıcılıqlıqda təqsirləndirməklə kifayətlənmişlər.

İndi biz başqa bir məsələni araşdırmalıyıq.

Sakasena barədə Strabonun məlumatlarından aydın oldu ki, iki Sakasena Ərməniyəyə aiddir: Gürgandan cənubdakı Sakasena və Arminidə - yəni Kiçik Asiyada "yaxşı torpaqları tutmuş" sakların yerləşdiyi Sakasena. Kürdən cənubdakı Sakasenanın (tədqiqatçıların haqlı olaraq Gəncə bölgəsi ilə lokalizə etdikləri Sakasenanın) Ərməniyəyə aid olması barədə Strabonun əsərində və başqa qədim mənbələrdə məlumat yoxdur. Özlüyündə aydındır ki, bunu Strabonun Arminidə "yaxşı torpaqları tutmuş" sakların yerləşdiyi Sakasena haqqında məlumatla birləşdirmək olmaz, ona görə ki, Kiçik Asiyanın şərqində - Arminidə olan Sakasena er.əv. VII əsrdə sakların Urartu dövlətinin ərazisinə girərək məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. O zaman hələ Kiçik Asiyanın şərq hissəsinin adı kimi "Ərməniyə" adı yox idi, Urartu dövlətinin tərkibində "Armeini" (Armini) əyaləti vardı. Deməli, Strabonun Arminidə "sakların yaxşı torpaqları tutması" məlumatını "Urartuda saklar yaxşı torpaqları tutdular" kimi başa düşmək lazımdır. Deməli, er.əv. VII əsrdə Kürdən cənubdakı ərazimiz Urartuya daxil olmadığına görə buradakı

Sakasenanı Arminidə lokalizə etmək olmaz. Araşdırmamız göstərmişdir ki, Ərməniyənin işğal etdiyi Sakasena Kürdən cənubdakı Sakasena yox, məhz Gürgandan cənubda - Atropatnadakı Sakasenaadır. Aşağıda bu nəticəni təsdiqləyən faktları verəcəyik. İndi bunu deməklə kifayətlənirik ki, Strabona isnad edərək Kürdən cənubdakı ərazimizin "haylara" məxsus olması baxışı tarixi saxtalaşdırmaqdır.

3. Erməni tarixçilərinin Kürdən cənubda Azərbaycan ərazisini tarixən "hay"ların torpağı saymaları bir də Strabonun Kaspiananın Ərməniyəyə aid olması məlumatına (Strabon, XI, 14, 5) əsaslanır. Halbuki, Strabon əsərinin başqa yerində yazır ki, Kaspiana əyaləti albanlara məxsusdur (Strabon, XI, 4, 5). İndiyədək tədqiqatçılar bu iki məlumatın yalnız bir Kaspianaya aid olduğunu güman edərək albanların Kaspiana əyalətinin bir vaxt Ərməniyə tərəfindən işğalı nəticəsinə gəlmişlər. Bu nəticənin yanlış olduğunu sübut etmək üçün biz əvvəlcə Kaspi əyaləti barədə məlumatları şərh etməli və deməli, indiki Şimali Azərbaycan ərazisində qədimdə iki Kaspi əyalətinin mövcud olduğunu göstərməli və onların lokalizəsini verməliyik.

Nəzərdə tutulmalıdır ki, antik müəlliflərin haqqında danışdıqları Albaniyada (Kür çayından şimalda yerləşən Albaniyada) Kaspi adlı əyalət olmamışdır. Strabon heç yerdə yazmamışdır ki, Albaniyada Kaspiana əyaləti vardır, o yazır ki. "Kaspiana albanlara məxsusdur". Bunlar müxtəlif şeylərdir. Bu onunla izah olunur ki, albanlar həm Kürdən şimalda (Strabonun vaxtında bu albanların Alban adlı dövləti vardı), həm də Kürdən cənubda (Strabonun vaxtında Kürdən cənubda dövlət adı məlum deyil) yaşayırdılar və Kaspi əyaləti də məhz Kürdən cənubdakı albanlara aid idi. V əsr erməni mənbələrindən aydın olur ki, Paytakaran (bu, Beyləqan adının qədim ermənicə yazılışdır) Kaspi əyalətində yerləşir (Favst Buzand, II, kitab 53-cü fəsil). Beyləqan (Paytakaran) isə Strabon dövründə Kürdən Dərbəndə qədərki ərazini əhatə edən Alban dövlətinə məxsus ola bilməzdi. Bu Kaspi əyaləti yalnız eramın I əsrinin 60-cı illərində əvvəlcə Kürdən cənubdakı ərazidə yaranmış və sonra da Kürdən şimalda yerləşən Alban dövlətini də əhatə etmiş yeni Alban dövlətinə (şərti olaraq biz bunu yeni Alban dövləti adlandırırıq) məxsus olmuşdur.

Lakin mənbələrdə digər bir Kaspi də qeyd olunur. III əsrə (262-ci ilə) aid I Şapurun kitabəsində, kitabənin Parfiya versiyasında Balasakan (yunan versiyasında Kaspiana) İran ərazisi kimi qeyd olunmuşdur. Bu Kaspiananın göstərilən mənbədə

Balasakan ("Sak düzənliyi") adlanmasının səbəbi məlumdur. Strabonun Böyük Ermənistanı aid etdiyi Kaspiana da bu Kaspi əyalətidir. Aşağıda deyəcəyimiz kimi, Ərməniyə məhz bu Kaspiananı er.əv. I əsrin 80-ci illərində işğal etmiş, həmin əsrin 66-cı ilində Böyük Ermənistanın dağılması ilə yenidən Atropatenaya qaytarılmışdır. Bu əyalət Kürün Arazla birləşdikdən sonra Xəzərə qədərki hissəsindən cənubda - indiki Salyan və Muğan düzlərində yerləşirdi. İndi Şimali Azərbaycana aid bu bölgə qədimdə Midiyaya, sonra isə Atropatenaya məxsus olmuşdur. Bəzi Azərbaycan tədqiqatçılarının bu bölgəni Albaniyaya (istər antik müəlliflərin haqqında yazdıqları Albaniyaya, istərsə də şərti olaraq yeni Albaniya adlandırdığımız Albaniyaya) aid etmələri tamamilə səhvdir. Atropatenaya aid bu Kaspiana əyaləti eranın III əsrindən (Sasanlar dövlətinin Atropatenanın müstəqilliyinə son qoyduqdan sonra) İranın ərazisi idi.

Bu Kaspiananın əvvəlcə Atropatenaya, III əsrdən sonra İran Sasanlar dövlətinə məxsus olması bir də aşağıdakı faktlarla təsdiqlənir. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı yazır ki. Mesrop Maştos (V əsr) Kaspi əyalətində xristianlığı yaymışdır. ("Alban tarixi", I kitab, 27-ci fəsil). Aydınır ki, Maştos Zərdüşt dinini himayə edən İran Sasanlar hakimiyyətinin qüvvətli vaxtında İran ərazisində Kaspianada heç bir təbliğat apara bilməzdi. Onun xristian dinini təbliğ etdiyi Kaspi əyaləti indiki Mil düzü idi. Erməni müəllifi Aqatanqel (V əsr) yazır ki, erməni çarı Xosrova (217-238) kaspilər, albanlar, lbinlər və cqiblər köməyə gəlmişdilər. Aydınır ki, Ərməniyədə Arşak sülaləsindən olan Xosrova qarşı mübarizə aparan Sasanlar (bu sülalənin özü İranda Arşaklar sülaləsinin hakimiyyətinə son qoymuşdu) vaxtında İrana məxsus Kaspianadan Ərməniyədə Arşaklar sülaləsindən olan Xosrova kaspilər köməyə gedə bilməzdi. Bu kömək Mil düzünü əhatə etmiş Kaspi əyalətindən ola bilərdi. Erməni tədqiqatçıları əvvəlcə Atropatenaya, sonra İrana aid Kaspiana barədə antik müəlliflərin məlumatlarını (o sıradan Kaspiananın Ərməniyəyə aid olması barədə Strabonun məlumatını) Mil düzünü əhatə etmiş Kaspi barədə erməni mənbələrində və "Alban tarixi"ndə olan məlumatları ilə (o cümlədən Strabonun Kaspiananın albanlara məxsus olması məlumatı) birləşdirərək albanların Kaspi əyalətinin (Mil düzünün) Böyük Ərməniyəyə aid olması nəticəsinə gəlmişlər. Azərbaycan tarixçiləri də yazmışlar ki, bu əyalət əvvəlcə Albaniyaya aid idi, sonra Atropatenaya keçmişdir (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. V, s. 291). Deməli, tədqiqatçılar qədimdə Cənubi Qafqazda iki Kaspi əyalətinin mövcud olduğunu sezə bilmədiklərinə görə yanlış nəticəyə gəlmişlər. Məsələ belədir: Kürün Arazla

birdəşdiyi yerdən Xəzərə qədər olan hissəsindən cənubda yerləşən və Atropatenaya aid olan Kaspiananı er. əv. I əsrin 80-ci illərində Ərməniyə işğal etmişdir. Strabonun Kaspiananın Ərməniyəyə aid olması məlumatı da bu hadisə ilə əlaqədardır. Aşağıda bu fikri təsdiqləyən faktları verəcəyik. İndi yalnız bunu qeyd etməklə kifayətlənirik ki, Strabonun albanlara aid etdiyi Kaspiana (Mil düzü - Beyləqan) heç vaxt Ərməniyəyə (yəni haylara) aid olmamışdır. Bu fikri təsdiqləyən bir faktı oxucuların nəzərinə çatdırmaq: Alban tarixçisi Musa Kalankatlı yazır ki, Ərməniyə çarı III Tiridad öləndən sonra (330 ya da 332-ci ildə) Paytakaran şəhərində (yəni Beyləqanda) albanlara Sanatruk adlı bir nəfər hökmdar başçılıq edirdi. "Buradan (yəni Beyləqandan-Q.Q.) o, Ərməniyəyə basqın edir" ("Alban tarixi", I kitab, V fəsil). Əgər Paytakaran erməni əyalətidirsə, əvvələn, orada nəyə görə Sanatruk ermənilərin yox, albanların hökmdarıdır, ikincisi, Paytakaran hayların əyalətidirsə müəllif nəyə görə yazmalı idi ki, Sanatruk oradan Ərməniyəyə basqın etdi?

Deməli, Strabonun Kaspiananın Ərməniyəyə aid olması məlumatına əsasən Kürdən cənubdakı ərazimizin tarixən indiki Ermənistanına aid olması fikri də tarixi saxtakarlıqdır.

Lakin bununla əlaqədar olaraq bir məsələni nəzərdən keçirmək lazımdır. "VII əsr Erməni coğrafiyası" adlı mənbədə deyilir ki, Paytakaran Ərməniyənin bir əyalətidir (59). Yuxarıda isə qeyd etdik ki, erməni mənbələrində "Paytakaran" adı Mil düzündə Beyləqanın adının ermənicə yazılışındadır. Tədqiqatçıları dolaşığa salan da budur. Əslində isə məsələ belədir: Ərməniyə er. əv. 80-ci illərdə Atropatenanın Kaspiana əyalətini işğal etmişdi. Lakin VII əsrə aid erməni müəllifi («VII əsr Erməni coğrafiyası» əsərinin müəllifi) Mil düzünü əhatə etmiş Kaspi əyaləti ilə Ərməniyənin er.əv. I əsrdə işğal etdiyi Atropatena Kaspianası ilə qarışdırmış, Mil düzündəki Kaspi əyalətinin ermənicə adı olan Paytakaran adını Atropatenaya aid Kaspianaya şamil etmişdir. Bu onunla bağlı olmuşdur ki, Ərməniyənin Atropatenedən Kaspiana əyalətini qopardığı vaxtdan təxminən 800 il keçdiyinə görə erməni müəlliflərinin Paytakaran barədə məlumatları dəqiq deyildi. Məsələn, bir erməni mənbəyində Tiflis şəhərinin Paytakaranda yerləşdiyi qeyd olunur. Deməli, VII əsr erməni müəllifinin Ərməniyəyə aid etdiyi Paytakaran Albaniyaya aid Paytakaran yox, Atropatenaya aid Kaspianadır.

4. Erməni və rus tarixçilərinin Kürdən cənubdakı Azərbaycan ərazisinin tarixən ermənilərə məxsus olması fikri bir də Strabonun bu məlumatına əsaslanır ki, Araksena Ərməniyənin əyalətidir (Strabon, II, 14, və XI, 7, 8). Azərbaycan tarixşünaslığında bu məsələ indiyədək araşdırılmamışdır.

Əvvəlcə qeyd etməliyik ki, "Araksena" Strabonun özünün düzəltdiyi ad olmaq etibarilə Araz çayının adından və qədim yunan dilindəki yer, ərazi bildirən "-ena" şəkilçisindən ibarətdir. Araksena "Araz sahilı" mənasındadır. Belə olduqda, özlüyündə aydındır ki, iki Araksena ola bilər: Arazın sağ sahilı və Arazın sol sahilı. Bu fikir Strabonun "Araz Araksenanın içərisindən axır" (Strabon, XI, 14, 3) məlumatı ilə təsdiqlənir. Araşdırmamız göstərir ki, Strabonun Ərməniyəyə aid etdiyi Araksena Arazın sağ sahilı, yəni Arazın Atropatenaya məxsus sahilıdır. Aşağıda bu fikri təsdiqləyən faktları verəcəyik. İndi bunu deməklə kifayətlənirik ki, Strabonun Araksenanın Ərməniyəyə məxsus olması haqqındakı məlumatı Gürgandan cənubda - yəni Atropatenaya aid Sakasena ilə yanaşı qeyd olunmuşdur (Strabon, II, 14 və XI, 7, 8). Demək, bu Araksena Ərməniyəyə məxsus Sakasena ilə ərazicə yaxındır. Özlüyündə aydındır ki, bu yaxınlıq Gürgandan cənubdakı Sakasena ilə yalnız Arazdan cənubdakı Araksena arasında ola bilərdi.

Beləliklə, deyilənlərdən aydın oldu ki, birinci, Ərməniyə er. əv. I əsrdə Atropatenanın Sakasena, Kaspiana və Araksena əyalətlərini işğal etmişdi, ikinci, Sakasena, Kaspiana və Araksena əyalətlərinin Ərməniyəyə aid olması haqqında Strabonun məlumatları Kürdən cənubdakı Azərbaycan torpağının tarixən erməni ərazisi olduğunu deməyə əsas vermir; üçüncü, Albaniyaya məxsus Sakasena (Gəncə bölgəsi), Kaspiana (Mil düzü) və Araksena (Arazın sol sahilı) əyalətlərinin guya Böyük Ərməniyənin tərkib hissələri olması fikri Strabonun məlumatlarının yanlış şərh edilməsi nəticəsində yaranmışdır.

İndi er.əv. V əsrdə Ərməniyənin Sakasena, Kaspiana və Araksena əyalətlərini məhz Atropatenadan qopardığını göstərən faktlara nəzər salaq.

1. Strabon yazır ki, "atropatenlilərin qüdrətli qonşuları vardır: onların (yəni atropatenlilərin) ölkəsini tez-tez viran qoyan ermənilər və parfiyanlardır. Lakin onlar (yəni atropatenlilər) müqavimət göstərir və işğal olunmuş torpaqlarını geri alırlar" (Strabon, XI, 13, 2)

2. Strabon yazır ki, erməni çarları onları əhatə edən xalqların əyalətlərinin bir hissəsini kəsərək malikanələrini genişləndirirlər. Onlar Midiyadan (Strabonun vaxtında Atropatenadan) Kaspiananı, Bosoropedi" (Naxçıvan bölgəsini-Q.Q.). (Strabon,XI,14, 5)
3. Strabon yazır ki. Tiqran (er.əv. 95-56-cı illərdə yaşamış II Tiqran nəzərdə tutulur) Atropatena hakimlərini fəth etdi (Strabon, XI, 14, 15).
4. Strabon yazır: "Ərməniyənin şimal hissələrindən (burada Ərməniyənin işğal etdiyi Atropatenanın şimalı nəzərdə tutulur - Q.Q.) biri Kaspi dənizi üstündə (burada Xəzərin cənub qərbi nəzərdə tutulur - Q.Q.) Paraxoatr (Xəzərin cənub qərbində Baqrov dağları nəzərdə tutulur - Q.Q.) dağlarıdır" (Strabon, XI,14, 1).
5. Strabon yazır ki, Mantiana gölü (Urmiya gölü nəzərdə tutulur - Q.Q.) Ərməniyədədir.
6. "VII əsr Erməni coğrafiyası" adlı mənbədə 12 əyalətdən ibarət olduğu Paytakaranın Ərməniyəyə məxsus olması göstərilir (59).

Yuxarıda dedik ki, Albaniyada və Atropatenada iki əyalətin Kaspi adlanması erməni mənbələrində dolaşılıq əmələ gətirmiş və Mil düzündə Kaspi əyalətinin ermənicə adı olan Paytakaran (Bəyləqan) adı Ərməniyənin er.əv. I əsrdə Atropatenadan qopardığı Kaspiana əyalətinə də şamil edilmişdir. Özlüyündə aydındır ki, "VII əsr Erməni coğrafiyası" adlı mənbədə Paytakaranın 12 əyalətdən ibarət olması məlumatı da həmin mənbənin Atropatenaya aid edildiyi Paytakarandır. Bu 12 əyalətin adları Kürün Arazla birləşdikdən sonra Xəzərə qədər olan hissəsindən cənubda olan bölgədə lokalizə olunmuşdur Ашурбейли С.Б. О датировке и назначении Гыз галасы в крепости Баку, Известия АН Азерб.ССР, 1974, с. 3). Bu məsələ S.Aşurbəyli tərəfindən tədqiq olunduğuna görə üzərində dayanmayacağıq. Təkcə onu deyək ki, Sara xanımın Paytakarana Abşeron yarımadasını da daxil etməsi (Yenə orada, s. 39.) səhvdir.

Gətirilən faktlar göstərir ki, birinci, qədim mənbələrdə Böyük Ərməniyəyə aid edilən Sakasena, Kaspiana və Araksena əyalətlərinin Kür-Araz arası ərazidə yox, Atropatenada olduqları şübhə yeri qoymur. Bu fikrimiz "VII əsr Erməni coğrafiyası" adlı mənbədə bir məlumatla təsdiq olunur. Orada Böyük Ərməniyənin Atropatenada ərazisi haqqında deyilir: "Atropatakanda: Midiyaya tərəf istiqamətdə onun sərhədləri (şimali) Arazın (burada Kürün Arazla

birdəşdikdən sonra Xəzərə qədər olan hissəsi nəzərdə tutulur - Q.Q.) Xəzər dənizinə töküldüyü yerə qədər dönür" (59). Bu məlumat Kürün bu hissəsindən cənubda yerləşən Kaspiananın Ərməniyə tərəfindən er.əv. I əsrin 80-ci illərində işğal edildiyi haqqında dediklərimizlə üst-üstə düşür. İkinci, yuxarıda deyilənlərdən aydın oldu ki, Böyük Ərməniyənin özü heç də hayların dövləti deyildi.

İndi Atropatenanın Kaspiana, Sakasena və Araksena əyalətlərinin nə vaxt işğal olunması və nə vaxtadək Ərməniyənin tərkibində qalması sualına cavab verməliyik.

Er.əv. 250-ci ildə indiki Türkmənistanın cənubunda yaranmış Parfiya dövləti sürətlə böyüyərək Ön Asiyanın bir sıra ölkələrini əhatə edən dövlətə çevrilmişdi. Er.əv. II əsrin ortalarında Parfiya İran ərazisini işğal etdikdən sonra Atropatenanı da özündən əsli vəziyyətə salmışdı. Bəzi tədqiqatçılara görə bu hadisə er.əv. 161-155-ci illər arasında olmuşdu. Antik müəllif Pompey Troq yazır ki, Parfiya midiyalılarla (yəni atropatenlilərlə-Q,Q.) müharibə aparmış və onları məğlub etmişdir (Pompey Troq, XI, 1, 6). Lakin er.əv. I əsrin əvvəllərində Parfiya zəifləyir. Bundan istifadə edən Ərməniyə çarı II Tiqran (er.əv. 95-55-ci illər) er.əv. 87-ci ildə Parfiya ilə müharibəyə başlayaraq onun hökmdarı II Qotarzın Atropatenanın Aqbatan (indi Həmədan) şəhərini mühasirəyə aldı. II Qotarz II Tiqrana sülh təklif etmiş və müqaviləyə görə Atropatena üzərindəki hakimiyyəti ona vermişdi. II Tiqran Atropatena üzərindəki hakimiyyətini qanunlaşdırmaq məqsədilə hökmdarın qızına evlənmişdi. (История армянского народа. Ереван, 1980, стр. 41).

Erməni tarixçiləri yuxarıda adları çəkilən əyalətlərin eramızın IV əsrinə qədər (çünki IV əsrdə Ərməniyə dövləti dağılır) Ərməniyənin tərkibində qaldığını yazırlar. Bu ağ yalan onunla bağlıdır ki, rus və erməni tarixçiləri Ərməniyə tərəfindən er.əv. 80-ci illərdə işğal olunmuş Sakasena, Kaspiana və Araksena əyalətlərini Kür-Araz ovalığında lokalizə etmiş və deməli, Kürdən cənubda Azərbaycan ərazisinin guya 600 il (er.əv. II əsrdən eramızın IV əsrinə qədər) Ərməniyə tərkibində qaldığını yazmışlar, halbuki, yuxarıda deyildiyi kimi, həmin əyalətlər Atropatenaya məxsus idi. Ərməniyənin Atropatenadan qopardığı həmin əyalətlər er.əv. 66-cı ildə geri qaytarılmışdı. Həmin il Roma II Tiqranı məğlub etmiş və bağlanmış müqaviləyə görə Ərməniyə bütün işğal etdiyi ölkələrdən əl çəkmişdi. Er.əv. 66-cı il Böyük Ərməniyənin dağılması ili hesab olunur. Erməni tarixçisi A.Manandyan yazmışdır

ki, II Tiqran vaxtında er.əv. 69-66-cı illərdə Böyük Ərməniyə dağılmışdı (118). (Очерк истории Грузии. Том I, Тбилиси, 1989, с. 296). Bundan sonra Atropatena öz müstəqilliyini bərpa etmiş və deməli, işğal olunmuş Sakasena, Kaspiana və Araksena əyalətlərini geri almışdı. Bunu Klavdi Ptolemeyin (II əsr) Kaspiananın Atropatena əyaləti kimi qeyd etməsi (Ptolemey, VI, 25) də göstərir.

İndi biz Strabonun Kürdən cənubdakı Sakasena (Gəncə bölgəsi) haqqında məlumatına qayıdaq.

Yuxarıda deyildiyi kimi, tədqiqatçılar indiyədək Strabonun Ərməniyəyə aid etdiyi Sakasena (Ərməniyənin er.əv. 87-ci ildə Atropatenedən qopardığı Sakasena) haqqında məlumatı er.əv. VII əsrdə sakların Arminidə (Kiçik Asiyanın şərqində) «yaxşı torpaqları» tutaraq ora öz adlarına uyğun Sakasena adının verilməsi haqqındakı məlumatına qoşaraq onu Kürdən cənubda Sakasena (Gəncə bölgəsi) haqqındakı məlumatı ilə birləşdirmiş və Kürdən cənubdakı Azərbaycan ərazisinin Ərməniyə tərəfindən işğal olunduğu kimi saxta nəticəyə gəlmişlər. Məsələn, A.Akopyan Strabonun “saklar Arminidə ən yaxşı torpaqları tutdular” məlumatını (yuxarıda dedik ki, bu məlumat Şərqi Türkiyədə olan Sakasena aiddir) onun Kürdən cənubdakı Sakasena (Gəncə bölgəsi) haqqındakı məlumatına qoşaraq Kür-Araz ovalığının er.əv. VII əsrdən eramızın IV əsrinə qədər Ərməniyəyə məxsus olduğunu yazmışdır (Акопян А.А. Албания-Алуанк в греко-латинских и древне-армянских источниках. Ереван. 1987, с. 15.). Lakin bu uydurma öz-özünü təkzib edir: saklar er.əv. VII əsrdə gəlmişlərsə Kür-Araz ovalığında Ərməniyədə “ən yaxşı torpaqları” necə tuta bilərdilər ki, o vaxt Armini Urartunun tərkibində Kiçik Asiyanın şərqində bir əyalət idi?! Bizcə, bu qondarmanın üzərində dayanmağa dəyməz. Strabon Kürdən cənubdakı Sakasena barədə yazır: “Bu düzəndən (yəni Arazın sol sahili olan Araksenadan - Q.Q.) sonra Albaniya və Kür çayı ilə sərhədləşən Sakasena gəlir, sonra isə Qoqarena gəlir” (Strabon, XI, 14, 4). Qoqarena indiki Ermənistanla Gürcüstanın həmsərhəd bölgəsinin adıdır və Ermənistanın Quqark r-nun adında indiyədək qalmışdır. Belə çıxır ki, Kürdən cənubdakı ərazi, o cümlədən Sakasena (Gəncə bölgəsi) Strabonun vaxtında Albaniyaya daxil deyildi və Kür çayı Albaniyanın cənubda sərhəd xətti idi.

Həqiqətdə də antik müəlliflər Plini (Plini, VI, 39), Appian (Appian, 103) və Dion Kassiy (Dion Kassiy, 36. 54) Kür çayını Albaniya ilə Ərməniyə arasında sərhəd xətti kimi qeyd etmişlər. Fəridə Məmmədova məsləhət görür ki, bu antik müəlliflərin

məlumatlarına inanmaq lazım deyil. Lakin V əsr erməni müəllifi Favst Buzandın bir məlumatı da vardır: “371-ci ildə Muşeq (türk mənşəli Cinli tayfalarından Ərməniyə sərkərdəsi Muşel Mamiqun - Q.Q.) onlardan (yəni albanlardan -Q.Q.) çoxlu əyalət geri aldı, hansıları ki, onlar tutmuşdular: Uti, Şakaşen, Qardman, Kolt və onlarla həmhüdüdü əyalətlər. Kür çayını öz ölkəsi ilə (yəni Ərməniyə ilə -Q.Q.) Albaniya arasında əvvəllər olduğu kimi sərhəd etdi” (Favst Buzand, V kitab 13-cü fəsil). Müəllifin qeyd etdiyi bu əyalətlər Kürdən cənubda yerləşirdi: Şakaşen - Gəncə bölgəsi, Uti - Aqstafa r-nu, Kolt - Zəyəmçay və Şamxorçay arasında bölgə, Qardman - Qazax-Borçalı bölgəsi. Bu mənbələrdə olan məlumatlardan Kürdən cənubdakı ərazinin Albaniyaya aid olmadığı nəticəsi alınır. Lakin bir məsələyə diqqət yetirilməlidir: Antik müəlliflərin Albaniyası ilə Favst Buzandın Albaniyası ərazi etibarilə eyni şey deyildi. Belə ki, antik müəlliflərin əsərlərində Albaniya Kürdən şimalda olan ərazini əhatə etdiyi halda, Favst Buzandın adını çəkdiyi Albaniya Kürün hər iki sahilini əhatə edən Albaniyadır. Bu məsələ Azərbaycan tarixşünaslığında dəfələrlə qoyulsa da, onun həllinə nail olunmamışdır.

Yuxarıda verdiyimiz məlumatdan aydın olur ki, Favst Buzandın “əvvəllərdə olduğu kimi” Muşelin Kürü Albaniya ilə Ərməniyə arasında sərhəd xətti fikrini tamamilə başqa cür izah etmək lazımdır: “əvvəllər” dedikdə Ərməniyə ərazisində Sak çarlığı, Orodlar və Ərtəşlər dövlətinin vaxtları nəzərdə tutulur. Lakin qeyd edilməlidir ki, erməni mənbələrində Ar-Taşın Paytakaran (Beyləqan) əyalətini (Kaspi əyalətini) tutması haqqında heç bir məlumat yoxdur. Ona görə də K.V.Treverin Uti, Paytakaran və Kürün bütün sağ sahilinin Artəşes tərəfindən tutulduğu fikri (154, 58) yalnız II Tiqrən tərəfindən tutulmuş Kaspiana, Araksena və Sakasena əyalətlərinin Atropatenada yox, Kürdən cənubda səhv lokalizəsi ilə bağlıdır.

Deməli, Strabon, Plini və başqa antik müəlliflər er.v. IV əsrdən eramızın I əsrinin 60-cı illərinə qədər mövcud olmuş Alban dövlətini nəzərdə tuturlar. Yuxarıda deyildiyi kimi, həqiqətdə də çar Ərənə qədər şimaldakı Alban dövləti ilə indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş qədim türk mənşəli Sak çarlığı, Orodlar (ermənicə Ervandlar) və Ar-Taşlar dövləti arasında Kür çayı sərhəd xətti idi. Deməli, Plininin “Ərməniyə”adlandırdığı dövlət “hay” adlananların dövləti yox, indiki Ermənistan ərazisində er.əv. 30-20-ci illərə qədər mövcud olmuş türk mənşəli siyasi qurumlar nəzərdə tutulur. Plini eramızın I əsrinin 20-ci illərində öldüyünə görə eranın 50-ci illərindən sonra indiki Ermənistanda Arşaklar sülaləsinin dövləti barədə yaza bilməzdi.

İndi Strabonun üçüncü Sakasena barədə məlumatının təfsirinə keçək. Strabon yazır ki, saklar “Arminidə ən yaxşı yerləri tutaraq oraya öz adları ilə Sakasena adını vermişlər (Strabon, 81, 8, 4). İndiyədək bütün tarixçilər, o cümlədən azərbaycanlı tədqiqatçılar Strabonun və Atropatenada Kürdən cənubda (Gəncə bölgəsində) Sakasena haqqında məlumatlarını onun "saklar Arminidə ən yaxşı yerləri tutaraq öz adları ilə Sakasena adları vermişlər” məlumatı ilə birləşdirərək Kürdən cənubda yerləşən Sakasenanın hələ er.əv. VII əsrdə (sakların Cənubi Qafqaza gəldikləri əsrdə) Ərməniyəyə məxsus olduğunu yazmışlar (Шанидзе А.Г. Язык и письмо Кавказских албанцев. “Вестник отд. общественных наук Грузинской ССР. Тбилиси, 1960, № 1, с. 169-170; Тревер К.В.Очерки по истории и культуре Кавказской Албании., М.Л., 1959, с.58.). Halbuki, Strabonun bu Sakasenası Kiçik Asiyanın şərqində yerləşirdi. Türkiyənin şərqində Qızıl İrmak çayının hövzələri orta əsrlərdə Sakasena adlanmışdır (165, 77). Sakların Ərməniyədə tutduğu “yaxşı torpaqlar” da oradadır.

Deməli, yuxarıda deyildiyi kimi, qədimdə Sakasena (əslə Sakasin) adlı üç əyalət vardı; birinci, Kürgandan cənubda (Atropatenada), ikinci, Kürdən cənubda - indiki Kəncəbasarda, üçüncü, Şərqi Türkiyədə. Strabonun ermənilərə aid etdiyi Sakasena Atropatenada yerləşirdi. Er.əv. 80-60-cı illərdə bu Sakasena II Tiqranın hakimiyyəti illərində Böyük Ərməniyəyə aid idi.

Deyənlərdən nəticə alınır ki, birinci, tədqiqatçıların “Sakasena” adının Saka və İran mənşəli «şauna»dan yaranmış “şen” sözündən ibarət olması fikri səhvdir; ikinci, Strabonun məlumatlarında Ərməniyəyə aid Sakasena, Araksena və Kaspiana Atropatenedən II Tiqranın vaxtında işğal olunmuş əyalətlərdir; üçüncü, deməli, Strabonun Sakasena, Kaspiana və Araksena əyalətlərinin Ərməniyəyə aid olması məlumatları əsasında Kürdən cənubdakı Azərbaycan ərazisinin tarixən hayların torpağı olması nəticəsi yanlıştır. Sakasena köklü “Sakasin” adının yunan dilində yazılış formasıdır. Favst Buzandın 371-ci ildə Muşelin Şakaşeni tutması və əvvəllərdə olduğu kimi, Kür çayını Ərməniyə ilə Albaniya arasında sərhəd xətti hesab etməsi məlumatı isə başqa səciyyəlidir: yuxarıda deyildiyi kimi, həqiqətdə, Kürdən cənubdakı Azərbaycan ərazisi “əvvəllər” - yəni er.əv. VII əsrdən türk mənşəli Sak çarlığına, sonra fars mənşəli Yervandlara, daha sonra Artaşlar dövlətinə aid idi. Ona görə də İqrar Əliyev və Fəridə Məmmədova Strabonu və Favst Buzandı günahkar hesab etməkdə (Алиев И.Г. К интерпретации параграфов 1,3,4,5, IV главы XI книги Географии Страбона. ВДИ, 1975, № 3,

c.10; Мамедова Ф. О некоторых вопросах исторической географии Албанин I-VIII вв. Сб. “Историческая география Азербайджана”, Баку, 1987, с. 12.) haqlı deyillər. Nəzərdə tutulmalıdır ki, Strabonun Albaniya haqqındakı məlumatları müxtəlif vaxtlara mənsub mənbələrə əsaslanır

Strabonun “Araz Armininin içərisindən axır” (Strabon, XI, 1.5.) məlumatı da məhz bu tarixi şəraitlə əlaqəlidir. Onun bu məlumatı şübhəsiz, er.əv. I əsrə (Pompeyin er.əv. 66-cı ildə Albaniyaya hərbi səfəri) aiddir. O vaxt Albaniya Kürdən şimaldakı ərazimizi əhatə edirdi. Kürdən cənubda türk mənşəli sakların, albanların, qarqarların, Utilərin, gəncəklərin və s. yaşadıqları ərazimiz isə indiki Ermənistan ərazisi ilə birlikdə Artaşlar dövlətinin tərkibində idi. Lakin Kürdən cənubda yaşayan bu tayfalar antik müəlliflər üçün ümumi mənada “albanlar” idilər, çünki onların içərisində Alban tayfası aparıcı rola malik idi. Təsadüfi deyildi ki, eranın I əsrinin 60-cı illərində Kürdən cənubda (Aranda) yaranmış dövlət də Alban adlanırdı. Ona görə də Strabon “Qafqaz xalqlarını” sadaladıqda yalnız albanları və iberləri qeyd edir (Strabon, II, 5. 12.), “erməni” və ya “hay” adını çəkmir. Odur ki, Kürdən cənubda vaxtilə Artaş (Artashes) tərəfindən işğal olunmuş Paytakaran (Mil düzü), Uti, Artsak və Şakaşen eranın I əsrində çar Ərənin dövlətinə daxil olmuşdur.

Erməni tarixçisi Moisey Xorenasi yazır ki, Ərməniyə hökmdarı III Tiridad (287-382) şimaldan gəlmiş basillərlə (Basil qədim türk mənşəli tayfa adıdır) döyüşdü. Erməni tarixçiləri bu məlumatdan Qarqar çölünün Ərməniyəyə məxsus olması nəticəsinə gəlmişlər.

Lakin belə nəticə yanlışdır. Moisey Xorenasi yazır ki, Tiridad “albanların torpağının içərisindən şimallıların (yəni basillərin - Q.Q.) üstünə yola düşdü” (Moisey Xorenasi, II kitab, 84-cü fəsil). Demək, Qarqar düzünə düşmək üçün Tiridad “albanların torpaqlarının içərisindən” keçmişdi. Bu “alban torpağı” ya Zəngəzur, ya da Artsak (Dağlıq Qarabağ) ola bilər. Bu tamamilə aydındır. Lakin, əgər bu düzən Ərməniyəyə aid deyildisə, Ərməniyə ölkəsinin hökmdarı Albaniyanın Qarqar düzünə nəyə görə gəlmişdi? Əsas məsələ də budur. Lakin buradan heç də Qarqar düzünün Ərməniyəyə məxsusluğu nəticəsi çıxmır. Çünki həmin müəllifin özü II kitab, 84-cü fəsildə yazır ki, İran şahı Şapur şimallıların (yəni türk basillərin) Ərməniyəyə basqınını təşkil etmişdi. Tiridad bundan xəbər tutduğuna görə basillərin Albaniya ərazisindən Ərməniyəyə keçmələrinin qarşısını almaq məqsədilə onları qabaqlamış, “Alban torpağı içərisindən” (yəni ya Zəngəzurdan,

ya Dağlıq Qarabağdan) aşaraq Qarqar düzünə düşmüş və basillərlə döyüşmüşdü. Bu məlumat Alban tarixçisi Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsərində də vardır: “Tiridad ordusunu sıraya düzərək Qarqar çölünə enir (bu o deməkdir ki, Tiridad müəyyən dağlıq ərazini aşaraq düşmüşdü - Q.Q.) və sərt bir döyüşdə şimalılrla üz-üzə gəlir” (“Alban tarixi”, I kitab, 12-ci fəsil).

Göründüyü kimi, Moisey Xorenasinin bu məlumatdan heç də Qarqar düzünün o vaxt Ərməniyəyə məxsus olması nəticəsi alınmır. Doğru nəticə budur ki, həm Qarqar düzü, həm də müəllifin “Alban torpağı” adlandırdığı ərazi (Zəngəzur, ya Dağlıq Qarabağ) Alban ərazisi idi. Bu fikir həmin müəllifin başqa bir məlumatı ilə təsdiqlənir. O yazır ki, (III kitab, 54-cü fəsil) Mesrop Maştos (361-440) Siuni (sonrakı Zəngəzur) əyalətinə gəlib əslən alban olan Beniamin (bu ad “Bibliya”dan götürülmədir) köməyiylə albanlar üçün əlifba düzəltdikdən sonra “Ərməniyəyə qayıtdı”. Bu məlumatdan görünür ki, Siuni, hər halda, Ərməniyəyə daxil deyildi. Çünki Maştos buradan Ərməniyəyə qayıtmışdı. Əgər IV əsrin ikinci yarısı və V əsrin I yarısında Siuni Ermənistanına aid idisə, nəyə görə Moisey Xorenasi yazmışdır ki, Maştos oradan Ərməniyəyə qayıtdı?.

Verdiyimiz xülasə göstərir ki, Azərbaycanın qədim və erkən orta əsrlər tarixinin bir sıra problemləri araşdırılmamış vəziyyətdə qalmışdır. Tarixi mənbələrdə olan məlumatların düzgün şərhə əsasında tarixi həqiqət ortaya çıxarıla bilər, bu şərtlə ki, mənbələrdə olan məlumatlar tarixilik çərçivəsində izah olunmuş olsun. Bu çərçivədən çıxarılmış və başqa dövrə aid edilmiş təfsir elmi əhəmiyyətini itirir.

III. ETNIK TARIX MƏSƏLƏLƏRİ

Yuxarıda verdiyimiz xülasədən aydın oldu ki, indiki Ermənistan ərazisində er.əv. I minilliyin əvvəllərindən başlayaraq siyasi hadisələrin əsas iştirakçıları türk mənşəli tayfalar və türk mənşəli şəxsiyyətlər idilər. Bu müddəə Cənubi və Şimali Azərbaycan ərazilərində eradan əvvəlki minilliklərdən başlayaraq əhalinin əsas hissəsinin etnik mənsubiyyətcə türk mənşəli olması haqqında konsepsiyamızın tərkib hissəsini təşkil edir. Buna görə biz əvvəlcə qısa şəkildə bu konsepsiya ilə oxucunu tanış etməliyik.

Son vaxtlaradək Azərbaycan tarixşünaslığında Azərbaycan (burada həm Cənubi, həm Şimali Azərbaycan nəzərdə tutulur) ərazisində və ona bitişik bölgələrdə eradan əvvəlki minilliklərdə və eramızın I minilliyində əhalinin etnik mənsubiyyəti, yəni

onların dilcə kimlər olması məsələsində baxışın məzmunu qısaca belə idi: cənubda er.əv. III minillikdən başlayaraq er.əv. I minilliyin ortalarına qədər əhali ya hurri dilində (bu dilin müasir Dağıstan dilləri ilə qohumluğu güman olunur), ya elam dilində (bu dilin isə Hindistanın Dravid-dil ailəsinə mənsub olması güman olunur) danışır. Er.əv. I minilliyin əvvəllərində Cənubi Azərbaycan ərazisində yaranmış Manna dövləti də məhz həmin dillərin birinə mənsub etnosun siyasi qurumu idi. Sonra deyilir ki, er.əv. I minilliyin əvvəllərində ya Orta Asiya tərəfdən, ya da Cənub-Şərqi Avropadan İran yaylasına gəlmiş Ari (qədim fars) tayfaları hakim etnosa çevrilmiş və guya onların bir qolu olan madaylar er.əv. VII əsrdə Manna dövlətini yıxaraq Maday (Midiya) dövlətini yaratmışlar. Er.əv. 550-ci ildə hakimiyyət arilərin fars qoluna keçmiş və Əhəmənlər dövləti yaranmışdır. Sonra da deyilir ki, guya ari mənşəli madaylar hurri, yaxud elam dilli tayfaları assimilyasiyaya uğratmış (yəni özünə qataraq dillərini məhv etmiş) və nəticədə er.əv. IV əsrdə Makedoniyalı İsgəndər Əhəmənlər dövlətinə son qoyduqdan sonra Cənubi Azərbaycan ərazisində əvvəlki mannalar, madaylar və başqa tayfalar əsasında dili "azəri" adlanmış bir İran mənşəli xalq - Atropaten xalqı və onun dövləti təşəkkül tapmışdır. Bu xalq isə XI-XII əsrlərdən sonra Səlcuq oğuzları tərəfindən assimilyasiya edilmişdir. Deməli, Azərbaycan dili kənardan gətirilmə və yerli əhaliyə zorla qəbul etdirilmə deyildir. Bu baxış tamamilə qondarmadır.

Şimali Azərbaycanda er.əvvəl I minilliyin I yarısından əvvəl əhalinin tarixi haqqında yazılı məlumat yoxdur. Bunun səbəbi odur ki, er.əv. III-I minilliklərdə akkad, assur, elam, Urartu və qədim fars mənbələrində olan məlumatlar əsasən Cənubi Azərbaycan haqqındadır. Bu məlumatlar Arazdan şimaldakı ərazini əhatə etmir. Ona görə də Şimali Azərbaycan ərazisi haqqında yazılı mənbələr yalnız Makedoniyalı İsgəndərin er.əv. IV əsrdə Yaxın Şərqi zəbt etməsi ilə əlaqədar olaraq qədim yunan və latın dillərində, eramızın V əsrindən sonra qədim erməni və gürcü mənbələrində və əsas etibarilə erməni dilində tərcümələri ilə bizə gəlib çatmış yerli Alban tarixçilərinin əsərlərindədir. Ona görə də xalqımızın mənşəyi haqqındakı baxış dövr etibarilə Şimali Azərbaycan ərazisinin yalnız er.əv. IV-III əsrlərini və eramızın I minilliyini əhatə edir. Mövcud baxışa görə buradakı əhali (yəni albanlar) ya Dağıstan dilli (ləzgi, avar, saxur, lak, dargin və s.), ya da Şimal-Şərqi Qafqaz dilli (yəni çeçen-inquş, yaxud Nax mənşəli) idi. Bəzi tədqiqatçılar (Azərbaycanda İqrar Əliyev və Fəridə Məmmədova) isə sadəcə "Nax - Dağıstan mənşəli" ifadəsini işlədirlər. Deməli, Şimali Azərbaycan ərazisində minillik dövlət

qurumuna malik olmuş alban xalqı ya Dağıstan, ya da Çeçen-İnquş mənşəli imiş. Sonra da deyilir ki, XI-XII əsrlərdə Orta Asiyadan gələrək, Yaxın Şərqi və Cənubi Qafqazı işğal etmiş oğuzlar cənubda "İran mənşəli Atropaten xalqı" ilə yanaşı Dağıstan mənşəli Alban xalqını da assimilyasiya etmiş və tarix səhnəsindən çıxarmışlar. Nəhayət, deyilir ki, indiki azərbaycanlılar cənubda XI-XII əsrlərdən sonra türkləşmiş İran mənşəli atropatenlilərin, şimalda türkləşmiş Dağıstan mənşəli (yaxud Nax, yəni Çeçen-İnquş mənşəli) albanların və bu xalqları assimilyasiya etmiş səlcuq oğuzlarının nəsiləridir. Azərbaycanlıların mənşəyi haqqında baxışın əsas müddəaları belədir.

Bəzi Qərbi Avropa, rus, erməni, gürcü və fars tarixçiləri tərəfindən söylənilmiş bu saxta konsepsiya Azərbaycan tarixinə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərdə öz əksini tapmışdır. (Bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: 13, 15-40).

Azərbaycanın minilliklər boyunca tarixini parçalamış, onun etnik tarixində və mədəni irsində arasıkəsilməzliyi, ənənəviliyi məhv etmiş bu baxışın xalqımıza vurduğu mənəvi və maddi zərərin həcmi ölçüyə sığışmır. Onun mənfur cəhəti ondadır ki, namərd erməni qonşumuzun torpağımıza qarşı təcavüzünü tarixi baxımdan əsaslandırmağa çalışan erməni tarixçilərinin fikirləri ilə səsleşir: madam ki, Şimali Azərbaycan ərazisinin XI-XII əsrlərə qədər yiyələrinin kimlər olması aydın deyil, onda Kürdən cənubdakı ərazi ermənilərin, Kürdən şimaldakı ərazi isə Dağıstan xalqlarının olmalıdır.

İqrar Əliyev və Fəridə Məmmədova Azərbaycanda türk dilli əhalinin XI-XII əsrdən əvvəl yaşadığını inkar edir, Azərbaycan dilinin guya buraya həmin əsrlərdən sonra gətirilmə olduğunu söyləməklə erməni tarixçilərinin Azərbaycana qarşı ərazi iddiasına şərik çıxırlar.

Beləliklə, son vaxtlara qədər qədim türk etnoslarının Ön Asiyada və Cənubi Qafqazda, o sıradan indiki Ermənistan ərazisində çoxminlik tarixi üstüörtülü vəziyyətdə qalmışdı. Rus və erməni tarixçilərinin nəsil-dən-nəslə keçmiş qatı antitürk emosiyası ucbatından tarixi həqiqətin üstünü qara pərdə örtmüşdü. Azərbaycan tarixçiləri onların dediklərini təkrar etməklə kifayətlənməli olmuş və deməli, bu antitürk emosiya onların da əsərlərində özünə yer tapmışdı.

Bu saxta baxış hələ Sovet hakimiyyəti dövründə bəzi tarixçilərdə və dilçilərdə şübhə doğurmuşdu. Çünki, bir tərəfdən, er.əv. III minillikdən başlayaraq Cənubi

Azərbaycan ərazisində yerli əhalinin hurri, yaxud elam mənşəli, Şimali Azərbaycan ərazisində Dağıstan, yaxud Nax mənşəli olduğu göstərilir, digər tərəfdən deyilir ki, göstərilən minilliklərdə müxtəlif qədim mənbələrdə çəkilən həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycan yer adları və şəxs adları məlum qədim Şərq dillərində (akkad, assur, elam, hurri, Urartu, qədim fars) və indiki erməni, gürcü, Dağıstan və Nax dillərində deyil. Ona görə bu adların çoxu "qədim yerli dillərdəndir" adı ilə kənara qoyulmuşdu. İkincisi, heç cür başa düşmək olmurdu ki, nəyə görə təkcə Azərbaycan ərazisində minilliklər və əsrlərlə ölçülən dövlət qurumları yaratmış yerli əhali belə çox asanlıqla assimilyasiya prosesinə meyilli idilər və iki-üç dəfə dillərindən imtina edərək cənubda guya hurri, yaxud elam mənşəli dillərini ataraq İran dillərinə, sonra da türk dillərinə, şimalda Dağıstan mənşəli, yaxud Nax dillərini ataraq türk dillərinə keçmişlər? Bu proses necə baş vermişdir, hansı linqvistik mexanizm əsasında? Aydın görünür ki, bu qara baxış ağ sapla tikilmişdir. Həm də araşdırma göstərirdi ki, məlum qədim Şərq dillərində, müasir erməni, gürcü və Dağıstan dillərində izah olunmadıqlarına görə "qədim yerli dillərdəndir" adı ilə kənara qoyulmuş adlar əslində qədim türk mənşəlidir (bax: 13, 73-111). Bunun əsasında aydınlaşırdı ki, həm cənubda, həm şimalda yaşamış qədim əcdadlarımız məhz türk mənşəli idilər, lakin onlar özlərini "türk" adlandırmırdılar. Eradan əvvəl I minillikdə cənubda Manna, Maday və Atropatena, şimalda Albaniya dövlət qurumları da türk mənşəli etnosların qurumları idi. Sonra da məlum olmuşdur ki, er.əv. VIII-VII əsrlərdə şimaldan gələrək əsasən Azərbaycan ərazisində və indiki Ermənistan ərazisində məskunlaşmış kimmerlər (Kimmer adı Kəmə, yaxud Qəmə tayfa adının qədim yunan dilində tələffüz və yazılış formasıdır) və saklar İran mənşəli yox, qədim türk mənşəli idilər. Lakin Sovet quruluşu vaxtında rus və erməni tarixçilərindəki türk antipatiyası şəraitində həqiqəti açıqlamaq mümkün deyildi. Bunun üstündə "pantürkist" damğası gözlənilirdi. XX əsrin 20-30-cu illərində bir sıra ziyalılarımız məhz bu damğanın qurbanı olmuşdular.

1985-ci ildə ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikası EA müxbir üzvü Mahmud İsmayılın təşəbbüsü ilə "Azərbaycan xalqının etnogenezinə dair" adlı cəmi 250 nüsxədə məcmuə çap olundu. Bununla da tarixi həqiqətin ortaya çıxması prosesi başlandı. Sonra da tarixçilərdən Mahmud İsmayılın, Y.Yusifovun, S.Əliyarovun, filoloqlardan - N.XUdiyevin, T.Hacıyevin, F.Cəlilovun, E.Əzizovun monoqrafiyaları və məqalələri, Q.Ə.Qeybullayevin 1986-cı ildə "Azərbaycanın

toponimiyası" (rusca), 1990-cı ildə "Qarabağ", 1991-ci ildə "Azərbaycanlıların etnogenezinə dair" (rusca), 1992-ci ildə "Qədim türklər və Ermənistan", 1994-cü ildə "Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən" və "Azərbaycanlıların qədim etnik tarixinə dair" əsərləri çap olundu. Bununla da Azərbaycan ərazisində eradan əvvəlki minilliklərdən başlayaraq türk mənşəli etnosların yaşaması haqqında yeni konsepsiya yarandı və xalqımızın etnik tarixində arası kəsilməzlik və ənənəvilik yerinə qoyuldu, bir sözlə, xalqın tarixi özünə qaytarıldı. Bu baxış təkzibolunmaz tarixi faktlara əsaslanır (Bax: 13). Həmin faktların bəzisini qısaca oxucuların nəzərinə çatdırırıq.

Cənubi Azərbaycanın Urmiya ətrafi ərazilərində er.əvvəl IX əsrin sonlarında yaranmış dövlət er.əv. 843-cü ilə aid assur dilinə aid kitabədə "Manna", er.əv. 810-781-ci illər arasında Urartu dilinə aid kitabədə "Mana" adlanır. Burası şübhəsizdir ki, "Manna" adında "n" səsinin qoşalaşması sami mənşəli assur dilində baş vermişdir. Lakin tarixşünaslıqda er.əv. 615-613-cü illərə qədər yaşamış bu dövlətin adı nədənsə məhz assur dilindəki yazılış formasında "Manna" kimi yazılır. Görünür, bu, "Manna" adının "Mana" adına nisbətən diləyatımlı olması ilə bağlıdır.

Manna (Mana) adının yerli tələffüz forması məlum deyil. Bu adı daşıyanların etnik mənsubiyyəti məsələsində də bitkin fikir yoxdur. Lakin doğru qeyd edilir ki, bu etnonim orada yaşayan bir etnosun etnik adıdır və mannalar er.əvvəl III minilliyə aid akkad mənbələrində Urmiya ətrafi ərazidə adları kUti, lüllubi, subi, turukku və s. kimi çəkilən tayfaların birbaşa varisləridir (89 a, 11). Deməli, mannalar köklü yerlilər idilər.

Bir fikrə görə mannalar elam mənşəli, digər fikrə görə hurri mənşəli idilər (bax: 13).

İrənin Xuzistan bölgəsində farslardan əvvəl yaşamış elamların Hindistanın Dravid dil ailəsinə, Suriya ərazisində er.əv. II minillikdə Mitani adlı dövlətə malik olmuş hurrilərin isə Urartulularla birlikdə Şərqi Qafqaz dillərinə mənsub dillərdə danışdıqları fikri vardır. Lakin yuxarıda deyildiyi kimi, yazılır ki, Mannada yer və şəxs adları nədənsə nə elam, nə də Urartu və hurri dillərində deyil. Buna görə Manna ərazisində er.əv. I minilliyin I yarısına aid yer və şəxs adlarının çoxu "qədim yerli adlar" adı ilə kənara qoyulmuşdur.

Aydın görünür ki, bu fikirlər ağlabatan deyil. Əslində bu baxış belə səthi düşüncələrdən irəli gəlir ki, əgər mannalar sami mənşəli (yəni, akkad, assur) deyildilərsə, onda mütləq ya elam mənşəli, ya da hurri mənşəli olmalı idilər.

Son illərdə Urmiya ətrafı ərazilərdə hələ er.əv. III minillikdə yaşayanların (deməli, həm də onların sonrakı nəsilləri olan mannaların) Altay-türk mənşəli olmaları baxışı ortaya qoyulmuşdur. Bu baxış Manna ərazisində er.əv. I minilliyin I yarısında, yəni Manna dövlətinin mövcud olduğu əsrlərdə yer və şəxs adlarının qədim türk dillərində olmasına dair onomastik faktlara əsaslanır (bax: 161; 162; 79; 13). Bununla da Manna (Mana) etnoniminin mənşəyi probleminin aydınlaşdırılması üçün meydan açılmışdır.

Problemin həllinə bundan başlamaq lazımdır ki, er.əv. I minilliyin I yarısına aid assur və Urartu mənbələrində müvafiq olaraq "Manna" və "Mana" adları çəkildiyi halda (axıncı dəfə "Manna" adı er.əv. VI əsrin əvvəllərində çəkilir) "Maq" adına rast gəlinmir. Lakin həmin minilliyin ortalarına aid qədim fars dilli mənbədə (er.əv. 519-cu ilə aid Bisütun qaya yazısında) və Midiya barədə geniş məlumat vermiş er.əv. V əsrdə yaşamış yunan müəllifi Herodotun "Tarix" əsərində "Manna" yaxud "Mana" adı çəkilir, hər yerdə "Maq" etnonimi qeyd olunur. Tədqiqatçılar bunun səbəbini onda görürlər ki, guya er.əv. 673-cü ildə Cənubi Azərbaycan ərazisində və İranın şimal qərbində yaranmış Maday (Midiya) dövləti er.əv. 615-613-cü illər arasında Manna dövlətini özünə qatdıqdan sonra madaylar (yəni midiyalılar) mannaları assimile etmiş (Фрай Р. Наследие Ирана. М.1972, с.97), iranlaşdırmış (172, 110) (çünki madaylar ari mənşəli əhali sayılır; əslində bu, qətiyyənlə belə deyil, madayların özləri qədim türk mənşəli idilər; bax aşağıda), İran mənşəli Maday dili mannalar üçün ünsiyyət vasitəsinə çevrilmiş (89, 70) və beləliklə mannalardan bir iz qalmamışdır. (Играев Алиев. Очерк истории Атропатены. Баку, 1989, с.25).Lakin bunu da yazırlar ki, Maday (Midiya) dövlətinin yaşadığı təxminən 125 il müddətində vahid maday xalqı formalaşmamışdı (89, 65). Belə olduqda başa düşmək olmur: mannaları madaylar necə assimile edə bildilər? Aydın görünür ki, bu fikirlərin heç biri həqiqəti əks etdirmir və beləliklə, assur və Urartu mənbələrində Maq etnoniminin, qədim fars (Bisütun qaya yazısında) və qədim yunan (Herodotun əsərində) mənbələrində Manna (Mana) etnonimi adının çəkilməməsinin səbəbi aydınlaşdırılmamış vəziyyətdə qalmaqdadır.

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, madayların ari mənşəli sayılması fikri tamamilə uydurmadır.

Maday ərazisində yer və şəxs adlarının hamısı Altay-türk mənşəlidir (13, 129).

Madayların ari mənşəli farslara qarşı düşmən münasibəti bunu aydın göstərir.

Herodota görə madaylı maq axırını Maday hökmdarı Astiaqa demişdi: "Bizim dövrümüz üçün sənin hakimiyyətini möhkəmləndirmək vacibdir; çünki hakimiyyət farsa keçsə madaylar qula çevriləcək, farslar onlara (yəni madaylara) özgələr kimi nifrətlə baxacaqlar. Əksinə, nə qədər ki, sən, bizim həmtayfamız, hökmranlıq edirsən, biz sənin hakimiyyət payından bəhrələnirik və sənin vasitənlə bizə böyük hörmət göstərilir" (Herodot, I, 120). Fikrimizcə, bu söhbətdən hər şey aydındır.

Deməli, türk mənşəli madaylar türk mənşəli mannaları assimilə edə bilməzdilər. Eyni dildə danışan iki etnosun qarşılıqlı münasibətləri assimilyasiya yox, konsolidasiya prosesini sürətləndirir.

Araşdırmalarımızdan Manna (Mana) etnoniminin mənşəyinə dair aşağıdakı nəticə alınmışdır: prof. Tofiq Hacıyevin doğru olaraq yazdığı kimi, assur və Urartu mənbələrində adı çəkilən "Manna" və "Mana" etnonimlərinin yerli tələffüz forması "Manqa" idi, yəni bu etnonimdə qədim türk dilləri üçün səciyyəvi "nq" qovuşuq səsi vardı (35, 131). Lakin türk dillərində bu səsin danışıda "n" səsinə çevrilməsi qanunauyğunluğuna görə Manqa adı mannalar içərisində Mana formasını kəsb etmiş və bu forma assurlara və Urartululara da keçmişdir. Lakin mannalılarla qonşuluqda yaşayan türk dilli madaylarda isə "nq" səsinin "q" səsinə keçməsi ilə əlaqədar olaraq "Manqa" etnonimi "Maq" kimi tələffüz olunmuş, onlardan farslara, sonra isə antik müəlliflərin əsərlərinə keçmişdir.

Bu fikri təsdiqləyən faktlar vardır.

1. Elamlılar Maday dövlətinə və madayların ölkəsinə Matape, həm də Maqtape deyirdilər. "Matape" adı madayların Matay etnik adından (assur mənbələrində həm "maday", həm "matay" formaları vardır) və elam dilində cəm bildirən "-pe" şəkilçisindən ibarət olmaqla "mataylar" mənasını verir. Maqtape adında isə, göründüyü kimi, "maq" etnonimi əksini tapmışdır. Bizcə, bu ad maq etnonimindən, qədim türk dillərində müəyyən bir qayda kimi bir etnosun adına əlavə olunan və mənsubiyyət bildirən "tay" sözündən və elam dilindəki cəm bildirən "-pe" şəkilçisindən ibarətdir. Özlüyündə aydındır ki, "tay" sözü elam dilində olmadığına görə elamlar "Maqtay" adını hansısa bir türk mənşəli etnosdan

götürüb və sonuna "-pe" şəkilçisini əlavə etmişlər. Deməli, "Maqtape" "maqtaylar" deməkdir. Elamlar Maqtay adını türk dilli madaylardan götürə bilərdilər; başqa sözlə, madaylar mannalıların ölkəsinə "Maqtay" demişlər. Sonra (er.əv. 615-ci ildə Maday dövləti Mannanı özünə qatdıqdan sonra) isə elamlar ondan əvvəl Mannaya verdikləri bu adı Madaya şamil etmişlər.

Deyənlərdən aydın olur ki, "Maq" adını mannalara türk mənşəli madaylar vermişlər, yəni "Manqa" adındakı qovuşuq "nq" səsi madayların dilində "q" səsinə çevrilmiş və madaylardan da farslara keçmişdir.

2. Manq sözü bir sıra Altay-türk mənşəli tayfaların etnik adlarında da iştirak edir:

Manqut (qədim türk dillərində "-ut" cəm bildirən şəkilçidir), Monqol, Mancur, Maqni, Manqbu, Mansi, Monquş, Munqet və b. (bax: 13).

3. Maqlar (deməli, mannalı) həm Maday dövlətinin tərkibində (er.əv. 615-550-ci illər), həm fars Əhəmənlər dövlətinin (er.əv. 550-331-ci illər) vaxtında dini görüşlərin icraçıları - şamanları idilər. Antik müəlliflər maqları yozucu, gələcəyi xəbər verən dini ayinlərin qoruyucuları kimi səciyyələndirirlər. Baykalətrafi və Amurətrafi Altay-türk mənşəli tunqusların xalq rəvayətlərində isə uzaq keçmişdə "Manqa" adlı şaman xalqın mövcudluğu qeyd olunur və deyilir ki, tunqusların şamanlarında bu xalqın adamlarının ruhları yaşayır (bax: 13, 68). Biz hesab edirik ki, həmin rəvayətlərdəki "Manqa" etnik adı ilə Manna (əslə Manqa) etnonimi bəlkə də eyni mənşəyə malikdir.

3) Bir sıra Qərbi Avropa şərqşünasları (Qobino, O.Dorn, P.Sayks, Y.Pjilski. A.

Olmstedt. L.Elvel - Saton) maqların turan mənşəli olduqlarını yazmışlar.

Gobineay. *Historie des Perses*. Vol. I. Paris. 1869, p.527; O.Dhorne. *La religion*

des Achemenides. "Revue biblique", vol. X. 1913, p.22; P.Sukes. *A history of*

Persia, vol.I, London. 1921. p.99. J.Przuluski. *Les Mages et les Medes*. "Revue de

ehistoire des religions", vol.122, №2-3, p.p.86-88; A.T. Olmstead. *Histori of the*

persian. Empire. Chicaco. 1948. p.31; L.Elwel-Sutton. *A guide to iranian area*

studu. Ann Arbor. 1952, p.73.)

4. Cənubi Azərbaycan ərazisində Ziviyyə kəndində tapılmış və tədqiqatçılar tərəfindən er.əv. IX-VII əsrlərə aid edilən dəfinənin bəzi əşyalarında elmi ədəbiyyatda "skif heyvan stili" adlanan rəsmlər vardır. Eynilə bu rəsmlər Altayda - kurqanlardan tapılan əşyalarda vardır. Mannaların etnik mənsubiyyətini müəyyən edə

bilmədiklərinə görə tədqiqatçılar bunu Ön Asiya mədəniyyətinin Altaya təsiri kimi izah etmişlər(Артамонов, М.И. Происхождение скифского искусства. "Советская археология". № 4, 1968, с.28-29.) Bu, fikrimizcə, elmi bayağılaşdırmaqdan başqa bir şey deyil.

Cənubi Azərbaycan ərazisində er.əvvəl IX-əsrdən məlum olan mannalar oranın köklü, avtohton əhalisi kimi er. əvvəl III-II minilliklərdə Urmiyaətrafı ərazidə yaşamaları məlum olan kUti və luluhi tayfalarının varisləri sayılırlar (bax: 89). Yuxarıda dedik ki, mannaların etnik mənsubiyyəti barədə Azərbaycan tarixşünaslığında bitkin baxış yoxdur. Onların elam dilli ya da hürri dilli (Qafqaz dilli) olmaları fikri (bax: 13, 17-18) konkret tarixi faktlara söykənmir. Bu fikir sanki məntiqi səslənən belə bir mülahizəyə əsaslanır ki, əgər mannalar sami mənşəli və İran mənşəli deyildilərsə (bu həqiqətdə də belədir), onda ya elam dilli, ya da hurri dilli olmalı idilər. Er.əv. IV minillikdən İkiçay arasındakı (Mesopatamiyada) məlum şumerlər və er.əv. I minilliyin əvvəllərində İran yaylasına gəlmiş İran dillilər nəzərə alınmazsa, Ön Asiyada daha başqa bir qədim etnos məlum deyil ki, mannaları onunla qohum hesab etmək mümkün olsun.

Yuxarıda deyildiyi kimi, son illərdə mannalıların Altay-türk mənşəli olması baxışı ortaya çıxmışdır. Bu baxış er.əv. I minilliyin I yarısında (Manna dövlətinin vaxtında) Urmiya ətrafı ərazidə yer adlarının qədim türk dilləri əsasında aydınlaşdırılmasına əsaslanır (bax: 13, 72-84). Bu fikri Urmiya gölünün müxtəlif tarixi dövrlərdə adları da təsdiqləyir.

Zamua. Urmiya gölünün Zamua kimi ilk adı er.əvvəl IX əsrə aid assur dilində mənəbdə çəkilir (89, 101). Həmin mənəbdə Zamua həm gölün, həm də gölün cənub tərəfindəki ərazinin və orada yaşayan əhalinin adı kimi mənalandırılır. Q.A.Melikişvili mənəbdəki Zamua adını tayfa adı sayır və er.əvvəl III minillikdən başlayaraq akkad mənəbələrində dəfələrlə adı çəkilən lullubi (yaxud lülubi) tayfalarından biri hesab edir (121, 124). Bu fikir Zamua adının məlum Qədim Şərqi dilləri əsasında izah olunmaması ilə əlaqədardır. Əslində Zamua Urmiya gölünün adıdır və deməli, assurlar gölün cənub tərəfində yaşayanları onun adı ilə adlandırmışlar. Bunu mənəbdə "Zamua dənizi" ifadəsi də təsdiqləyir.

"Zamua" adının mənası indiyədək açılmamışdır. Bu adın aydınlaşdırılması üçün əvvəlcə onun yerli tələffüz formasını bərpa etmək lazımdır, çünki mənəbdə "Zamua" kimi

yazılmış ad sami mənşəli assur dilindəki tələffüz və yazılış formasıdır. Araşdırma göstərmişdir ki, assur dilində "ç" səsi olmadığına görə "Zamua" yerli "Çamua" adını əks etdirir, yəni katib "ç" səsini "z" səs ilə vermişdir. Lakin adın bu formasını da tam saymaq olmaz. Biz hesab edirik ki, mixi əlifbada "y" səsini verəcək işarə olmadığına görə katib əsli Çaymua (bəlkə də Çaymuya) kimi səslənmiş adı "Zamua" kimi yazmalı olmuşdur. Beləliklə, fikrimizcə, gölün yerli adı Çaymua idi ki, bu da qədim türk dillərində say, türk dilləri üçün səciyyəvi s-> ç əvəzlənməsinə görə "çay" ("Çaymua" adında "çay" sözünün türk dillərində s- ç əvəzlənməsinə görə "say" sözündən ibarət olması şübhə doğurmamalıdır; diqqəti bu cəlb edir ki, Urmiya gölünə tökülən Çaqatu çayının adındakı "çaq" sözü də türk dillərindəki saq sözündən ibarətdir. Deməli, türk dillərində bəzi sözlərdə "s" səsinin "ç" səsi kimi tələffüzü Cənubi Azərbaycan ərazisində hələ er.əv. I minilliyə aiddir.)

"vulkan mənşəli daşlıq yer" (93) və Ural-Altay dillərindəki mua - "su" ("göl") sözlərindən ibarətdir. Ural-Altay dil ailəsinə mənsub dillərdə mu və mue "su" mənasındadır. Bu söz evenk dilində mu - "su," negidal dilində mu - "su", oroç dilində mu - "su" sözü ilə (151, tom II, s.548) mənşəcə eynidir. Monqol dilindəki muren - "su" sözünün kökünü də "mu" sözü təşkil edir. Bütünlükdə, Çaymua ("vulkan mənşəli) qayalı su (göl)" mənasını verir. Həqiqətdə də Urmiya gölünün içərisində lava mənşəli 200-ə qədər ada vardır. Hələ X əsr ərəb coğrafiyaşünası İbn Havqəl yazmışdır ki, Urmiya gölünün içərisində çoxlu adalar vardır (12, 111).

Aşağıda deyəcəyimiz kimi, gölün "Urmiya" adında da "miya" formasındakı "mua" (su) sözü vardır. Maraqlıdır ki, er.əv. VIII əsrə aid Urartu mənbəyində Araz çayının adı Muna kimi qeyd olunmuşdur. Həm də müəyyən edilmişdir ki, Urartu dilində də mu "su" sözü vardır. Urartu dilində mu "su" sözünün olması təəccüblü deyil. Urartu dilində başqa türk mənşəli sözlər də vardır: Urartuca atə, tiau, terai, sue, şani, şure (maraqlıdır ki, Urartu dilində şure - "silah" sözündən olan "silahlı" mənasında şureli sözü də vardır və deməli, bu söz "-li" şəkilçisinin vasitəsilə düzəlmişdir), ərşə, (Мешшанинов И.И. Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка S. 15, 52, 210, 264, 267, 290, 302, 304) sözləri türk dillərindəki, o sıradan Azərbaycan dilindəki ata, ti (demək, əsli dimək), törə (tövr), su, çən, sur (cida), ərşə (cavan, həddi-bülüğa çatmış oğlan), ev sözləri ilə mənşəcə eynidir.

Çayəçasta. Tədqiqatçılar tərəfindən er.əv. VII əsrə aid edilən "Avesta" kitabında Urmiya gölü Çayəçasta kimidir. (Bax: Kasumova S.Ö. Öjny Azerbaydjan v III-VII vv. Baku, 1983, s.19). Bu adın iran dilləri vasitəsilə izah olunması, mənasının

aydınlaşdırılması təşəbbüsləri boşa çıxmışdır. Alman şərqşünası İ.Markvart doğru olaraq bu adı mənşənin dilinə aid etsə də, mənasını açma bilməmişdir (172, 108-109). Çünki Qədim Şərq dillərinin heç biri əsasında "Çayçasta" adının etimologiyasını vermək mümkün deyildir. Araşdırmamız göstərmişdir ki, Çayçasta adının "çay" hissəsi yuxarıda haqqında danışdığımız Zamua (əslən Çaymua) adının birinci komponenti olan "çay" sözü olmaq etibarilə elə say (çay) "vulkan mənşəli qaya (daş)" mənasındadır. Adın "ças" hissəsi isə türk dilləri üçün səciyyəvi yas (ças) "yaşıl" (Azərbaycan dilində "yaşıl" sözünün kökü də y-ş əvəzlənməsinə görə "ças" sözüdür) sözüdür ibarətdir. Həqiqətdə də Urmiya gölü çox duzlu olduğuna görə açıq havada yaşıl (göy) rəngə çalır. Adın sonundakı "ta" hissəsi, fikrimizcə, Altay dillərindəki tu "göl" sözüdür, lakin ya "Avesta" dilində bu söz "ta" kimi səslənmiş, ya da kitabın üzünü köçürmüş katiblər "tu" sözünü "ta" kimi yazmışlar. Deməli, əslən "Çayçastu"dur. Qeyd edilməlidir ki, "göl", "su" mənasında tu sözü Ural-Altay dillərində geniş yer tutur. Sibirdə türk dilli xakasların bir qolu olan kamasinlərin, koybalların və karakasların dillərində tu "göl" mənasındadır (126, 553-554). Altay-dil ailəsinə mənsub selkup dilində də tu "göl" deməkdir. Sibirdə fin-üqor dillərində danışan xantların, komilərin, neneslərin dillərində to, tuv - "göl" sözləri vardır (126, 553-554). Ob çayının sahil ərazilərində və Çulım çayının aşağı axarında Varqato, Yarrato, Moçilto, Toquildo adlı göllər vardır (151 a, 70-71). Altayda Sayan dağlarında bir göl Tu (Беккер Е.Т. Южно-самодийские гидронимы Томской области, s.183) adlanır. Tədqiqatçılara görə qədim türklərin və macarların ulu əcdadlarının Sibirdən Şərqi Avropaya hərəkəti ilə to(tu) - "göl" sözü Macarıstan ərazisinə də gətirilmişdir: orada Fexerto və Nadto adlı göllərin adlarında macar dilində to - "göl" sözü vardır. Maraqlıdır ki, Urmiya gölüne tökülən Çaqatu və onun qolu Taqatu çaylarının adlarında da tu sözü əksini tapmışdır. Lakin bu çayların adlarındakı "tu" komponenti türk dillərində s->t əvəzlənməsinin nəticəsidir. (Altay dillərində s=t əvəzlənməsi barədə bax: Б.А. Серебрянников. Советское филио-угроведение, 1965,4). Məsələn, Tatarıstanda bir çay Aktay (yəni Akçay) adlanır. Sverdlovsk vilayətində də Aktay adlı iki çay məlumdur (А.К. Матвеев. Географический словарь Урала. Свердловск. 1980, s. 13). Çaqatu çayının adı qədim türk dillərindəki saq (çaq) "təmiz", "içmək üçün yararlı" (93, 480) və tu "su" sözlərindən ibarətdir. Həqiqətdə də Urmiya gölüne tökülən Acıçaya (farsca Təlhərud - təlh (acı) və rud (çay) sözlərindədir) nisbətən Çaqatu çayının suyu şirindir, içməlidir. "Çay" mənasında "su" sözünün "tu" forması başqa ölkələrdə də yaşayan türk dilli xalqların çay adlarında əksini

tapmışdır. Altayda Şirqaytu çayının adı "şırıltı səslı çay" mənasındadır. (Бах: "Словарь русской транскрипции терминов" и слов, встречающиеся в географических названиях Казахской ССР, М.1960, s.29). Qırğızıstanda Marçatu, Turuşkantu və İrbıstu çayları vardır (128, 47). Qeyd edilməlidir ki, indi Fərat adlanan çay er.əv. III minillikdə Dəclə və Fərat çayları arasında yaşamış sami mənşəli akkadların dilində Purattu adının təhrifidir. Məlumdur ki, akkadlar bu adı şumerlərdən kötürmüşlər. Şumer abidələrində bu ad "Buratu" kimidir. Bu hidronimin mənası indiyədək açılmamışdır. Lakin ehtimal etmək olar ki, şumerlərin çaya verdikləri "Buratu" adının sonunu təşkil edən "tu" hissəsi Cənubi Azərbaycandakı Çaqatu və Taqatu və Orta Asiyadakı bəzi çayların adlarındakı "tu" "su"sözü ilə eynidir. Fikrimizcə, Buratu türk dillərindəki abra - "xeyir verən", "xilas edən", "firavan yaşamağa səbəb olan" (147, I, 59-60) və tu - "su" ("çay") sözlərindən ibarətdir.

Deyilənlər Çayəçasta adının "Çayəçastu" kimi bərpa olunmasının düzgünlüyünə və bu adın "tu" hissəsinin Altay-türk dillərində "göl", "su" mənasında olmasına şübhə yeri qoymur.

Beləliklə, Çayəçasta (Çayəçastu) "(Vulkan, yaxud lava mənşəli) qayalı yaşıl göl (su)" mənasını verir. Gölün adındakı "yaşıl" ("göy") sözü farsların Urmiya gölüne verdikləri Kabudan (ərəb qrafikasındakı "dal" və "zal" işarələrinin oxşarlığına görə katiblərin səhvi ucbatından IX-X əsr ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərində Kəbuzan kimi yazılmışdır) "Yaşıl (göy)" adının mənasına uyğundur. Qeyd etmək lazımdır ki, Strabon Midiyada (onun vaxtında Atropatenada) gölün Kapavta adlandığını yazmışdır (Strabon, XI,13, 2). Bu ad, şübhəsiz, qədim farsca olmaq etibarilə sonrakı Kəbudan "Yaşıl" ("göy)" adının qədim formasıdır. Lakin diqqəti burası cəlb edir ki, Çayəçasta adında olduğu kimi, Kapavta adının sonunda "ta" (əslı "tu") komponenti durur. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, qədim farslar mənşəlilərdən, ya da midiyalılardan qədim türk mənşəli tu -"su" ("göl") sözünü mənimsəmiş və Urmiya gölüne verdikləri adın sonuna əlavə etmişlər. Belə olduqda, Kapavta "Göy su (göl)" mənasını verir.

Mantiana. Strabon Ərməniyədə gölün Mantiana adlandığını yazır (Strabon, XI, 14, 8). Müəllifin bu gölü Ərməniyədə göstərməsinin səbəbi məlumdur: həqiqətdə də er. əvvəl 80-ci illərdə Ərməniyə hökmdarı II Tiqrən zəifləmiş Parfiyadan Atropatenanın bəzi əyalətlərini qoparmış və bu ölkə üzərində hakimiyyətini

qanuniləşdirmək məqsədilə Atropatena hökmdarının qızına evlənmişdi. Lakin er. əvvəl 66-cı ildə Roma ordusu II Tiqranı məğlubiyyətə uğradandan sonra Böyük Ərməniyə dağılmış, Atropatena öz müstəqilliyini bərpa etmişdi. Deməli, Strabonun bu məlumatı er. əvvəl 80-60-cı illərə aiddir. Lakin onun gölün Kapavta adlanması məlumatı, hər halda er.əv. I əsrdən əvvəlki mənbəyə aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Urmiya gölünün Mantiana adlanması haqqında Strabonun məlumatı Azərbaycan xalqının mənşəsinin araşdırılması yolunda əsl əngələ çevrilmişdir. Belə ki, ilk dəfə erməni tarixçisi N.Q.Adons 1908-ci ildə yazmışdır ki, Mantiana adı "nə vaxtsa orada yaşamış xalqın adıdır" (48, 419). Vəssəlam, daş quyuya atıldı! Bu fikri Adonsun adını çəkmədən İ.M.Dyakonov mənimsəmiş (89a, 117), ondan İqrar Əliyev (49), ondan da S.Y.Qasıмова (Касумова С.Ю. Азербайджан в III-VII веках. Баку, 1992, s.25-26.) götürüb əsərlərinə salmış və yazmışlar ki, "Mantiana" hidronimi tarixşünaslıqda Qafqaz dilli sayılan qədim hurrilərin indiki İraqın şimalında er.əv. II minillikdə mövcud olmuş Mitanni dövlətinin adı ilə eynidir, deməli, mannalılar hurri dilli idilər (49a, 136). Bu tamamilə yanlış mülahizədir. Ona görə ki, Strabonun qeyd etdiyi Mantiana yerli "Manti" adından və müəllifin özünün ona əlavə etdiyi məkan bildirən qədim yunan mənşəli "ana" şəkilçisindən ibarətdir. (Qədim yunan müəlliflərinin əsərlərindəki Atropat-ena, Araks-ena, Kaspi-ana, Marqi-ana və s. adlarını xatırlayın). Belə olduqda, "Manti" adı ilə "Mitanni" adı arasında linqvistik yaxınlıq necə tapıla bilər?

Araşdırmamız göstərmişdir ki, Manti adı təmiz qədim türk mənşəli hidronimdir. Bu adın yerli tələffüz forması, bizim fikrimizcə, Manqtu, yaxud Menqtu (qədim türk mənşəli "nq" qovuşuq səsinin "n" səsinə keçməsilə Mantu, yaxud Mentu) olmuşdur. Lakin ya Strabonun məlumatçısı (Strabonun özü Midiyada olmamışdır) gölün adını "Manti" kimi tələffüz etmiş, ya da sonralar müəllifin əsərinin üzünü köçürmüş katiblər özlərinə tanış olmayan Mantu (Mentu) adını Manti kimi yazmışlar. Ola bilər, bu səhv Strabonun istifadə etdiyi mənbənin özündədir. Manqtu (Menqtu) kimi bərpa etdiyimiz ad qədim türk dillərindəki menqu - "daimi", "həmişəlik", "əbədi" (93, 341) (burada gölün suyunun dəyişməzliyi, bir yerdə, eyni vəziyyətdə dayanması nəzərdə tutulur, həqiqətdə də Urmiya gölüne çoxlu miqdarda çay tökülür, lakin ondan heç bir çay axmır) və Çayeçastu və Çaqatu adlarında olduğu kimi Ural-Altay mənşəli tu - "göl", "su" sözlərindən ibarətdir. Deməli, Strabonun Mantiana kimi yazdığı ad təxminən "heç vaxt

səviyyəsi dəyişilməyən göl", "həmişə bir yerdə dayanan su", "axmayan su" mənalarındadır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Altayda (Tuva ərazisində) çoxlu xırda çayları qəbul edən, lakin ondan çay axmayan bir göl Menqi-Xol (yəni Menqi-göl) adlanır.

"Mantiana" adı ilə bağlı bir məsələ də araşdırılmalıdır. Strabon yazır ki, Mantiana "göy" mənasındadır. Bu məlumatın özü də "Mantiana" adının Mitanni dövlətinin adı ilə heç bir bağlılığa malik olmadığını göstərir. Lakin Qədim Şərqi dillərində "göy" mənasında mantiana sözü yoxdur. Bizcə, Strabonun bu məlumatında onun istifadə etdiyi bir mənbədə gölün həm də "Göy" adlanması (Kapavta adı), digər mənbədə gölün Mantiana adlanması məlumatları birləşdirilmişdir.

Urmiya. Gölün "Urmiya" adı ilk dəfə X əsr ərəb coğrafiyaşünaslarından Əl Müqəddəsinin (12, 134) və İbn Havqəlin (12, 111) əsərlərində çəkilir. Lakin gölün bu adı, şübhəsiz, göstərilən əsrlərdən əvvəl də mövcud olmuşdur. Bu, iki faktla sübut edilə bilər. Birinci, gölün adındakı "miya" komponenti ilə gölün eradan əvvəl I minilliyin əvvəllərinə aid Zamua (Çaymua) adındakı mua - "su", "göl" sözü eynidir; ikinci, Manna ərazisində er. əv. VII əsrdə gölün yaxınlığındakı bir şəhərin adı qədim mənbələrdə Urmayate idi və şübhəsiz, şəhər "Urmiya" kölünün adı ilə adlanırdı. X əsr ərəb müəllifi İbn Havqəl yazır ki, Urmiya şəhəri göldən 2 fərsəh aralıdadır (12, 111). Müəllif bunu da qeyd edir ki, maqların dediklərinə görə, Zərdüşt bu şəhərdə doğulmuşdur (12, 111). "Urmiya" adı Sibirin və Altayın Altay-dil ailəsinə mənsub xalqlarının dillərindəki ur - "yüksəklik" (151, tom I), "bir dağ silsiləsinə aid yüksəkliklər" (151a, 74) və yuxarıda haqqında danışdığımız Zamua (Çaymua) adında olduğu kimi, mua - "su", "göl" sözlərindən ibarətdir. Həqiqətdə də Urmiya gölü dəniz səviyyəsindən 1275 m. yüksəklikdə yerləşir. Deməli, "Urmiya" hidronimi "yüksəklikdə su (göl)" mənasındadır.

Şor. X əsr ərəb coğrafiyaşünası Əl İstəxri Urmiya gölünün Şor ("buxarat ət-Şurat") adlandığını yazmışdır (12, 88). Bəzi tədqiqatçıların bu adı "yeretiklərin gölü" kimi izah etmələri (Караулов Н.А. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане. I. Ал Истакрий. СМОМПК, вып.29, Т. 1901, s.5.) uydurmadır. Şor gölün bir adıdır. Həqiqətdə də Urmiya gölü həddindən artıq duzcludur, ona görə də onun suyunda heç bir canlı yaşamır. Bunu hələ ərəb coğrafiyaşünasları qeyd etmişlər. İbn Havqəl yazır ki, Urmiya gölü o qədər

duzludur ki, onda nə balıq, nə də başqa heyvan yaşamır (12, 111). XIV əsr müəllifi Həmdullah Qəzvini də bu gölün Şora adlandığını yazmışdır.

Aqi. XI əsrə aid ermənicə mənbədə Urmiya gölü "Aqi dənizi" adlandırılır (110).

Mənbəni erməni dilindən rus dilinə çevirən erməni tarixçisi bu adın qədim ermənicə olduğunu yazmışdır (110, 221). Bu, erməni tədqiqatçılarının tarixi həqiqətləri uydurmalarla əvəz etmələrinə yaxşı nümunə sayıla bilər. Əslində gölün bu adı qədim türk dillərindəki aqu - "acı" (93, 24) (Azərbaycan dilində "acı" sözünün özü qədim türk dillərindəki "aqu" sözünün fonetik formasıdır) sözündən ibarətdir. Həqiqətdə Urmiya gölünün suyu, yuxarıda dediyimiz kimi, hədsiz dərəcədə duzlu olduğuna görə acı dada malikdir.

Tilə. Erkən orta əsrlərdə Urmiya gölü həm də gölün ortasındakı Tilə adasının adı ilə Tilə adlanmışdır. XIII əsr ərəb coğrafiyaşünası Yaqut Həməvi bu adı Tela kimi yazmışdır. Deməli, göl oradakı adanın adı ilə adlanmışdır. Tilə adasının adı qədim türk dillərindəki tilqə - "quru hissə", "zolaq", "torpaq sahəsi" (93, 560) sözünün zaman keçdikcə fonetik dəyişikliyə məruz qalmış formasıdır. Ehtimal ki, tilqə sözündəki "q" səsi danışmada "y" səsinə çevrilmiş və sonra da düşmüşdür. Müqayisə üçün deyək ki, Xəzərin içərisindəki Pirallahı adasının adını da I əsr antik müəllifi Pomponi Mela Talqe kimi yazmışdır. Həm Xəzərdə, həm Urmiya gölündə iri adanın Talqe və Tilə (əslə Tilqə) adlanması Azərbaycan ərazisində türk mənşəli etnosların tarixi baxımından çox qiymətli faktır.

Urmiya gölünün mövcud olmuş adları barədə yuxarıda dediklərimiz mənşəli adların qədim türk mənşəli olmaları haqqındakı konsepsiyamızın doğruluğunu təsdiqləyən dayaqlardan biridir.

Deyilənlərdən aşağıdakı nəticə alınır:

1. Urmiya gölünün "Zamua" (Çaymua), "Çayçəcasu", "Mantiana" və "Urmiya" adlarında əksini tapmış mu - "su" və tu - "göl" sözləri Ural-Altay dil ailəsinin mövcud olduğunu göstərir.
2. Urmiya gölünün ətrafında və ona qonşu bölgələrdə yaşamış tayfalar bu dil ailəsinin Altay və fin-üqor dillərinə ayrılmasından qabaqkı prädildə danışan etnoslar idilər.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, er.əv. 881-ci ildən başlayaraq Urmiya gölünün bütün mövcud adları qədim türkcədir. Urmiya gölünün ətrafında eradan əvvəlki minillikdə yaşamış əhalinin hurri, yaxud elam mənşəli olduğunu, türklərin oraya yalnız XI-XII əsrlərdən sonra gəldiyini iddia edən xarici tədqiqatçıların və onların dediklərini təkrar edən bəzi Azərbaycan tarixçilərinin qədim etnik tariximizi nə günə qoyduqları oxucuya aydın oldu.

Manna və Maday (Midiya) ərazisində er. əv. I minilliyin I yarısına, yəni Manna və Maday dövlətlərinin mövcud olduğu əsrlərə aid yer və şəxs adlarının, demək olar, hamısı Altay-türk mənşəlidir. Bu barədə yazıldığına görə (bax: 13) təkrar etməyə ehtiyac yoxdur. Ona görə də mannalıların və madaylıların qədim türk mənşəli etnoslar olduğuna şübhə yeri qalmır. Bu etnosların varisləri er. əv. IV əsrdən antik mənbələrdə atropatenalılar adı ilə tarix səhnəsinə çıxırlar. Rus tarixçiləri və Azərbaycanda İqrar Əliyev madayları və atropatenalıları - deməli azərbaycanlıların cənubda birbaşa ulu əcdadlarını fars mənşəli sayırlar (bax: 49 və 49 a). Bu fikri erkən orta əsrlərdə Atropatena (Cənubi Azərbaycan) ərazisindəki yer və şəxs adlarının qədim türkcə olması təkzib edir. Bu barədə yazılmışdır (bax: 13). Lakin bir neçə faktı oxucunun nəzərinə çatdırmaq.

Antik müəlliflər er.əv. IV əsrdən sonra Cənubi Azərbaycan ərazisində yaranmış Atropatena dövlətinin ərazisində bir şəhərin adını Fraata kimi yazırlar. IX əsrə aid ərəb coğrafiyaçısı Bəlazuri isə onu Afrahrud kimi qeyd edir. Afrahrud Fraata (əslində Fraatay) adının sonundakı tay - "çay" (qədim türk dillərində ç-t əvəzlənməsinə görə "çay" sözünün "tay" forması da vardır, məsələn, Tataristanda Aktay və Karatay adlı çaylar mövcuddur) sözünün farsca rud - "çay" sözü ilə əvəz edilməsidir. Həmin çay indi Urmiya gölünə tökülən Sofiçaydır, Fraata şəhəri də bu gölün sahilində yerləşirdi. Belə nəticə alınır ki, indiki Sofiçay eradan əvvəl Fraatay adını daşımışdır, şəhər isə çayın adı ilə adlanmışdır. Antik müəllifin Fraata kimi yazdığı ad isə Abratay, yəni Abraçay adının təhrifidir. Abratay qədim türk dillərindəki abra - "xeyir verən" və tay - "çay" sözlərindən ibarətdir. Aşağıda biz Fərat çayının və Arpaçayın adlarında "abra" sözünün iştirak etdiyini deyəcəyik.

Cənubi Azərbaycan ərazisində er. əvvəlki minilliklərdə əhalinin hurri dilli, sonra İran dilli və nəhayət, yalnız XI-XII əsrlərdən sonra türk dilli olduğunu söyləyən İqrar Əliyev nədənsə bu sualı cavabsız qoyur: bəs nəyə görə Urmiya gölünün adları içərisində hurri mənşəli ad yoxdur?

Cənubi Azərbaycanda türk dillilərin er. əv. minilliklərdə və eramızın I minilliyində yaşadıklarını göstərən başqa toponimlər (dağ, qala, çay) və şəxs adları (hökmdar, sərkərdə və s.) da vardır. Qabaqkı əsərlərimizdə (xüsusilə, bax: 13) bu barədə ətraflı məlumat verildiyinə görə burada təkrara ehtiyac yoxdur. Lakin Bəzz qalası adının mənşəyi barədə danışmağa dəyər.

IX-XIII əsr ərəb coğrafiyaçılarının əsərlərində Cənubi Azərbaycan ərazisində Cavidanın (807-816-cı illər) və Babəkin (816-837-ci illər) başçılığı altında ərəb işğalına qarşı mübarizə illərində xürrəmilərə məxsus şəhərin (ərəb müəllifi Yəqubinin “Bəzz şəhərində yaşayan azərilər” ifadəsi göstərir ki, Bəzz həm də şəhər idi - bax: Səid Nəfisi, Babək. Bakı, 1990, s. 22) və qalanın adı Bəzz kimi yazılmışdır. Qalanın xarabalıqları Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalında (Səid Nəfisiyə görə Savalan dağının şimal hissəsində - bax: Səid Nəfisi, göst. əsəri, s. 26), Ərdəbildən 145-147 km. uzaqlıqda, Kələybər qəsəbəsindən 3 km. qərbdə 3. M. Бунятов. О локализации города - крепости Базз. Известия АН Азерб. ССР, серия общественных наук, 1959, 15 yerləşir. Lakin tariximizin siyasi hadisələrlə dolğun dövrlərindən biri ilə bağlı bu qala adının dil mənsubiyyəti və mənası indiyədək aydınlaşdırılmamışdır. Araşdırmamız göstərmişdir ki, qalanın adı türk dillərində “baz” - “dağ çökəkliyi” (В.В.Радлов. Эюст. лцьяти, том IV, часть 2, с. 1541) sözündəndir.

Qədim türk dillərində “yarğanlı yer” mənasında bazğan sözü də vardır (93, 89) ki, bu da “baz” sözündən və “-ğan” şəkilçisindən ibarətdir. Adlarında “baz” sözünün iştirak etdiyi dağların (bax: aşağıda) zirvələri həqiqətdə də yarğanlıq və çökəklikdir. Belə nəticə alınır ki, Bəzz əvvəlcə dağın adı olmuş (XIII əsr müəllifi Yaqut Həməvinin “Bəzz bir dağdır” ifadəsi bu fikri təsdiqləyir), sonra dağın adı orada tikilmiş şəhərin və qalanın adına çevrilmişdir.

Türk dillərində “baz” sözü buryat və monqol dillərində bayz, bays və bayts “dik qaya”, “sıldırım dağ”, “ətəyində, dar dərədə çay axan sıldırım qayalıq” (bax бах: 126, 65; Кузмина Г.Г. Словарь географических названий. М., 1969, с. 13) sözləri ilə mənşəcə eynidir. Əgər bu belədirsə, onda “baz” sözünün Altay-dil ailəsinə mənsub olması nəticəsinə gəlmək olar. Tədqiqatçılara görə qədimdə türk dillərindən şərq slavyanların dillərinə keçmiş bu söz "bevz" formasında Ukrayna dilinin dialektlərində “dağın sıldırım hissəsi”, “uçurum”, “yarğanın, yamaclı dağın dərini, qaranlıq dərəsi” mənalarında qalmaqdadır (126, 77).

Azərbaycan dilində və onun dialektlərində relyef formasını bildirən “baz” sözü yoxdur. Lakin Azərbaycanda və Ermənistanda “baz” sözündən və onun təhrif formalarından düzəlmiş çoxlu dağ adları (bax: aşağıda), xüsusilə, Şamaxı r-nun ərazisindəki Dostubazı və Osmanbazı oronimləri göstərir ki, dilimizdə bu söz qədimdə işlənmiş, sonra arxaikləşərək danışıqdan çıxmışdır. Bunu “baz” sözünün bas, bəz, biz, buz və vas, vaz, veys formalarında Azərbaycanda (əsas etibarilə Naxçıvan MR ərazisində) və Ermənistanda (Dərə Ələyəz, Göycə və Zəngəzur bölgələrində) bir sıra dağ adlarında və onlarla bağlı kənd adlarında əksini tapması aydın göstərir. “baz” sözünün dağ adlarında bu fonetik (təhrif) formalar onun müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycan dilinin dialektlərinə və şivələrinə uyğun olaraq tələffüzü ilə əlaqədardır. Belə oronimlərə Avaz (Tovuz r-nunda dağ adı, ehtimal ki, əvvəlcə Ağvaz kimi səslənmiş, oronimdə danışıqda “ğ” səsi “y” səsinə keçmiş və sonra da düşmüşdür; Ağvaz “ağımtıl süxurlu baz” mənasındadır), Ağbiz (Zəngilan r-nunda dağ və onunla əlaqədar ad; rəng bildirən “ağ” və danışıqda təhrifə uğramış “baz” sözlərindən), Betevaz (Culfa r-nunda dağ adı; türk dillərində bət - “dağ yamacı”, “dağın gün düşən tərəfi” - V.V. Radlov. Göst. lüğəti. IV c., 2-ci hissə, s.1617 və “baz” sözlərindən), Veysdağı (Göycə bölgəsində dağ adı; Bazdağ oroniminin danışıqda təhrifi - onun “baz” hissəsinin tanış ərəb mənşəli Veys şəxs adına uyğunlaşdırılması), Qındıvaz (Ermənistanın Sisyan r-nundakı dağın və onunla əlaqədar kəndin adı; fars dilindəki kund - “təpə” və “baz” sözlərindən), Dostubazı (Şamaxı r-nundakı dağ adı, əsl Tuztubazı, yəni Duzlubazı; türk dillərindəki tuz, duz sözü həm məişətdə işlədilən duz, həm də duzlaq, şoran yer mənalarında olduğuna görə Duzdubazı, yəni Duzlubazı adından təhrifdir; Qazaxıstanda Tuz-Bair dağ adı ilə - bax: 108 - müqayisə oluna bilər), İgnəvaz (Ermənistanda Dərə Ələyəz bölgəsində dağ adı; türk dillərindəki eqin - “təpə” - bax: 126, 637 və “baz” sözlərindən), Ədəbaz (Dərə Ələyəz bölgəsində dağ və yaylaq adı; türk dillərindəki ada - "düzən yerdə yerləşən təpə" və “baz” sözlərindən), Əlkəvaz (Göycə bölgəsində dağ adı; türk dillərindəki alqa - “dağın gün düşən tərəfi” - bax: 126, 47 və “baz” sözlərindən), Kivaz (Ermənistanın Sisyan r-nunda dağ adı; fars dilindəki kuh - “dağ” və “baz” sözlərindən), Lehvaz (Ermənistanın Meğri r-nunda dağın və onunla əlaqədar kəndin adı; fars dilindəki ləb - “dodaq”, məcazi mənada “dağ çıxıntısı” və “baz” sözlərindən), Mavaz (Dağlıq Qarabağda dağın və onunla əlaqədar kəndin adı; ehtimal ki, qədim türk dillərində körpə uşaqlara himayədarlıq edən Umay ilahəsinin adından və “baz” sözlərindən; həqiqətdə də Mavaz dağının zirvəsində keçmişdə körpələr

xəstələndikdə ziyarət olunmuş pir vardı), Nəsirvaz (Ordubad r-nunda dağın və onunla əlaqədar kəndin adı; ərəb dilində nəsr “yazı” və “baz” sözlərindən; həqiqətdə də dağdakı qayalarda yazıya oxşar qaya rəsmləri vardır), Osmanbazı (Şamaxı r-nunda dağ adı; türk dillərindəki öz - “çayın, yaxud dərənin ağzı”, yaman - “çətin” və “baz” sözlərindən; oronimin Osman şəxs adından ibarət olması fikri səhvdir; Buryatıyada Yaman-Bayz dağ adı ilə müqayisə oluna bilər), Paiz (Babək r-nunda yarıq Paiztəpə adlı təpənin və onunla əlaqədar kəndin Adı - Paiz toponimi “baz” adının danışığda təhrifidir), Sərvəztəpə (Goranboy r-nunda qayalı təpənin adı; əsl Salvaztəpə; türk dillərindəki, həmçinin, Azərbaycan dilindəki sal - “hamar daş, qaya” və “baz” sözlərindən), Teyvaz (Culfa r-nundakı dağın və onunla əlaqədar kəndin adı; türk dillərindəki tey - “təpə”- 126, 548 və “baz” sözlərindən), Uybaz (Ordubad r-nunda dağın adı; türk dillərindəki oy - “aşırım” - 126, 408 və “baz” sözlərindən), Çirvaz (Şərur r-nunda dağın adı; türk dillərindəki çirə - “çətin keçilən kolluq” - 126, 607 və “baz” sözlərindən), Canbaz “Dağlıq Qarabağda dağın adı; türk dillərindəki çanq, çinq - “alınmaz dağ”, “sıldırım dağ yamacı”, “sıldırım zirvə” - Radlov V.V., Göst. lüğəti, Ş. 2, 2116 və “baz” sözlərindən), Şahbuz (Şahbuz r-nunda üstündə qədim ziyarətgah olan dağın və onunla əlaqədar məntəqənin adı; fars dilindəki şəx - “dağ belı” - Б.В.Миллер. Персидско-русской словарь. М., 1953, с. 308 və “baz” sözünün təhrifi olan "buz" sözlərindən), Şixavuz (Ermənistanın Sisyan r-nunda dağın və onunla əlaqədar kəndin adı; fars dilindəki şəx - “dağ belı” və “baz” sözünün təhrifi olan "vuz" sözlərindən) və başqalarını göstərmək olar.

Göründüyü kimi, “baz” sözü bu dağ adlarının ikinci hissələrini təşkil edir. Lakin Buzqov (Babək r-nundakı dağın və onunla əlaqədar kəndin adı; türk dilləri üçün səciyyəvi a-u əvəzlənməsinə görə və “baz” - farsca kuh “dağ” sözlərindən), Bızoqov (Dəvəçi r-nunda dağ adı; əsl - Bazqov; Azərbaycan dilindən tat dilinə keçmiş “baz” və tat dilində ku - “dağ” sözlərindən), Piaz (Ordubad r-nunda dağın adı; əsl Bazbaşı, yəni zirvəsi “baz” olan dağ), Pəzməri (Ordubad r-nunda təpənin və onunla əlaqədar kəndin adı; “baz” sözünün təhrifi olan pəz və türk dillərindəki mora - “otlaq”, “örüş yeri” sözlərindən), Baskuma (Quba r-nunda dağın adı; baz və kum, qum sözlərindən ibarət olub “qumlu baz” mənasındadır), Paz-Mahmud (Zaqatala r-nunda dağın adı; yerli əhali içərisində Pas-Mahmud kimi tələffüz olunur, “baz” sözündən və Mahmud şəxs adından), Buzovdağ (Şamxor r-nunda

dağın adı; ehtimal ki, Bazyat adının təhrifidir; türk dillərindəki baz və yap - “yüksəlmək”, “təpə” sözlərindən) bu söz əvvəldə durur.

Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalında (yuxarıda deyildiyi kimi, Bəzz qalası da bu bölgədə yerləşir) Dairbazı, yaxud Darvaptəpə (Suriya dilində dair “məbəd”, “monastır” və “baz” sözlərindən; Culfa r-nunda Darıdağ oronimi də məhz dair “məbəd” və dağ sözlərindən ibarətdir; həqiqətdə də Darıdağda xristian məbədinin qalıqları vardır) dağ adında da “baz” sözünün vaz forması əksini tapmışdır.

Türkmənistanda da Bakibaz (S. Ataniyazov. Göst. lüğəti, s. 55; türk dillərində bəku - “təpə” və baz sözlərindən) və Gögəvaz (yenə orada, s. 188; türkmən dilindəki gög - “göy” və baz sözlərindən), Buryatıyada Xara-Bays (rəng bildirən qara və bays sözlərindən), Yaman-bays (yaman - “çətin” və bays sözlərindən), dağ adları məlumdur.

Yuxarıda deyilənlər Bəzz toponiminin türk mənşəli baz - “dağ çökəgi” (dağın zirvəsinin çökəklik, yarıqlıq olması) sözündən ibarət olduğuna şübhə yeri qoymur. “Baz” sözünün danışıda bəz formasını kəsb etməsi qanunauyğun fonetik hadisədir. Lakin toponimin sonundakı “z” səsinin qoşalaşmasının səbəbi bizə aydın deyil. Ehtimal ki, bu səsartımı o zamankı yerli əhalinin danışığında mövcud olmuşdur və ərəb coğrafiyaçıları da onu həmin formada əsərlərinə salmışlar. Bununla belə, bu səs artımının səbəbinin əlavə araşdırmaya ehtiyacı vardır.

Atropatena (Cənubi Azərbaycan) ərazisində erkən orta əsrlərdə əhalinin İran dilli olduğunu deyən tədqiqatçılarımızın fikirlərinin hamısı rus müəlliflərinin əsərlərindən götürülmüş mülahizələrdir.

Rus, erməni, gürcü və bəzi Azərbaycan tarixçiləri (İqrar Əliyev, Fəridə Məmmədova) Şimali Azərbaycan ərazisində azərbaycanlıların ulu əcdadlarının hamısını Dağıstan dilli (ləzgi dilli) sayırlar. Bu yanlış fikir barədə çox yazılmışdır (bax: 13). Həqiqətdə də Albaniya ərazisində Dağıstanla həmsərhəd bölgələrdə Dağıstan dilli tayfalar yaşayırdılar. Onlar indiki Udinlərin, avarların, saxurların, ləzgilərin, xınalıqlıların və qırızlıların əcdadları idilər. Lakin burada aparıcı rol türk dilli tayfalara məxsus idi. Alban dövlətini yaradan alban tayfası da türk dilli idi. Burada bu problemə geniş yer ayırmaq imkanımız yoxdur (bax: 13 və 79). Lakin baxışımızın doğruluğuna oxucuda şübhə yaranmaması üçün biz yalnız Albaniya ərazisində iri çay adlarının mənşəyinə qısa nəzər salacağıq.

Azərbaycan ərazisində və ona bitişik bölgələrdə hələ eradan əvvəl I minillikdə Qafqaz dilli (daha dəqiqi – Dağıstan dilli) və İran dilli tayfalarla yanaşı türk dilli tayfaların yaşaması haqqında konsepsiyamızın söykəndiyi faktlardan biri Cənubi Qafqazda iri çay adlarının qədim türk dillərində olmasıdır.

Araz. Araz çayının adı ilk dəfə Hekatey (er.əv. VI əsr) və Herodot (er.əv. V əsr) tərəfindən çəkilmişdir. Araz adının mənbələrdə ilk dəfə bu əsrlərdə qeyd olunması heç də onun həmin əsrlərdə yaranması demək deyildir. Sadəcə olaraq, bu barədə tarixi mənbə yoxdur. Er.əv. VIII əsrə aid Urartu dilinə aid mənbədə (Urartu çarı I Argiştinin - er.əv. 785-753-cü illər arasında yazdırdığı kitabədə) Araz çayı Muna adlandırılır. Məhz bu çar ilk dəfə Muna çayını keçərək indiki Ermənistan ərazisinə hərbi səfər etmişdir. Tədqiqatçılar Muna adının mənasını açə bilməmişlər. Bu məsələyə geniş yer verməkdən imtina edərək, təkcə onu deməklə kifayətlənirik ki, Altay-dil ailəsinə mənsub tunqus-mancur dillərində mu, mue -"su" deməkdir (151, I, 548).

Araz hidroniminin mənası barədə müxtəlif fikirlər deyilmişdir. Lakin bu fikirlərin heç biri düz deyil. Erməni tarixçiləri Araz adını Urartu dili vasitəsilə izah etməyə təşəbbüs etmişlər. Məsələn, erməni tarixçilərinə görə bu ad Urartu mənbələrində indiki Ermənistan ərazisində qeyd olunan Eriaxi əyalətinin adından yaranmışdır. Lakin Eriaxi adının sonunu təşkil edən "xi" hissəsi Urartu dilində əlavə olunmuş şəkilçidirsə, "Eria" sözündən Araz (ermənicə tələffüzdə Erasx) adı necə yarana bilər? N.Y.Marr bu hidronimi qədim fars dili əsasında "ariləri qoruyan" mənasını verdiyini yazmışdır. (Март Н.Я. Избр. работы, том V, М-Л, 1935, с.2.) Y.B.Yusifov bu adın hind-Avropa dillərində art - "su", "çay" və türk dillərindəki okus - "çay" "su" sözlərinin (Юсифов Ю.Б. Топонимы и этническая история древнего Азербайджана Azərbaycan onomastikasının problemlərinə həsr olunmuş konfransın materialları. Bakı, 1987, s. 112), Ə.Ş.Haqverdiyev isə türk dillərindəki ar - "çay", "su" və az, us, üz- "çay", "su" sözlərinin (Haqverdiyev Ə.Ş. Araz hidroniminin mənşəyinə dair. "Azərbaycan onomastikasının problemlərinə dair konfransın materialları", с.207-208.) birləşməsindən əmələ gəldiyini yazmışdır. Bu nöqtəyi-nəzərlər də inandırıcı deyil. Ona görə ki, çayın adı eyni mənalı iki sözün birləşməsindən yarana bilməz. Əslində Araz hidronimi qədim türk dillərindəki arəz, uras, oraz, uraz - "sakit", "dinc", "xeyirxah", "xeyirli" (147, I, 666-667) sözündəndir. Bu ad çayın sahillərində yaşamış tayfaların təsərrüfat həyatında müsbət rolu ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Araz çayından

onun hər iki sahilində yaşamış xalqlar suvarma əkinçiliyi məqsədilə tarix boyu arxlar və kanallar çəkmiş və suyunu içmişlər.

Həqiqətən də azərbaycanlılar içərisində Kürə nisbətən Araz sakit, aramlı çay sayılır. Kür "Dəli Kür", Araz isə "Xan Araz" kimi mənalandırılır. X əsr ərəb coğrafiyaşünası İbn Havqəlin Araz barədə yazdıqları yerinə düşür: "Aras çayının suyu şirin, ləzzətli və yüngüldür" (12, 111). Müqayisə üçün deyək ki, qədim Sırdərya çayına qədim türklər Sil deyirdilər, bu da qədim türk dillərində "təmiz", "yaxşı" (bu söz "Sır" formasında Sırdərya adının birinci hissəsi kimi qalmışdır) sözündəndir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Herodotun yazdığına görə Sırdərya çayı da Araz adlanırdı. Həm Orta Asiyada, həm Cənubi Qafqazda iki çayın "Araz" adlanması antik mənbələrdə "Araz" çayları barədə məlumatların məkan koordinatlarının müəyyənləşdirilməsində dolaşıqlar əmələ gətirmişdir. Orta Asiyanın İran dilli xalqları Amudərya çayına Behrot deyirdilər. Bu ad qədim farsca beh "xoşxasiyyətli", "xeyirxah" və rot (rud) "çay" sözlərindən ibarətdir. Şərqi Türkiyə və Naxçıvan MR ərazisindən axan Arpa çaylarının adları da heç də arpa taxıl bitkisinin adından deyil, Altay-dil ailəsinə mənsub bəzi dillərdəki abra - "xeyir verən", "xilas edən", "firavan yaşamağa səbəb olan" sözündəndir. Göründüyü kimi, Araz çayı adının təklif etdiyimiz etimologiyası sıra təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Ksenefont (er. əv. V əsr) Mesopotamiyada bir çayın adını Araz kimi qeyd etmişdir (Anabazis, I. IV. 19). Sırdəryaya tökülən bir çay da Arıs adlanır. Fikrimizcə, bu çay adları da onların həyatında məhz əkinçilik təsərrüfatının rolu ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır.

Kür. Kür formasında bu hidronimin adını ilk dəfə Strabon (I əsr) çəkmişdir (Strabon, XI, 2). Lakin er.əvvəl VIII əsrə aid Urartu mənbəyində Kuriaini adlı ölkə adı çəkilir. Tədqiqatçılar bu ölkəni Türkiyə ərazisində Çaldıran gölünün hövzəsində, Kür çayının yuxarı axınında lokalizə edir və onun Kür çayının adını əks etdirdiyini yazırlar (Мешшанинов И.А. Предположительные сведения о движении халдов в пределах Азербайджана. Известия Азербайджанского Археологического Комитета. 1926, III, с.36; Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи, с.438). Əgər bu fikir həqiqəti əks etdirirsə, onda belə qənaətə gəlmək olar ki, Kür hidronimi er.əv. VIII əsrdə vardı.

Azərbaycanda bu adın mənası haqqında iki fikir söylənilmişdir. A.Axundov onu Udin dilində kur - "quyu" (Axundov A. Kür sözünün etimologiyasına dair. S.M. Kirov

ad. Azərbaycan Dövlət Universitetinin əsərləri", 1956, № 3.), K.H.Əliyev isə qız dilində kur -"çay" Алиев К.Г. О названии реки Кура. "Доклады АН Азерб. ССР". 1959, № 4.) sözləri ilə bağlamışdır. Lakin araşdırmalarımız onun türk dillərindəki kür -"bol (sulu)", "qüvvətli", "sürətli", "sarsılmaz", "məğrur" (147, III, 106) sözündən ibarət olduğunu göstərmişdir (bax: 13, 189). Həqiqətdə də Cənubi Qafqazda Kür ən böyük və bol sulu çaydır. Kür etnoniminin türk mənşəli olduğunu göstərən bir fakt da vardır. XIX əsrdə Şimali Qafqazda (Maykopda, Mozdokda və Kubanda) Kür adlı üç çay vardı (133, 149). Aydındır ki, oralarda nə Udinlər, nə də qızlılar çay adları yarada bilməzdilər.

Alazan. İlk dəfə Strabonun əsərində çəkilən bu ad (Strabon. XI, 3, 2) indiyədək araşdırılmamışdır. Gürcü tədqiqatçıları onun mənasını gürcü dili və başqa Qafqaz dilləri vasitəsilə açmağa təşəbbüs etsələr də nəticəsiz qalmışdır. Bu hidronimin gürcücə ala -"nəm" və zani -"yer" (əslində gürcücə "zani" sözü yoxdur, "yer" mənasında "sa" sözü vardır, lakin yer adlarında bu söz yalnız əvvəldə dura bilər: Sa-Kartvelo, Sa-İnqilo və s.) sözlərindən ibarət olması fikri ((Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. М.1966, s.18) həqiqətdən uzaqdır. Alazan türk dillərində al -"geniş sahə", "böyük düzən", "açıqlıq" (147, I, 755) və özen - "çay" (147, I, 510) sözlərindən ibarət olmaqla Alazan vadisində çayın genişliyi ilə əlaqədardır. Bütünlükdə, Alazan "geniş çay" deməkdir. Adın danışıqda "zan" formasını kəsb etmiş özen (üzən) sözü Cənubi Azərbaycan ərazisində Qızıl-Özen çayının adında da vardır. Maraqlıdır ki, Dağlıq Altayda da bir çay məhz Alözən adının fonetik forması kimi Alazan adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk dillərində özen "çay" sözü Manna (Cənubi Azərbaycan) ərazisində Urimzan çayının adında er.əv. 728-ci ilə aid assur mənbəyində çəkilir. Həmin çayı lokalizə etmək olmur. Lakin Urimzan çay adı qədim türk dillərində irim "(yay vaxtı) qurumaqda olan çayın su axan hissəsi" (126, 235) və özen "çay" sözlərindən ibarətdir.

Dağlıq Altayda Biy çayının qolu Kebozan, Sibirdə Oka çayının qolu Berezan, Volqaboyunda bir çay Çeremsan, Uralda bir çay Yaruozan adlanır. Qərbi Qazaxıstanda Böyük Uzen və Kiçik Uzen adlı çaylar vardır.

Göründüyü kimi, Alazan hidroniminin mənşəyi barədə fikrimiz tarixi həqiqətə əsaslanır.

Alazan çayının Azərbaycan ərazisindən axan hissəsi Qanıx adlanır. Bəzi tədqiqatçılar bu adı Səlcuq oğuzlarının Kınık tayfasının adı ilə bağlayırlar, lakin bu səhvdir. Ona görə ki, çayın adı hələ Strabon (I əsr) tərəfindən Xanes kimi qeyd olunmuşdur (Strabon, XI, 3,2). Qanıx hidronimi Azərbaycanın şimal-qərbində və Cənubi Dağıstanda yaşayan Dağıstan dilli saxurların dilindəki xan - "çay" sözündəndir. Bu mülahizəmiz aşağıdakı faktlara əsaslanır: Albaniyada yaşamış tayfalardan biri Musa Kalankatlının "Alban tarixi" əsərində (VII əsr) Ciqb adlanır. Müəyyən etmişik ki, bu tayfa adı saxurların etnik adı olan yixbi etnoniminin fonetik formasıdır. Deməli, Cənubi Dağıstanda Saxur kəndinin adı ilə "saxur" adlanan indiki saxurların ulu əcdadlarının müəyyən hissəsi Albaniyada, indi Qanıx adlanan çayın hövzələrində məskun idi.

Cənubi Qafqazdan axan və Kürə tökülən İori çayının Azərbaycan ərazisindən axan hissəsi Qabırrı adlanır. Əvvəlcə onu deyək ki, İori hidronimi İor -"su" və gürcü dilindəki -i adlıq hal şəkilçisindən ibarətdir. İor çayının adını Plini (I əsr) İver kimi qeyd etmişdir. (Plini, VI, 26). Bu ad Azərbaycanın şimal-qərbində və Cənubi Dağıstanda yaşayan Dağıstan dilli avarların dilindəki ior -"çay" sözündəndir. Bu mülahizəmiz onunla təsdiqlənir ki, avarların ulu əcdadları saydığımız lbin tayfası Albaniyada yaşayan tayfalardan biri idi. Deməli, Albaniyanın köklü tayfalarından olan lbinlər bu çayın hövzələrinin sakinləri olmuşlar.

Çayın Qabırrı adı isə türkcədir və Albaniyanın Kambiç əyalətinin (Strabonda Kambisene, "Alban tarixi"ndə - Kambeçan, IX əsr ərəb müəllifi Balazurinin əsərində - Kambezan, IX əsr gürcü mənbələrində - Kambeçavani) adından və İori çayının adının birləşməsindən ibarətdir. Deməli, Qabırrı adı Kamb-İori, yəni "Kamb əyalətindən axan İori çayı" mənasındadır. Bu ad indi Alazan ilə Qabırrı arasında Gürcüstana aid Kambori adlanan yüksəkliyin adında qalmışdır. Buradan nəticə alınır ki, İori çayının Azərbaycan ərazisindən axan hissəsi Albaniyanın Kamb mahalından axırdı. Ona görə çayın bu hissəsi Kambiç adlanırdı. Yuxarıda dedik ki, bu əyalət hələ Strabonun əsərində Kambisene formasındadır. Bu ad qədim yunan dilində "ç" səsi olmadığına görə Kambiç adından və Strabonun özünün əlavə etdiyi yunan mənşəli, məkan bildirən "-ene" şəkilçisindən ibarətdir. Kambiç toponimi ("Alban tarixi"ndə qədim ermənicə yazılışda Kambeçan kimidir - II kitab, 19-cu fəsil). Altay dillərində kam -"çay" (məsələn, fin-uqor dillərinə mənsub olan udmurt dilində kam -"çay", türk dillərində kem -"çay", Şimali Qafqazda Ulu-Kam və Azərbaycanın Qax rayonundakı Quru - Kam çay adlarını misal göstərmək olar)

və azərbaycanca iç -"arası", "içəri tərəfi" (Albaniyanın Kambiç mahalı Alazan və İori çaylarının aşağı axarlarının arasında, yəni iç tərəflərində yerləşən ərazini - Şirak düzünü və Gürcüstana mənsub Kambori yüksəkliyini əhatə edirdi - Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии. Тбилиси., 1959, s.123) sözlərindən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilindəki "iç" sözü Albaniyanın Artsak əyalətində Musa Kalankatlının qeyd etdiyi Dərə-İç (ermənicə yazılışı Darahiç) və Karu-iç (ermənicə yazılışı Karueç) kənd adlarında əksini tapmışdır ("Alban tarixi", I kitab, 28-ci fəsil). Ona görə də İqrar Əliyevin təmiz türk mənşəli Kambiç adını Hindistanda Kamboca ölkəsinin adı ilə əlaqələndirməsi və deməli, bu adı İran mənşəli sayması yanlış fikirdir (49). İqrar Əliyevin bu fikri belə yaranmışdır: V.V. Struve yazmışdır ki, Albaniyada Kür və Kambis (yəni İori çayının Albaniyadan axan hissəsinin adı) çay adları er.əv. I minilliyin ortalarında yaşamış İran Əhəmənlər dövlətinin şahlarından Kir və Kambiz şəxs adları ilə bağlıdır. (Струве В.В. Арийская проблема. "Советская этнография" 1947, № VI-VII, с.120). Osetin dilçisi V.İ. Abayev isə yazmışdır ki, İran şahı Kambizin adı Şimal-Şərqi Hindistanda yaşayan Kamboca xalqının adından ibarətdir. (Абаев В.И. Из Иранской ономастики. Сб. "История Иранского государства и культуры". М. 1971, с.367-268.) Abayev bu fikri Con Karpenterdən götürmüşdür. (Charpentier J. Der name Kambuses. Leitsehrift fuc indologie und Iranistik. Leipzig. 1923. Bd.2. S.140-152.). Beləliklə, İqrar Əliyev Albaniyada Kambiç adının mənasını açmaq istərkən V.V.Struvenin Albaniyada Kambis (əslə Kamb-İç) çay adının İran şahı Kambizin adı ilə bağlı olması və Con Karpenterin ardınca V.İ. Abayevin şah Kambizin adının Hindistanda İran mənşəli Kamboca xalqının adı ilə bağlı olması fikirlərini birləşdirmiş (nəzərdə tutulmalıdır ki, bu fikirlərin hər ikisi səhvdir) və ona görə Albaniyanın Kambiç əyalətinin hələ skiflərin yürüşləri vaxtından (er.əv. VIII-VII əsrləri nəzərdə tutur) İran dilli tayfaların metropoliyasına çevrildiyi kimi səhv nəticəyə (49, 201) gəlmişdir. Həqiqətdə isə Kambiç adının nə İran şahı Kambizin, nə də Hindistanda Kamboca xalqının adı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Yuxarıda deyildiyi kimi, bu ad təmiz türk mənşəlidir.

Qabırçı çayının Albaniyanın Kamb (əslə Kam olmalıdır, "b" səsi danışıda əlavə olunma səssiz, məsələn, Samur çayının adını indi də Quba-Xaçmaz bölgəsində Sambur kimi tələffüz edirlər; Naxçıvanda Dərəşəm kəndinin adı erməni mənbələrində Dərə Şamb kimi qeyd olunmuşdur) mahalının adı ilə bağlı olması onunla təsdiqlənir ki, bu çayı hələ I-II əsr müəllifləri Plini (Plini, VI, 39) və Pomponi Mela (Pomp. Mela,

III, 41) Kambis kimi yazmışlar ki, bu da əslində Kamb - İç kimi oxunmalıdır, çünki yunan və latın dillərində "ç" səsi olmadığına görə bu səsi "s" səsi ilə vermişlər. Həm mahalın (Strabonda - Kambisene), həm çayın (Plinidə və Pomponi Melada - Kambis) adlarında əksini tapmış kam -"çay", "vadi" və iç -("içəri", "ara" mənasında) türk sözləri göstərir ki, burada yaşayanlar türk dillilər idilər. Bu da albanların türk mənşəli olmaları haqqında konsepsiyamızın doğruluğunu göstərən faktlardandır.

Albaniya ərazisindən axan Tərtər çayının adı "Alban tarixi"ndə VII əsr hadisələri ilə əlaqədə çəkilir. Bu hidronimin qırpaqların Tərtər tayfasının adından ibarət olduğunu yazdığımızı görə üstündə dayanmırıq. Azərbaycanda Bulqarçay, Qarqarçay, Elciginçay, Sumqayıtçay, Samurçay çay adları isə bulqar, qarqar, elciqin, sukait və samır türk tayfalarının adlarını əks etdirir (bax: 79).

Yuxarıda deyilənlər aydın göstərir ki, albanların Qafqaz dilli (Dağıs-tan dilli) sayılması konsepsiyası kökündən yanlışdır.

Er.əv. IX əsrdə Anadolu yarımadasının şərqində, Van gölünün ətraf ərazisində (bu göl dəniz səviyyəsindən 1720 m. yüksəklikdə yerləşir) tarixşünaslıqda "Urartu" adlanan dövlət yarandı. Bu dövlət er.əv. VII əsrin axırlarına qədər yaşamışdır (bu barədə bax: 121).

Qeyd etmək lazımdır ki, "Urartu" adı bu dövləti yaratmış mənşəcə hurri dilli (bəzi tədqiqatçılara görə hurrilər mənşəcə Qafqaz dilli idilər) Urartulara məlum deyildi. Bu adı həmin ölkəyə İkiçay arasında (yunanca Mesopatomiya) yaşamış assurlar vermişdilər. Er.əv. I minilliyin əvvəllərində Assur mənbələrində Urartu (assurca yazılışda "Uruatri" kimidir) "Yuxarı ölkə" kimi mənalandırılır. Bu ad Urartu ölkəsinin yüksəklikdə, dağlıq ərazidə yerləşməsi ilə əlaqədar idi. Lakin tədqiqatçılara görə bu ad sami mənşəli assur dilində deyil, çünki assur dili əsasında onun mənasını açmaq olmur. Assur çarı I Tiqlaqpalassarın er.əv. III əsrin 4-cü ilinə aid kitabəsində er.əv. IX əsrdə yaranmış Urartu dövlətinin ərazisində kiçik Nahariya çarlığının adı çəkilir. Urartu dövlətinin yaranmasından sonra onun həm də Nahariya adlanması da bununla əlaqədardır. Bu ad erməni dilində "Nairi" formasında qalmışdır. Nahariya adı isə "Çaylar ölkəsi" (ərəbcə nəhr - "çay") mənasındadır. Həqiqətdə də Şərqi Anadolunun bir sıra çayları mənbələrini bu dağlıq ərazidən götürür. Deməli, Urartu ərazisinin Sami dillərində adı Nahariya idi.

Buradan belə nəticə alınır ki, assurlar "Urartu" adını başqa xalqdan götürmüşlər. Tədqiqatçılar Urartu və assur dillərində olmayan bu adın mənasını açə bilməmişlər. Araşdırmamız göstərmişdir ki, bu ad qədim türk mənşəli olmaq etibarilə Altay-türk dillərində ur -"yüksəklik" (151, II), "dağ silsiləsinə aid yüksəkliklər" (151a, 74) və art - "dağ aşırımı" (bax: 93) sözlərindən ibarətdir. Bu etimologiya Urartu ölkəsinin həqiqətdə də dağlıq ərazidən ibarət olması faktı ilə təsdiqlənir. Biz bu qənaətdəyik ki, assurlar Uriatri (Urartu) adını Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşamış qədim türk mənşəli mənallılardan. ya da madaylılardan götürmüşlər. Ola bilər, Urartu ərazisində və ona yaxın bölgələrdə də türk mənşəli tayfalar yaşayırdılar. Bunu Urartu dilində bir sıra türk sözləri (40, 37-41) və Urartu mənbələrində çəkilən türk mənşəli yer adları (bax: 14) da göstərir.

Urartu çarlarının mixi əlifba ilə kitabələrində ölkənin və dövlətin adı Biaini (oxunuşu Biayini) kimidir. B.B.Piotrovski yazır ki, Biaini adının mənası məlum deyil (141, 32). Biaini adı "Bia" sözündən və Urartu dilində məkan bildirən "ini (li)" şəkilçisindən ibarətdir. İ. M. Dyakonova görə Biaini "Bia ölkəsi" mənasındadır (88, 140). Tədqiqatçılar indiyədək Biaini adının "Bia" komponentinin mənasını açə bilməmişlər. B.B.Piotrovski yazmışdır ki, Biaini (li) adının mənası bilinmir (141, 15). O həm də yazır ki, Urartuluların Van gölünü necə adlandırmaları da bilinmir (141, 33). Asur mənbələrində isə "Nairi ölkəsinin dənizi" yazılır (141, 33). Qədim erməni mənbələrində də Urartu ("Urartu" adının "Bibliya"da qədim yəhUdi dilində yazılış forması olan "Ararat" adından başqa) və Biaini adları yoxdur. Həmin mənbələrdə Van gölü Tosp adlanır ki, bu da Urartu dövlətinin paytaxtı Teuşpa şəhər adının fonetik şəklidir, çünki bu şəhər Van gölünün yaxınlığında yerləşirdi. Araşdırmamız göstərmişdir ki, "Biaini" adının "Bia" hissəsi qədim türk mənşəlidir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, Biaini dövləti indi "Van" adlanan gölün ətraf dağlıq ərazisində yaranmışdı. Lakin Urartu mənbələrində gölün "Van" adı çəkilir (141, 33). Ümumiyyətlə, Qədim Şərq dillərində olan mənbələrdə "Van" gölünün adı yoxdur. Bu ad ilk dəfə X əsr ərəb müəllifi İbn Qudamanın əsərində çəkilir (12). Deməli, gölün bu adı sonralar yaranmışdır. Yuxarıda dediyimiz kimi, erməni mənbələrində belə ad yoxdur. Bu mənbələrdə (məsələn, Favst Buzand, IV kitab, 55-ci fəsil) göl Tosp (Urartuluların Teuşpa şəhərinin adı ilə), Bznunik (gölün hövzəsində Peçeneq etnonimi ilə bağlı bir mahal adı) və s. adlanır. Erməni Q.A.Xalatyans Van gölünün, "Van" daxil olmaqla, yeddi adını (Tirrix, Arçış, Bznunik və s.) qeyd etsə də heç birinin mənasını açə bilməmişdir. (Bax: "Drevnosti vostoçnie". Tom II, vıp.2,

M.1901, c.126-128). V.A.Nikonova görə gölün "Van" adı onun sahilində yaşamış bir xalqın adını əks etdirir. (Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. М.1966, s.73.) O həm də qeyd edir ki, Urartu dilində bia "məbəd" deməkdir. (Yenə orada).

Biz hesab edirik ki, "Biaini" (ölkənin və dövlətin adı) dövlət yaranmazdan əvvəl Biya adlanmış Van gölünün adındandır; başqa sözlə, dövlət yaranmazdan əvvəl bu göl Bia adlanırdı. Dövlət yarandıqda Urartular bu ada Urartu dilində məkan bildirən "-ini" şəkilçisini əlavə edərək "Biaini" adını yaratmışlar. Daha sonra, fikrimizcə, gölün Bia adı Altay-türk mənşəli olmaq etibarilə bia (biya) -"su", "göl" sözündən ibarətdir. Başqırd dilində biua, tatar dilində bua -"su", "göl" mənasındadır. Tatarıstan hidronimiyasında bua - "su" sözü çoxdur. Dağlıq Altayda biya -"su" sözündən yaranmış çoxlu çay adları vardır (128a). Ob çayının bir qolu Biya, Tatarıstanda Biya (75, 63), Başqırdıstanda Kama çayının sol qolu Biua, (75, 63), Orta Uralda Viya, Tümen əyalətində Viya adlı çaylar vardır. Məsələn, Orta Uralda Viya adlı dörd çay vardır. Sibirdə Vyatka çayının sol qolu da Biya adlanır. (V.A.Nikonov, göstərilən əsəri, s.68). "Su" mənasında biya və viya sözü Xakas hidronimiyasında geniş yer tutur (126, 84-85). Çox maraqlıdır ki, er.əv. VII əsrə aid assur mənbəyində Urmiya gölünə tökülən bir çayın Buya adlandığı qeyd olunmuşdur (bax: 13,78). Er.əv. 714-cü ilə aid assur mənbəyində Cənubi Azərbaycan ərazisində mənbəyini Balkaz dağlarından alan və Xəzərə tökülən Qızılözən çayının adı Kizilbuda (Kizilbuda yazılış forması da vardır) adlanır (bax: 13, 95-96). Bu adın "buda" hissəsi şübhəsiz, türk dillərində b-y əvəzlənməsinə görə (məsələn, Orxon-Yenisey runi yazılarında "adaq", "adi", "adir" sözləri Azərbaycan dilində ayaq, ayı, ayır(maq) kimidir) türk mənşəli buya - "su" sözünün fonetik şəklidir. Ümumiyyətlə, Qızılözən (türk dillərində kızıl - "qırmızı" və özən - "çay" sözlərindən) adından göründüyü kimi Kızılbuda hidroniminin "Kizil" hissəsi də elə qədim türkcədir. Türk dilli xalqların yaşadıkları ərazilərdə "kizil" sözü ilə bağlı çay adları (hidronimlərdə kızıl sözü çayın müəyyən hissəsinin qırmızımtıl süxurların olduğu yerdən axmasını bildirir) çoxdur: Kızıl-İrmak (türk dillərində irmak "çay" deməkdir), Kızıl-Su, Sibirdə Yeniseyin bir qolu Kızıl-Xem (türk dillərində xem "çay deməkdir) və b.

Qeyd edilməlidir ki, Ural-Altay dilləri ailəsinə daxil olan evenklərin və oroqların dillərində də "su", "çay" mənalarında həm "biya", həm də "bira" (bu şübhəsiz, "y" səsinin danışqda "r" səsinə keçməsinin nəticəsidir) sözləri vardır (Василевич Г.М.

Эвенкско-русский словарь.М.1958. s.56). Ona görə də Amur çayının sol qollarından biri Biya adlanır ki, bu da tunqus-mancur dillərindəki biya və ya bira (126, 251) sözündən ibarətdir. (Кузмина Г.Г. Словарь географических терминов и других слов, встречающихся в бурятских географических названиях. М.1969, с.16.)

Biz burada Altay-dil ailəsinə mənsub dillərdə buya və biya formalarında olan sözlərin linqvistik təhlilini vermək fikrində deyilik. Lakin diqqəti burası cəlb edir ki, buya "su", "çay" sözünün kökü olan "bu" hissəsi şumerlərdə pu - "su", "bulaq" və bir sıra Altay-türk dillərində (o cümlədən Azərbaycan dilində) bulak və puluk, Anadolu türklərinin dilində punar (aydındır ki, Altay dillərindəki bulak və puluk "bulaq" sözləri bu, pu, "su" və məkan bildirən -lak(-laq) və -luk şəkilçilərindən ibarətdir) sözlərinin kökünü "bu", "pu" sözü təşkil edir. Qərbi Sibirdə bir sıra çayların adlarında bu -"su" sözü vardır. Qərbi Sibirdə yaşayan Altay-türk mənşəli kamasınların, koybalların və karakasların dillərində bu -"çay", "su" deməkdir. (Беккер Е.Г. Южно-Самодийские гидронимы Томской области. "Топонимика Востока", М. 1969, с.183).

Yuxarıda deyilənlər, bizcə, Van gölünün qədim adının Bia olduğuna və bu adın Altay-türk dillərində "su", "göl" mənasını verdiyinə şübhə yeri qoymur. Sonra (Biaini dövləti süqut etdikdən sonra) gölün Bia adı unudulmuş və "Biaini" adının təhrif forması olan "Van" adı yaranmışdır (bax: 89a, 146).

Urartu ərazisində və ya ona bitişik bölgələrdə o zaman türk dilli əhalinin yaşaması Van gölünün qədim adının türk mənşəli olması fikrini təsdiqləyir. Armini də məhz bu ərazidə yerləşirdi. Bununla əlaqədar olaraq bir fakt da maraqlıdır. Van gölünün içərisindəki Axtamar adasının adı ilk dəfə V əsrə aid bir mənbədə çəkilir (Favst Buzand, III kitab, 8-ci fəsil). Bu adada IV əsrdə qala (Qaraqoyunlu dövlətinin hökmdarı Sultan Yaqub Şah İsmayıl Xətaini balaca vaxtında orada saxlamışdır), XI əsrdə monastır tikilmişdi. "Axtamar" adının mənasını erməni və başqa dillərdə axtaran tədqiqatçıların zəhmətləri hədəf getmişdir. Axtamar adı qədim türk dillərindəki aq (adanın vulkan mənşəli aq süxurunu bildirir) və tamar -"torpaq topası", "təpəcik" sözlərindən ibarətdir. Qazaxıstanda Qara Tomar toponimi vardır. XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında azərbaycanlıların bir yaşayış məntəqəsi Tomar-Daş adlanırdı.

Yuxarıda deyilənlərdən bir mühüm nəticə alınır: Urartulular indi "Van" adlanan gölün ətraf ərazisinin köklü sakinləri deyildilər. Bunu "Urartu" və Van gölünün qədim adı olan Bia (yaxud Biya) adları da göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Van gölünün nə Urartuca (halbuki, bu göl Urartu dövlətinin mərkəzində yerləşirdi), nə də qədim ermənicə adları məlum deyil (141, 33). Bir müşahidə də maraqlıdır: Urartu mənbələrində "Teyşeba" kimi yazılmış paytaxt-şəhərin adı elə qədim türkcə "Taşoba" adından başqa bir şey deyil. Avropa tədqiqatçıları haqlı olaraq Urartuluları Van gölünün ətraf ərazisinə gəlmə olduqlarını yazmışlar. Lakin erməni tarixçilərinin istəklərinə uyğun olaraq rus tarixçiləri Urartuluları Türkiyənin şərqi bölgələrinin və indiki Ermənistan ərazisinin köklü əhalisi saymaqda davam edirlər. Halbuki, Urartu çarlarının indiki Ermənistan ərazisinə qarətçi hərbi səfərlərinə aid kitabələrində çəkilən bir sıra "ölkə" (yaşayış məntəqələri) adlarının əksəriyyəti qədim türkcədir. Bu barədə müəyyən qədər yazılmışdır (bax: 14). Diqqəti burası cəlb edir ki, həmin "ölkə" adlarının bəziləri "iv" sonluqları ilə bitir: Andamaniv, Arkunev, İştikunev və b. (bax: 122). Urartu dilində "e" və "i" səsləri bir-birini əvəz etdiyinə görə "iv" sonluğunu "ev" kimi də oxumaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk dillərində ev sözü həm də "dayanacaq" mənasındadır (bax: 93, 162). Ona görə də, məsələn, Urartu kitabəsində indiki Ermənistan ərazisində adı çəkilən "Arkuniv" ölkə adı qədim türk dillərində arqu -"dərələrlə şaxələnmiş (yer)" -93, 54 ("Kitabi-Dədə Qorqud"da Arqubeli toponimi vardır -27, 93) və ev - "dayanacaq" (düşərgə, başqa sözlə ehtimal ki, yaşayış məntəqəsi mənasında) sözlərindən ibarətdir. Andamaniv toponimindəki "and" komponenti Ermənistan ərazisində bir sıra toponimlərdə əksini tapmışdır (lüğətdə bu adlara baxın). Müqayisə üçün deyək ki, Ermənistan ərazisində sonu "ev" sözü ilə bitən kənd adları vardır: Aydınev, Aytəvi, Alpevi, Şuqaib və b. Bu söz hələ "Alban tarixi"ndə adı çəkilən və indiyədək qalmaqda olan Tatev (naməlum mənşəli "tat" və "ev" sözlərindən) kənd və monastır adında aydın görünür. Q.A.Melikişvili sonu "ev" sözü ilə bitən adları Dağıstanda Qunib, Arçiv və b. adlarla müqayisə edərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, Ermənistan ərazisində əhali Dağıstan dilli idi (Меликишвили Г. А. К древней истории Грузии, с. 121). Lakin bizə məlum olduğuna görə, Dağıstanda sonu "ib" sözü ilə bitən adların mənalı Dağıstan dillərində aydınlaşdırılmır. Əksinə, ehtimal etmək olar ki, oradakı sonu "ib"lə bitən kənd adlarında bu komponent məhz qədim türk mənşəli "ev" sözündən ibarətdir.

Göycə və Zəngəzur bölgələrində qayalarda tapılmış və eradan əvvəl VIII əsrə aid olan Urartu dilindəki kitabələrdə qeyd olunmuş "ölkə" adları (Aydaman, Akutaini, Adahunı, Arkukini, Aria, Quria, Ela, Kuliani, Qelakuni, Kuarlı, Elar, Pirua, Ruşua, Urtex, Şanatua, Tuarasi, Vəlikuxi) ilə XIX əsrdə və son vaxtlara qədər (1988-ci ilədək) Ermənistanda azərbaycanlıların yaşadıkları Adyaman, Aqut-Kom, Adaxa, Arku, Aria, Kurikənd, Elicə, Qulican, Kələqran, Kəvər, Elar, Pirili, Uryas, Ördəkli, Şinataq, Davradaş və Bələk yaşayış məntəqələrinin adları yalnız kiçik fonetik dəyişikliklərlə fərqlənirlər (bax: 15, 55-57). Bu eyniliyi təsadüfi oxşarlıq hesab etmək olmaz, həm də demək olmaz ki, türklərin hamısı Ermənistan ərazisinə orta əsrlərdə gəlmələrdir və özlərindən min il qabaqkı yerli adları mənimsəmişlər. Göstərilən toponimlər türk dilləri vasitəsilə aydınlaşır. Əgər adları çəkilən "ölkə"lərə Azərbaycan türkləri orta əsrlərdə gəlmələrdirsə, onda erməni tədqiqatçıları buyursunlar, görək həmin yaşayış məntəqələrinin əvvəlki adları ermənicə necədir?

Urartu çarı I Rusanın Elar kəndinin (Abovyan r-nu) qarşısındakı dərədə kitabəsində onun yazıldığı yerin Darani (Dara və "ini" şəkilçisindən) adlandığı qeyd olunur (141, 70). Bu toponim Ermənistanda orta əsrlərdə Dərəçiçək və Dərələyəz mahal adlarında olduğu kimi "dərə" sözünü əks etdirir. Erməni tarixçisi Q. Kapansyan yazır ki, erməni dilindəki dzor "dərə" sözü Urartu dilində tara "dərə" sözündən yaranmışdır. (Капанцяи Гр. Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении, с. 411). "Dərə" sözü Albaniyada, Darahıç (Dərə-İç) kənd adında vardır ("Alban tarixi", I, 28).

Azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisində köklü olduğunu göstərən başqa faktlar da vardır. Bunlardan biri Göycə gölünün adıdır. Göycə bölgəsi binadan (hələ er.əvvəl I minillikdən) türk mənşəli tayfaların məskənidir. IV əsrdə bölgənin əhalisi xristian dinini qəbul etmişdir. Bu xristianlar Alban xristian kilsəsinin nüfuz dairəsində idilər. XVIII əsr erməni müəllifi Simeon İrəvansi yazır ki, Albaniyanın Gəncəsər patriarxlığı Naxçıvan, Qeqarkuni (Göyçə - Q.Q.), Kapan və Lori eparxiyalarını erməni kilsəsinin təsirindən azad etməyə çalışırdı (150, 6). Şübhəsiz ki, bu mübarizə hər şeydən əvvəl, göstərilən bölgələrin əhalisinin etnik mənsubiyyətcə türk mənşəli albanlarla eyniliyindən irəli gəlirdi. Təəssüf ki, gölün qədimlərdə necə adlandığı məlum deyil. Er.əv. VIII əsrə aid bir Urartu mənbəyində Göycə gölünün yaxınlığındakı bir "ölkə" Kələk adlandırılır. Ehtimal ki, bu toponim qədim türkcə göl sözündəndir. Yuxarıda biz Van gölünün də qədim türk dillərində "Biya" -

("Göl", "Su") adlandırıldığını qeyd etmişik. Dağlıq Altayda bir göl hazırda Thu adlanır ki, bu da qədim türk dillərində tu "su" "göl" sözündəndir. Er.əv. III minillikdə şumerlərin indi Fərat adlanan çaya Buratu demələrini, bu adın "tu" sonluğunun "su" mənasında olduğunu yuxarıda qeyd etmişik. Lakin sonra bu göl şəffaf suyunun açıq havada göy rəngə çalmasına görə (yuxarıda biz Urmiya gölünün "Avesta"da "Çayəçasta" adlandığını və onun "Qayalı yaşıl (göy) su" mənasında olduğunu göstərmişdik) Göycə adlanmışdır. İlk dəfə olaraq "Kitabi-Dədə Qorqud"da "Qəkcə tenqiz" forması qeyd olunmuşdur (27, 110). 1386-cı ildə Əmir Teymurun (Teymurləngin) Cənubi Qafqaza hərbi səfəri ilə əlaqədar bir mənbədə də "Kökcə tenqiz" kimi göstərilmişdir. 1510-cu ildə Şah İsmayıl Xətəinin bir fərmanında isə gölün adı Göyçə yazılmışdır. Qədim erməni mənbələrində Göycə mahalı Qeqarkuni adlanır. Ehtimal ki, gölün Gökcə adı oğuzlarla bağlıdır. Ondan əvvəl göl Qöqər olmuşdur. Türk dillərində bu söz "Göy rəngli", "Mavi rəngli" mənalarındadır (147, III, 68). "Qeqarkuni" adı da məhz gölün bu qədim adını əks etdirir.

V əsrə aid qədim erməni mənbəyində bu gölün adı Qelam kimidir (Moisey Xorenasi, I, 12). Qədim erməni dilində "l" səsi olmadığına görə yaddilli adlarda onu "ğ" səsi ilə verirdilər. Ona görə mənbədə bu ad "Qeqam" kimidir. Göyçə gölünün ətrafında bir dağ silsiləsi indi də Qeqam (yəni Qelam) adlanır. Qelam adı erməni mənbələrində XVII əsrə qədər işlənmişdir. Abraam Kretasi (XVII əsr) "Qelam gölü" ifadəsini işlətməmişdir. Qədim gürcü mənbələrində göl və onun ətraf ərazisi (orta əsrlərdə Göycə mahalı) Kelakuni adlandırılmışdır. Erməni tədqiqatçıları Qeqam (Qelam) adının mənasını ermənicə aydınlaşdırma bilməsələr də, onu ermənicə ad hesab edirlər və bu bölgədə ermənilərin qədimdən yaşadıklarını göstərən fakt kimi göstərirlər. Əlbəttə, bu uydurmadır. Yuxarıda dedik ki, hələ er.əv. VIII əsrə aid Urartu mənbəyində gölün ətrafındakı "ölkə" Kələk adlanmışdır və bu ad qədim türk dillərində qöl "göl" sözündəndir. Eynilə erməni və gürcü mənbələrindəki Qelam və Qelakuni adları (qədim gürcü mənbələrindəki Qelakuni adı Urartu mənbələrindəki Kələk adının fonetik şəkildir: Qelakuni adının sonundakı "uni" şəkilçisi elə Urartu dilində məkan bildirən "ini" şəkilçisindən ibarətdir) qədim türk dillərində qöl (Azərbaycan dilində "göl") sözündən düzəlmiş adlardır.

Göycə gölünün Sevan adlandırılması orta əsrlərin sonlarına aiddir. "Sevan" adı ermənicə "Sevank" ("Qara vəng") adının fonetik formasıdır (erməni dilindəki sev -"qara" sözü fars dilindəki siyah sözündəndir). Ermənilər sadəcə olaraq, qədim türkcə

İrəvan (ermənicə tələffüzü Yerevan) adına uyğunlaşdırmaq xatirinə "Sev vang" adını təhrif edərək "Sevan" şəklinə salmışlar. Gölün ermənicə "Sev vank" adlanması onun içərisində (şərq tərəfində) "Ada" adlanan kiçik adada (qeyd etmək lazımdır ki, adanın türkcə Ada adlandığını elə orta əsr erməni tarixçiləri yazmışlar) Azərbaycan türkləri tərəfindən "Qaravəng", ermənilər tərəfindən "Sev vang" ("Qaravəng" adının tərcüməsidir, çünki ermənicə sev - "qara" deməkdir) adlandırılan kilsənin olması ilə əlaqədardır. Bu kilsənin yerləşdiyi adanın adı ilk dəfə XI əsrə aid bir erməni mənbəyində çəkilir. XVII əsr erməni müəllifi Arakel Təbrizli (59) "Sev vank adası" ifadəsini işlətmişdir. Həmin kilsə XVII-XVIII əsrlərdə Eçmiadzin kilsəsinin əmri ilə günahkar sayılan erməni kahinlərinin sürgün yeri idi. Məsələn, XVII əsrə aid erməni mənbəyində qeyd olunur ki, Eçmiadzin katalikosu Akop Sevvank "tərki dünya"ya (kilsə belə adlanırdı) başı qırılmış və ayaqları qandallanmış kahini göndərmişdi. 1930-cu ildə Ermənistan hökumətinin fərmanı ilə Göycə adı Sevan adlandırılmışdır. Göycə gölü XV əsrə aid bir erməni mənbəyində Murk adlandırılır ki, bu da Altay dillərində muren - "su" sözündən ibarətdir.

Ermənistanda hələ er.əv. VIII əsrdən məlum olan qədim türk mənşəli Akuriani (ermənilər onu "Axuryan" şəklinə salmışlar), V-X əsrlərdə adları çəkilən Alagöz dağının adı, Karpi, Arpa, Şirak, Kəngər, Kolt, Quqark, Taşir (sonrakı Lori), orta əsrlərdən adı çəkilən Zəngi çay, Qarni, Kümri və s. adlar vardır. Bu adların hamısı türkcədir. Lüğətdə bu barədə məlumat verilmişdir.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, er.əv. I minillikdə Kiçik Asiyanın şərqində (Van gölünün ətraf ərazisində) və indiki Ermənistanın ərazisində türk mənşəli əhali də yaşayırdı. Bu türk dillilərin mənşəyi problemi xüsusi tədqiqat mövzudur. Bu problem araşdırıldıqda Cənubi Azərbaycan ərazisində er.əv. III minillikdən məlum olan Altay-türk dilli tayfalar və İkiçayarasındakı şumerlər diqqət mərkəzində durmalıdır. Ona görə də bəzi tədqiqatçıların er. əv. I minilliyin əvvəllərində indiki Ermənistan ərazisində hurri dillilərin yaşaması fikri ilə bütünlükdə razılaşmaq çətindir. Hər halda Urartu hökm-darlarının Ermənistan ərazisində tapılmış kitabələrində çəkilən "ölkə" adlarının hurri və ona qohum Urartu dilində olmadığı fikri vardır. Yuxarıda biz həmin ölkə adlarının bəzilərinin qədim türk dillərində olduğunu göstərən faktları vermişik. Lakin orada başqa dillərdə danışan tayfaların yaşadığını da inkar etmək olmaz. Bir sıra tədqiqatçılar indi Azərbaycanda yaşayan Dağıstan dilli Udinlərin məhz Ermənistandan gəlmə olduqlarını yazmışlar.

Şimali Azərbaycan ərazisində er. əv. I minillikdə və erkən orta əsrlərdə Dağıstan dilli Udinlərin guya əksəriyyət təşkil etməsi və Alban dövlətini yaratmış albanların Udinlər olması baxışı (bax: 13, 42-43) ilə əlaqədar olaraq Udin məsələsi üzərində qısa şəkildə dayanmaq zərurəti ortaya çıxır. Dağlıq Qarabağın işğalına haqq qazandırmaq və ümumiyyətlə, Azərbaycanı parçalamaq istəyən erməni millətçilərinin və bəzi xarici ölkə siyasətçilərinin diktəsi altında fəalliyət göstərən "Sadval" təşkilatı başçılarının məhz bəzi azərbaycanlı tarixçilərin əsərlərinə istinad edərək albanları Dağıstan dillilərin, o sıradan Udinlərin əcdadları saymaları ilə əlaqədar olaraq Udin məsələsinin obyektiv araşdırılması indi xüsusilə aktual əhəmiyyətə malikdir.

Er. əvvəl 764-cü ilə aid Urartu dilində kitabədə indiki Ermənistan ərazisində Etiuni "ölkə" adı çəkilmişdir (122, 286) Bu adın "uni" hissəsi Urartu dilində məkan bildirən şəkilçi olduğuna görə "Eti" hissəsi V əsr erməni müəllifi Moisey Xorenasinin Ermənistanda qeyd etdiyi UTI əyalətinin (Moisey Xorenasi, II kitab, 44-cü fəsil) adından ibarətdir. Araşdırma göstərmişdir ki, Azərbaycanda yaşayan Dağıstan dilli Udinlərin əcdadları məhz həmin UTI əyalətindən gəlmələrdir. Bu fikri təsdiqləyən faktlar vardır.

L.M.Meliksetbekov Udinlərin Ermənistandan gəlmə olduqlarını yazmışdır (123, 35-36). Müəllif fikrini onunla əsaslandırır ki, VII əsrə aid erməni mənbəyində Ərməniyədə Niq əyalətinin adı çəkilir (59, 13). Bu əyaləti tədqiqatçılar Kazax çayının yuxarı axımında, Göycə ilə Ələyəz arasında lokalizə edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Urartu kitabəsində qeyd olunmuş Etiuni "ölkə"si məhz Göycə ilə Ələyəz arasında lokalizə olunur (Арутюнян Н. В. Топонимика Урарту. Ереван, 1985, с. 96). Buradan belə nəticə alınır ki, Udinlər UTI əyalətindən Niq adını Albaniyaya gətirmişlər. Sonralar bu ad Nic formasını kəsb etmişdir. Bu fikri hələ N. Y. Marr (N. Ə. Marr. İzbr. raboti, t. IV. M-L. 1937, s. 81) və İ.İ. Meşşaninov (Мешшанинов И.И. Халдоведение. Яфетический сборник. VII. Баку, 1932. С. 97) da söyləmişdir. Q. A. Melikişviliyə görə Albaniyada Udinlər Urartu kitabəsində göstərilən Etiuni əyalətindən gəlmələrdir (122,3). Türkiyə tarixçisi F. Kırzioğlu hesab edir ki, Azərbaycandakı Udinlər Urartu çarlarının Etuniyə dağıdıcı səfərləri ilə əlaqədar olaraq köçüb gəlmişlər (165). Bu baxış tədqiqatçılara görə Udinlərin dilində Urartu dilinə mənsub 15 sözün olması ilə təsdiqlənir.

Azərbaycanda Dağıstan dilli Udinlərin yaşaması xalqımızın etnik tarixinin tədqiqi yolunda əsl əngələ çevrilmişdir.

1944-cü ildə İ.P. Petruşevski yazmışdı ki, Nic kəndində yaşayan Udinlər albanların qalığıdır. (Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV веке. Известия АЗ ФАН СССР, №7, 1949, с. 77). Бу фикрə сонра С.Т. Ёремйан (Еремьян С.Т. Раннефеодальные государства Закавказья в III-VII вв. "Очерки истории СССР", М. 1958, с. 304), З.И. Ёамполски (Ямпольский З.И. К изучению летописи Кавказской Албании. Изв. АН Азерб. ССР, серия общ. наук, 1957, №9, с. 83), З. М. Бцнйадов (Буниятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана. Баку, 1976, с. 178), Г. А. Климов (Климов Г. А. Кавказские языки. М. 1960, с. 96), А. Г. Шанидзе (Шанидзе А. Г. Язык и письмо кавказских албанцев, М. 1960, с. 8), И. Щ. Ялийев (Алиев И. Г. Карабах в древности. Изв. АН Азерб. ССР, Серия истории, философии и права, 1988, №3), В.Л.Гукасийан (Гукасян В. Л. Удинско-руско-азербайджанский словарь, Баку, 1974, с. 86), Ф. Мяммядова (Мамедова Ф. Политическая и историческая география Албании. Баку, 1985) тərəfdar чıxdılar, lakin, heç bir araşdırma aparmadan.

Şübhəsiz ki, Dağıstan dilli Udinlərin əcdadları Albaniyada yaşadıqlarına görə ümumi mənada albanlar idilər. Lakin bu Udinlər etnik adı "alban" olanlardan deyildilər. "Alban" etnonimini daşıyanlar türk dilli olduqları halda (Bu fikir Azərbaycan xalqının mənşəyi barədə konsepsiyamızın müddəalarından biridir), Udinlər Dağıstan dillilərdir. Lakin məsələ bununla bitmir. Uti və Udi formalarında türk mənşəli etnos da mövcud idi və məhz onunla yalnız Azərbaycanda yaşayan Dağıstan dilli Udinlər qarışdırıldığına görə dolaşılıq əmələ gəlmişdir. Ona görə qısaca bu məsələni bir də (Bu məsələ ilk dəfə "Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən" əsərimizdə (s. 42-49) araşdırılmışdır) nəzərdən keçirməliyik. Qeyd etməliyik ki, Musa Kalankatlının "Alban tarixi" əsərində Albaniyada UTI adlı bir neçə əyalət adı çəkilir: Dağlıq Qarabağda "Uti əyalətində Urdi çöli" (II kitab, 14-cü fəsil); "Bərdə şəhəri yaxınlığında UTI" (II kitab, 27-ci fəsil); Qazax bölgəsində UTI əyalətində Xalxal şəhəri (I kitab, 29-cu fəsil); Arazbar bölgəsində UTI (I kitab, 27-ci fəsil); "Uti əyalətində Kiş kilsəsi" (II kitab, 27-ci fəsil); "Kalankat kəndinin yerləşdiyi UTI" (indiki Tərtər r-nu ərazisi) və s. Tədqiqatçıları çaş-baş salan da budur: əgər bu əyalətlərin adları indiki Dağıstan dilli Udinlərin etnik adı ilə bağlıdırsa, onda, əlbəttə, demək olar ki. Albaniya əhalisinin əsas hissəsi

eramızın I minilliyində Dağıstan dilli Udinlər idi. Lakin onda ölkənin adı "Alban" yox, UTI olmalı idi; Belə çıxır ki, er. əv. IV əsrdən eranın IX əsrinə qədər mövcud olmuş Alban dövləti Dağıstan dilli Udinlərin qurumu idi; er. əv. 66-cı ildə Roma ordusu ilə vuruşmuş albanlar Udinlərin əcdadları idilər; erkən orta əsrlərdə Alban şəhərləri (Qəbələ, Bərdə, Gəncə, Şəmkir, Beyləqan, Xalxal və b.) də Udinlərə məxsus idi və s. və i.a. Aydın görünür ki, məsələnin bu sayaq qoyuluşu həqiqətə uyğun deyil. İş ondadır ki, "Uti" adlı tayfalar Albaniyadan kənarda, məkanca müxtəlif ölkələrdə məlumdur.

1. Midiyada və sonra Atropatenada. Herodot (er. əv. V əsr) Midiyada iki əyalətdə UTI adlı tayfanın yaşadığını yazmışdır (Herodot, III, 93 və VIII, 68). Sonra Strabon (I əsr) Atropatenada, Xəzərin cənub-qərbində "Midiya dağlarında albanların bir hissəsi" ilə yanaşı UTI adlı əyalətdə Utilərin yaşadıklarını qeyd etmişdir (Strabon, XI, 7, 1 və XI, 8, 9). Strabonun məlumatından görünür ki, "Uti" və "alban" etnik adlarını daşıyanları eyniləşdirmək olmaz. Bununla da indiki Dağıstan dilli Udinlərin albanların qalığı olması fikri özü-özünü təkzib edir; ikinci, aydınlaşır ki, özünü "alban" adlandıranların bir hissəsi Atropatenada yaşayırdı. Herodotun və Strabonun bu məlumatı əsasında erməni tarixçisi N. Adons (48. 420) yazmışdır ki, Dağıstan dilli Udinlər eranın əvvəllərində cənubdan Albaniyaya keçmişlər. Bu fikrə sonra İqrar Əliyev dəfələrlə istinad etmişdir. Dolaşılıq da belə yaranmışdır. Əslində isə Midiyada və Atropatenada yaşayan Utilərin Dağıstan dilli Udinlərlə heç bir etnik əlaqəsi yoxdur, çünki, yuxarıda dediyimiz kimi, Udinlər Albaniyaya indiki Ermənistandan gəlmələrdir.

2. Şimali Qafqazda antik müəlliflər albanlardan şimalda, yəni Şimali Qafqazda Uti (Udi) adlı etnosun yaşadığını yazmışlar. Plini (I əsr) yazmışdır ki, albanlardan şimalda skiflərdən olan Udi adlı tayfa yaşayır (Plini, III, 38). Şimali Qafqazda Udi adlı tayfanın yaşadığını II əsr müəllifi Ptolemey də yazmışdır (Ptolemey, V, 8, 16). Plini sonra da qeyd edir ki, həmin Udinlərdən şimalda Utidors adlı tayfa yaşayır (Plini, VI, 39). Utidors etnonimini tədqiqatçılar indiyə qədər aydınlaşdırma bilməmişlər. Yazmışlar ki, bu ad Uti etnonimindən və İran dilli "Aors" adlı bir tayfanın adından ibarətdir. Bu məlumatı təhlil etmiş K. V. Trever yazmışdır ki, guya Albaniyadan Dağıstan dilli Udinlərin bir hissəsi Şimali Qafqaza köçüb getmiş (154, 174-175) və orada İran dilli "Aors" tayfası ilə qovuşmuşdur. (Крупнов Е. И. Каякеитский могильник-памятник древней Албании. Труды Гос-ист. Музея, вып. XI, М. 1940). Oxucu mənimlə razılaşar ki, bütün bunlar ağlabatan şeylər

deyil. Albaniyadan Dağıstan dilli Udinlərin bir hissəsi nəyə görə müxtəlif türk dilli tayfaların qaynadığı Şimali Qafqaza getməli idi? İkincisi, Şimali Qafqazda Qayakənddə aşkara çıxarılmış arxeoloji abidə haradan albanlara aid oldu, məgər Şimali Qafqaz Albaniya ərazisi idi? Əslində Plininin "Utitors" kimi qeyd etdiyi etnonim "Utudur" etnonimindən başqa bir şey deyil: Plini etnonimdəki "u" səsini "o" kimi vermiş, sonuna isə "s" adlıq hal şəkilçisini əlavə etmişdir. Vəssalam! "Utudur" etnonimi isə Uti və bir sıra qədim türk mənşəli tayfa adları (Bayandur, Çavundur, Hundur və s.) üçün səciyyəvi "dur" sözündən ibarətdir. Buradan aydın olur ki, Udi (Uti) tayfası şimalda qədim türk mənşəli bir tayfanın adı idi. Eramızın IV-V əsrlərində Bizans müəllifləri Şimali Qafqaz çöllərində hunların bir tayfasının Utiqur adlandığını yazmışlar. (Bu barədə bax: Джафаров Р. Гунны и Азербайджан, Баку, 1993, с. 30). Utiqur tayfasının adı da Uti etnonimindən və bir sıra qədim türk mənşəli tayfaların adları (Uyqur, Saraqur, Salqur, Kuturqur, Yazqur və b.) üçün səciyyəvi "qur" sözündən ibarətdir. V.V.Bartold yazmışdır ki, tayfa adlarındakı qur sözü "xalq", "tayfa" mənasındadır. Deməli, Plininin və Ptolemeyin eranın əvvəllərində Şimali Qafqazda qeyd etdikləri Udi tayfası türk mənşəli idi. Bunu həm Utudur və Utiqur türk tayfalarının adları, həm də Plininin Udilərin "skiflərdən" olması fikri təsdiq edir. Antik mənbələrdə "skif" adı altında türk mənşəli tayfaların nəzərdə tutulduğu indi bizim üçün aydındır. XIV əsr müəllifi Rəşidəddin monqolların içərisindəki Udiut (Udi etnonimindən və türk-monqol dillərində cəm bildirən "ut" şəkilçisindən) tayfasının adını çəkmişdir. XVIII əsrdə Qərbi Sibirdə bir türk ulusunun Udi adlanması da məlumdur. Həmin tayfanın adı ilə bağlı şəhər indi Nijne-Udinsk adlanır. Nəhayət, XVIII əsrdə Azərbaycanda yaşayan türk dilli Şahsevən tayfa birləşməsinin bir qolu da Udulu adlanırdı və s. Deməli, Midiyada, Atropatenada və Şimali Qafqazda Ermənistan ərazisindən gəlmə Dağıstan dilli udinlər ola bilməzdilər.

Şimali Qafqazda eranın I əsrindən məlum olan udinlərin türk mənşəli olması fikri düzdürsə, onda bu fikri Herodotun və Strabonun Midiyada və son-ra Atropatenada qeyd etdikləri utilərə (bax yuxarıda) də şamil etməyə əsasımız vardır. Çünki Midiyada er. əv. V əsrdə heç bir Dağıstan dilli tayfa yaşaya bilməzdi. Nəhayət, bu fikirlərin ikisi də məqbul hesab olunursa, onda Musa Kalankatlının Albaniyada qeyd etdiyi beş əyalətdə (bax: yuxarıda) Utilərin hamısının Dağıstan dilli udinlərin əcdadlarının yaşadığı fikri şübhə altında qalır. Belə nəticəyə gəlməyə əsas var ki, bu əyalətlərin bəzilərində türk mənşəli utilər, bəzilərində isə Dağıstan dilli udinlər

yaşayırdılar. Lakin mənbə yoxluğu ucbatından bu məsələni aydınlaşdırmaq olmur. Əsas məsələ budur ki, Albaniya ərazisində türk mənşəli Uti adlı tayfa da yaşamışdır. Bu mülahizə daha iki faktla təsdiqlənir.

1. Musa Kalankatlı "Alban tarixi" əsərində eranın I əsrinin 60-cı illərində Aran (Ərən) adlı şəxsin Albaniyada hökmranlığa keçməsindən danışdıqda yazır ki, Utilər "həmin Aranın oğullarının nəslindəndir" (I kitab, 5-ci fəsil). Ərən şəxs adının türk dilli olduğunu yuxarıda demişik. Bu məlumatı belə şərh etmək olar: hökmdar Ərən və Uti tayfası etnik mənsubiyyətcə eynidir, başqa sözlə, utilər türk mənşəlidirlər.
2. "VII əsr Erməni coğrafiyası" adlı əsərdə Arazdan qərbdə, Artsak ilə Kür arasındakı Uti əyaləti Aranrot (indiki Həkəriçay), Tri (indiki Diridağ), Alue, Rot-Pasian, Tuç-Katak, Qardman və Şakaşen (Gəncə bölgəsi) və Bərdə şəhərinin yerləşdiyi Uti mahallarından ibarətdir (59, 51). Göstərilən mahal adlarının hamısı qədim türk dillərindədir.

Əhməd Zəki Validi Toqan yazmışdır ki, Albaniyada utilər er. əv. VII əsrdə sakların içərisində gəlmişlər (Əhməd Zəki Validi Toqan. Ümumi Türk tarixinə giriş, I c. s. 162). Ona görə də Midiyada və sonra Atropatenada utilərin də məhz saklarla gəldikləri nəticəsi alınır.

Yuxarıda deyilənlərdən görünür ki, bəzi tədqiqatçıların Herodotun və Strabonun Cənubi Azərbaycanda, Plininin və Ptolemeyin Şimali Qafqazda Uti və Udi adlı tayfalar barədə məlumatlarını Albaniyada Uti əyalətləri barədə Musa Kalankatlının məlumatları ilə birləşdirmələri səhvdir. Belə çıxır ki, Strabon Albaniyada Uti tayfası haqqında yazmışdır. Halbuki, Strabon Albaniyada utilər haqqında məlumat vermir. Bu səhvi ilk dəfə N.Q.Adons (48, 420) və Y. Manandyan buraxmış (Манандян Я. А. О некоторых проблемах древней Армении и Закавказья. Ереван, 1944, с. 13) və К. В. Тревер (154, 143), С. Т. Йеремьян (Страна "Махелония" надписи Кааба и Зардушт. ВДИ, 1967, №4, с. 51-52), İqrar Əliyev (İstoriə Midii, s. 67) və b. təkrarlamışlar.

Azərbaycanda yaşayan Dağıstan dilli udinlərin qədimdə Cənubi Azərbaycanda, Şimali Azərbaycanda və Şimali Qafqazda yaşamaları fikri səthi düşüncənin məhsuludur. (Bu dolaşıqlıq udinlər barədə bu yaxında buraxdıqları kompilyativ kitabda Rauf Hüseynovu və Qəmərşah Cavadovu da toruna salmışdır. Hər hansı bir mövzunu araşdırmaq istədikdə bu mövzunun predmeti barədə aydın təsəvvürə malik olmaq

lazımdır. Onun-bunun yazdıqlarını bir-birinin ardınca düzüb yenilik kimi təqdim etdikdə elmi naşılıq üzə çıxır).

Urartu mənbələrində indiki Ermənistan ərazisində adı çəkilən Eriaxi (sonrakı Şirak) "ölkə" adı isə, ehtimalımıza görə, indi Azərbaycanın şimal-şərqində yaşayan və özlərini "hər" adlandıran Dağıstan dilli qırzlıların və haputluların etnik adındandır.

Eradan əvvəl VIII əsrdə şimaldan antik mənbələrdə "kimmer" kimi adlandırılan türk mənşəli kəmərlər (yaxud qəmərər) və onların ardınca er.əv. VII əsrdə antik mənbələrdə "skif" adlandırılan saklar (yaxud şakalar) Cənubi Qafqaza gəldilər (bu barədə bax: 162). Tarixşünaslıqda bu iki etnosun İran mənşəli sayılması yalnız uydurmadır, ona görə ki, bu tayfaların qədim mənbələrdə çəkilən şəxs adlarının hamısı qədim türkcədir (13, 130-155).

Kəmərlər er.əv. 715-ci ildə Kuriani adlı yerdə (indiki Ermənistan ərazisində Axuryan çayının adı) Urartu ordusunu məğlub edərək Kiçik Asiyaya daxil oldular və Friqiya dövlətini yıxdılar. Bu hadisə ilə əlaqədar olaraq friqlərin bir qolu olan ermənilərin Arazın sahillərinə və indiki Ermənistan ərazisinə səpələnməsi baş verdi. Kəmərlər barədə başqa yerdə ətraflı yazdığımıza görə (14, 72-89) təkrara varmırıq.

Kəmərlərin ardınca gəlmiş saklar miqdarca daha çox idilər. Onların əsas hissəsi indiki Şimali Azərbaycan və Ermənistan ərazilərində məskunlaşdı və tarixdə "Skif çarlığı" adı ilə məlum dövlət yarandı. Demək, indiki Şimali Azərbaycan və indiki Ermənistan ərazisində ilk dövlət qurumu er.əv. VII əsrdə yaranmış Sak çarlığıdır. Qədim erməni mənbələrində ermənilərin Aşkenazın ("Bibliya"da Sak çarlığı "Aşkenaz" adlandırılır) nəsiləri sayılması və ilk erməni çarlarının skaordi (qədim ermənicə "Sakoğlu" deməkdir) adlandırılması da bununla əlaqədardır. Bundan sonra indiki Ermənistan və Şimali Azərbaycan ərazilərində türk mənşəli əhali xeyli çoxaldı.

Ermənistanın qərbində, onun Türkiyə ilə həmsərhəd bölgəsində er.əv. V əsrdə türk mənşəli əhalinin yaşamasını göstərən faktlardan biri Arpaçay toponimidir. Er.əv. V əsr müəllifi Ksenefont bu bölgədə Arpazos çayını qeyd edir (Anabazis, V, 12). Onun "Arpazos" kimi yazdığı ad "Arpaç" (yunan dilində "ç" səsi olmadığına görə müəllif onu "z" səsi ilə vermişdir) və yunan dilindəki adlıq hal şəkilçisi olan "os" hissələrindən ibarətdir. "Arpaç" isə Arpaçay hidroniminin qısaldılmış formasıdır:

müəllif ona tanış olmayan "Arpaçay" adını Arpaç (yunanca Arpazos) kimi yazmışdır.

Sakların tərkibində Cənubi Qafqaza Uti, Quqar, Alban, Şirak, Şamak, Qarqar, Pasian, Şarvan və Gəncək tayfaları gəlmişdilər. Sakların adı indi Ermənistanın məxsus olan Sisakan ("Sisyan" adı Sisakanın təhrifidir) və Sisyan rayonunda Şəki, indi Azərbaycana məxsus olan Artsak (qədim türkcə art -"dağlıq ərazi" və Sak etnonimindən, sonrakı Dağlıq Qarabağ), Azərbaycanın şimal-şərqində Şəki, Gəncə bölgəsində Sakasin və Mil-Muğan düzünün qədim adı olan Balasakan (qədim türkcə pala -"düzənlik" və Cak etnonimindən) toponimlərdə əksini tapdı. Şarvanlar Kürdən şimalda və indiki Ermənistan - Türkiyə sərhəd bölgəsində, Utilər indiki Qazax-Ağstafa, Bərdə və Dağlıq Qarabağ bölgələrində, qarqarlar indiki Dağlıq Qarabağda (indiki Qarqarçayın hövzələrində, qismən Gədəbəy rayonu ərazisində və Şəki-Zaqatala bölgəsində, indiki Ermənistan ərazisində), şiraklar indiki Ermənistanın Arpaçay hövzəsində (sonrakı Şirakel) və Azərbaycan ərazisində Alazan-İori çaylarının aşağı axarında, quqarlar Ermənistan və Azərbaycanın Gürcüstanla sərhəd bölgələrində, albanlar əsasən Şimali Azərbaycan ərazisində və qismən Xəzərin cənub-qərbində, pasianlar indiki Ermənistanın qərbində və Dağlıq Qarabağda məskunlaşmışdılar.

Sakların bir hissəsi kompakt halda indiki Zəngəzur bölgəsində, Sisakanda oturmuşdu. VI əsrə aid Suriya mənbəyində və VII əsrə aid erməni mənbəyində bu bölgə Sisakan, başqa erməni müəlliflərinin əsərlərində Siuni (ermənicə yazılışda Syunik) adlanmışdır. Əgər Sisakanda əvvəlcə ermənilər yaşasaydı, onda bölgə Sak etnonimi ilə adlanmazdı. Sisakan toponimi Si və Sakan hissələrindən ibarətdir. Adın "Si" hissəsi bu bölgədə sakların başında durmuş sülalənin adıdır (13, 163). Qədim erməni mənbələrində Sisakan adı qismən qısaldılmış formada Sisak kimi çəkilir. I əsrin ortalarında Kürdən cənubdakı Alban ərazisinin çarı Ərən bu sülalədən idi. Ərən şəxs adının təmiz türk mənşəli olması Sisak(an) tayfasının qədim türkcə olduğunu göstərən faktlardandır. Adın ermənicə Siuni forması isə Si sülaləsinin adından və erməni dilində Urartu dilindən keçmə məkan bildirən uni şəkilçisindən ibarətdir. Erkən orta əsrlərdə Bazarçayın sahilində Sak etnonimi ilə bağlı Şəki adlı qala vardı. Qeyd etmək lazımdır ki, erkən orta əsrlərdə Sisakanda hakimiyyətdə olmuş çarların adları (Pisak, Vasak, Anduk, Qdaxon, Sunbat və s.) təmiz türkcədir (bax: 13, 166-167). Təsadüfi deyil ki, erməni tədqiqatçıları bu adların erməni və başqa dillərdə mənalarını açma bilməmişlər. V əsr erməni

müəllifinin özü Sisak sülaləsinin erməni mənşəli olmadığını yazmışdır (Moisey Xorenasi, I kitab, 12-ci fəsil).

İndiki Ermənistanın qərbində, Türkiyə ilə həmsərhəd bölgədə yaşamış türk dilli tayfa yunan və erməni mənbələrində Pasian və Basian kimi qeyd olunmuşdur. Bu tayfanın adını orada ilk dəfə er.əv. V əsr yunan müəllifi Ksenefont çəkmişdir (Anabazis, IV, 18). Pasianlar er.əv. VII əsrdə saklarla gəlmişlər. Bu fikri Ksenefontun pasianların skiflərlə (yəni saklarla) yanaşı yaşaması haqqında məlumatı da təsdiqləyir. Müəllif yazır ki, Arpasos (Qərbi Arpaçay) çayından 20 fərsəng aralıda düzəndə Skifinlər ölkəsi yerləşir (Ksenefont, Anabazis, IV, 6, 19). Bir fikrə görə pasianlar indi Türkiyəyə məxsus olan Qars, Sarıqamış, Kaqızman və Sürməli ərazilərində yaşayırdılar. Məhz bu tayfanın adı ilə Araz çayının yuxarı axını antik müəlliflərin əsərlərində Pasis (yunanca Fasis) adlanırdı. V əsr müəllifi Favst Buzand "Basian mahalı" ifadəsini işlətmişdir (Favst Buzand, III kitab, 9-cu fəsil). Qeyd edilməlidir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda da Pasinuk toponiminə təsadüf olunur (27, 53).

İndiki Ermənistan ərazisində yaşamış qədim türk mənşəli tayfalardan biri də Quqardır. Q.A.Melikişviliyə görə quqarlar Cənubi Qafqaza er.əv. VII əsrdə gəlmişlər. Bu tayfanın məskunlaşdığı bölgənin adı I əsr yunan müəllifi Strabonun əsərində Qoqarena, qədim erməni mənbələrində Quqark kimidir. Quqark etnonimi Ermənistanda indiyədək Quqark rayonunun adında qalmışdır. Lakin tarixşünaslıqda bu tayfanın etnik mənsubiyyəti indiyədək aydınlaşdırılmadığına görə ermənilər bu adı dəyişdirməmişlər. K.V.Trever quqarları Qafqaz dilli (154, 192), D.L.Musxelişvili (127) gürcü dilli hesab etmişlər. Q.A. Melikişviliyə görə Quqark qarışıq erməni-gürcü ərazisi idi (К истории древней Грузии, с. 461).. A. P. Novoseltsev yazır ki, bu əyalətin əhalisi gürcülər və ermənilər idi. Bu fikirlər uydurmadır. Quqar təmiz qədim türk mənşəli tayfa idi. Ona görə ki, birinci, erkən orta əsrlərdə Cənubi Rusiya çöllərində yaşamış peçeneqlərin bir tayfasının adı Kuyarçi (peçeneqlərin dilində "y" səsi başqa türk dillərində "q" səsinə uyğun olduğuna görə - Kuqarçi) idi ki, bu da quqar etnonimindən və -çi şəkilçisindən ibarət etnonimdir; ikinci, XVI əsrdə Anadoluda Boz-Ulus tayfa birləşməsinin bir tayfası Kuxar (Kuqar) adlanırdı (95, 36); üçüncü, Dağıstanda indi də Quqarlı adlı azərbaycanlı kəndi vardır; dördüncü, Ermənistanda orta əsrlərdə Quqark rayonunda yaşayan əhali bütünlüklə azərbaycanlılar idi; beşinci, "VII əsr Erməni coğrafiyası" adlı əsərdə Ermənistanda Quqar əyalətinin 9 mahaldan ibarət olduğu qeyd olunur:

Şorapor ("Şor dərəsi"), Çopapor ("Çöp dərə"), Kolbapor ("Kolb dərəsi"), Taşır ("Daş yer"), Artaqan ("Ərtoqan) və Klarçi (59, 58). Göstərilən mahal adlarının hamısı türkcədir.

Ermənistan ərazisində hələ er.əvvəl yaşamış türk dilli tayfalardan birinin adı Şirak idi.

Bu tayfanın yaşadığı ərazi Zəngiçayın vadilərində yerləşirdi. Bu etnonim zəmanəmizə qədər Şörəyəl (Şirak-el, yəni "Şirak eli, tayfası") toponimində qalmışdır. Erməni tarixçiləri şirakları İran dilli hesab etdiklərinə görə Şirak adını dəyişdirməmişlər. Halbuki bu tayfanın türk mənşəli olması şübhəsizdir (bax: 13, 189-194; 14, 105-106). Erməni tarixçiləri yazırlar ki, şiraklar eramızın IV əsrində gəlmişlər. Lakin bu, səhv fikirdir. Ona görə ki, Moisey Xorenasi (V əsr) eranın I əsrindən danışarkən qeyd edir ki, Şirakın oğlanlarından (yəni Şirak elindən) Quşar Ermənistanda Kəngər və Kolb əyalətlərinə hakim təyin edilmişdi (Moisey Xorenasi, II kitab, 8-ci fəsil). Əsərinin başqa yerində isə o, er.əv. II əsrdə Şirak əyalətində bulqarların gəlib məskunlaşdığını yazır (I kitab, 12-ci fəsil).

Nəhayət, nəzərə alınmalıdır ki, II əsr müəllifi Ptolemey Ermənistanda Sirakene əyalətinin adını çəkmişdir. Bu əyalət yerli hakimlər tərəfindən idarə olunurdu. V əsr müəllifi Moisey Xorenasi özündən əvvəlki hadisələrdən danışdıqda "Şirak hakimi" ifadəsini işlədir (Moisey Xorenasi, III kitab, 43-cü fəsil). VIII əsrin əvvəllərində Ermənistanda ərəb hakimiyyətinə qarşı üsyan edənlərdən biri də Şirak əyalətinin hakimi idi. Şirakların yaşadığı ərazidə ermənilərə çar təyin edilmiş Parfiya nümayəndəsi Tiridadın (54-94-cü illər) vaxtında Arpaçay sahilində salınmış şəhər qədim erməni mənbələrində Şirakovan adlanır. Bu ad "Kitabi-Dədə Qorqud"da Şirokuz kimidir (27, 110).

Beləliklə, türk mənşəli şirakların indiki Ermənistan ərazisində hələ eradan əvvəl yaşaması şübhə doğura bilməz. Diqqətəlayiq faktıdır ki, VII əsr erməni müəllifi Sebeos 603-cü il hadisələri ilə əlaqədar olaraq Şirak əyalətində Aşağı Gədik (Nerkin Qetik), Orta Gədik (Mçin Qetik) və Yuxarı Gədik (Verik Qetik) toponimlərinin adlarını çəkmişdir.

Ermənistan ərazisində er.əv. II əsrdə türk mənşəli bulqarlar məskunlaşmışdılar. Bu barədə məlumat verən V əsr erməni müəllifi Moisey Xorenasi yazır ki, bulqarlar Şimali Qafqazdan gələrək Basian (Araz çayının yuxarı axınında ərazi) və Kol əyalətlərində oturdular (Moisey Xorenasi, II kitab, 6-cı fəsil). Ermənistan

ərazisində bulqarlar erkən orta əsrlərdə də yaşamışlar. Bunu "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda Bulqar tayfa adının çəkilməsi (bunu ilk dəfə prof.Süleyman Əliyarov aşkarlamışdır - 52, 13-18) də göstərir. Erkən orta əsrlərə aid mənbələrdə Cənub-Şərqi Avropa çöllərində yaşamış bulqarların Kazan, Çakar, Kol (Kul) və b. tayfalarının adları çəkilir. Azərbaycan və Ermənistan ərazilərində bulqarların Kazan (Qazan) tayfası xüsusilə böyük iz qoymuşdur. Hələ XII əsrə aid bir erməni mənbəyində Ermənistanda Qazan adlı qalanın adı qeyd olunur Армянские источники о монголах. М. 1962, с.80). XIX əsrdə Qafqazda tərkibində "Qazan" komponentinin iştirak etdiyi 24 toponim vardı (133, 107). Bulaq və göl adlarında "qazan" sözü su mənbəyinin qazan (qab) formalı olduğunu bildirir (bax: 77). Lakin başqa toponimlərdə bu söz, şübhəsiz, etnonimdir: XIX əsrdə Şimali Qafqazda Nalçik dairəsində Qazan (dağ adı), Qars əyalətində Qazanlar (xarabalıq adı), Azərbaycanda 10 Qazançı kəndi və b. Qeyd edilməlidir ki, Başqırdıstanda Qazançı, Kuban əyalətində Qazan, Ukraynada Qazan və Türkiyədə Qazan adlı kəndlər də bu sıraya aiddir. Cənubi Azərbaycanda Qazanabad, Qazançılı, Qazankəndi, Çöl-Qazan adlı kəndlər vardır (bax: 79). Bu misallar göstərir ki, Ermənistanda Qazançı kəndi bulqarların Qazan tayfasının adını əks etdirir. Ermənistanda bulqar tayfalarının adlarını əks etdirən yaşayış məntəqələrinin adları çoxdur. Bu barədə lüğətdə məlumat verilmişdir.

Eramızın III əsrində (erməni tarixçisi Sebeosa görə 217-252-ci illərdə) Çin

Türküstanından Ermənistana Cinli adlı bir tayfa gəlib məskunlaşmışdır. Erməni mənbələrində bu tayfa "çen" kimi yazılır. Bir sıra tədqiqatçılar cinlilərin etnik mənsubiyyəti ilə məşğul olsalar da, tarixi həqiqəti üzə çıxara bilməmişlər. Erməni tarixçiləri bu tayfadan çıxmış sərkərdələri milli qəhrəmanlar adlandırsalar da bu barədə danışmağı xoşlamırlar, çünki bir tərəfdən IV-VIII əsrlərdə bütün erməni spərapetləri (ordu komandanları) bu tayfadan çıxanlar olmuşlar, digər tərəfdən, bu tayfa erməni tayfası deyil. Cinlilər Mamiqun və Qonaq adlı iki elbəyin başçılığı ilə gəlmişdilər. Bu barədə yuxarıda yazdığımıza görə təkrar etmirik.

Eramızın ilk əsrlərindən etibarən indiki Ermənistan ərazisində yaşamış qədim türk mənşəli etnoslardan biri kəngərlərdir.

Qədim peçeneqlərin bir hissəsi olmaq etibarilə kəngərlər Orta Asiyada er.əv. I minilliyin ortalarından eramızın IV əsrinə qədər mövcud olmuş Kanq dövlətinin adından və qədim türkcə ər - "kişi", "döyüşçü" sözündən ibarətdir. Eramızın əvvəllərində

Mərkəzi Asiyadan qərbə hərəkət edən hunlar kəngərlərin və peçeneqlərin müəyyən hissəsini özlərinə qatmış və Cənub-Şərqi Avropa çöllərinə gətirmişlər. Məhz oradan kəngərlərin bir hissəsi hunlarla birlikdə Cənubi Qafqaza gələrək indi Ermənistan ərazisində (həm də Azərbaycanın indiki Qazax-Ağstafa bölgəsində) və Naxçıvanda məskunlaşmışlar.

Ermənistanın Qukasyan rayonunda Kəngər dağları vardır. Maraqlıdır ki, "Kəngər dağları" ifadəsi hələ V əsrə aid ermənicə mənbədə qeyd olunur. Mənbədə deyilir ki, 482-ci ildə erməni və gürcü orduları "Kəngər torpağı" adlı yerdə fars ordusuna qarşı birləşdilər. Suriya mənbəyində Xosrov Ənuşirəvanın (531-579) "Gürcülərin və ermənilərin sərhəddində" kəngərlərlə vuruşması göstərilir (bax: 79, 10). VII əsrə aid mənbədə də kəngərlərin erməni-gürcü sərhəddində, Göycə gölündən şimalda yaşaması qeyd olunmuşdur (59, 52). Sonrakı əsrlərdə buradakı kəngərlər barədə erməni və gürcü mənbələrində məlumatlar vardır (bax: 79, 102).

Eranın əvvəllərində Cənubi Qafqaza (o cümlədən Ermənistan ərazisinə) gəlib məskunlaşmış digər qədim türk mənşəli tayfa Peçeneqdır. Erkən orta əsrlərdə Ermənistan ərazisində Bacunays (ərəb mənbələrində) və Becini (erməni mənbələrində) adlı mənəqələr vardı (bax: 79, 104-105).

Ermənistan ərazisində bir neçə Abaran toponimi orada qədim türk mənşəli Abar (Avar) tayfasının yaşadığını göstərir. Bizans mənbələrində 463-cü ildən adı çəkilən avarlar erkən orta əsrlərdə Cənub-Şərqi Avropada nüfuzlu tayfa birləşməsi idilər. VII əsrin 60-cı illərində bu tayfa indiki Macarıstan və ona bitişik bölgələrdə, başda Bayan xan olmaqla, xaqanlıq yaratmışdı. Xaqanlıq 891-ci ildə süqut etdikdən sonra avarlar Avropa xalqları içərisində assimile olundular. Mənbələrdən aydın olur ki, avarların müəyyən hissəsi eranın ilk əsrlərində, ehtimal ki, hunların tərkibində Cənubi Qafqaza gəlmişdir. Lakin burada onlar antik mənbədə Obaren adlanırlar. Bizanslı Stefan (III-IV əsrlər) yazır ki, "Obarenlər Fəratla paralel axan Kür üzərində Ərməniyənin bir hissəsidir" (51, 97). Bu məlumatdan aydın olur ki, Ərməniyədə obarenlər Kür çayının yuxarı axınında yaşayırdılar. Ermənistanda Abaran toponimi məhz antik mənbədə "Obaren" kimi yazılmış etnonimlə bağlıdır. V əsr müəllifi Yeqişe isə bu etnonimi Aparn kimi qeyd edərək, avarların Balasakanda yaşadıklarını yazmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Abar etnoniminin Abaran forması Azərbaycanın şimal-şərqindəki Avaran toponimində (Xaçmaz rayonu) də əksini tapmışdır. Avarların bir hissəsinin gürcü çarı Quramın (570-600)

hakimiyyəti illərində Gürcüstanda məskunlaşması da məlumdur. (Kartlis Sxovreba. SMOMPK, vıp. XXII, Tiflis, 1897, s.22). Gürcüstanda Abari kənd adı, şübhəsiz, abar etnonimini əks etdirir. VI əsrdə Albaniyada abarların yaşaması barədə məlumata (84,35) əsasən güman etmək olar ki, Həmdullah Qəzvininin (XIV əsr) qeyd etdiyi Kür çayının mənsəbindəki Abar-şəhr yaşayış məntəqəsinin adı da bu qədim türk tayfasının adı ilə bağlıdır.

Erkən orta əsrlərdə Ermənistan ərazisində və Albaniyada çoxlu Kol, Kolb və Kolt (qədim erməni dilində "l" səsini "ğ" səsi əvəz etdiyinə görə Koğb və Koğt, yaxud Qoxb və Qoxt) toponimləri vardı.

"Kol" komponentli adlarda (məsələn, XVIII əsrin əvvəllərində Tovuz r-nun ərazisində iki Kol, -bax: 79, 109, Naxçıvanda Kul, Dağlıq Qarabağda Kol-Yurt və b.) bu sözün bütün hallarda mənalarını üzə çıxarmaq çətinidir. Toponimlərdə bu söz həm kol (kol-kosluq, kolluq yer), bəzi türk dillərində kol (Azərbaycan dilində qol, yəni çayın qolu) və göl sözlərinin birindən ibarət olmaqdan başqa, qədim türk mənşəli bulqarlarda, qıpçaqlarda və peçeneqlərdə Kol, Kul tayfalarının adları da ola bilər. Belə adda tayfa indi də bir sıra türk xalqlarının tərkibində vardır (bax: 79, 110).

V-VII əsr erməni mənbələrində indiki Ermənistan ərazisində iki Kolb- (Moisey, Xorenasi, II kitab 8-ci fəsil; Favst Buzand, III kitab 9-cu fəsil; "VII əsr Erməni coğrafiyası", s.53), Kolovit və iki Kolt (ermənicə Qoxt) toponimləri məlumdur. Kol və Kolt (kol etnonimindən və qədim türk dillərində cəm bildirən "t" şəkilçisindən) etnonimləri Azərbaycan (məsələn, Ordubad r-nu ərazisində Koltene yer adını hələ II əsr müəllifi Ptolemey qeyd etmişdir) və Ermənistan ərazisində eranın əvvəllərindən məlumdur. Bu barədə yazıldığına görə (bax: 79, s. 109-110) təkrara ehtiyac yoxdur.

Araşdırma göstərir ki, Ermənistan ərazisində bir neçə Kolb (ermənicə yazılışda Koğb) Qulp, Kulp adları IX-X əsrlərdə Cənub-Şərqi Avropada yaşamış peçeneqlərin Kulpey (Kuloba etnoniminin yunanca yazılışı) və qıpçaqların Kuloba (rus salnamələrində Kulobiçi formasındadır ki, bu da Kuloba etnonimindən və rusca əlavə olunmuş "içi" patronimik şəkilçisindən ibarətdir) tayfa adının qədim ermənicə yazılış formasıdır. Deməli, ermənicə "Koğb" kimi yazılan ad Kol etnonimindən və türk dillərindəki pe (be), yəni "oba" sözünün təhrifi olan "be"

səsindən (erməni dilində sözlərdə sonda "e" səsinin düşməsi səciyyəvidir) ibarətdir.

Kuloba etnoniminin qədim ermənicə yazılışı olan Kolb, Kulb (ermənicə Koğb) toponiminin V-VII əsr erməni mənbələrində Ermənistanda yaşayış məntəqələrinin adları kimi qeyd olunması göstərir ki, bu tayfa orada hər halda V əsrdən əvvəl məskun idi. Məsələn, V əsr erməni müəllifi Eznik Koğbatsi (Kolblu Eznik mənasındadır), əlbəttə, Kolb kəndində doğulmuşdur.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Kuloba türk tayfasının adı Cənub-Şərqi Avropa çöllərində Bizans və rus mənbələrində təhrif olunmuş şəkildə, peçeneqlərdə "Kulpey" və qırçaqlarda "Kulobiçi" formalarında X-XII əsrlərdən məlumdur. (bax: Попов А.И. Названия народов СССР, М. 1973, с.29). Lakin indiki Ermənistan və Azərbaycan ərazilərində bu tayfanın adı ilə bağlı toponimlərin adları V-VII əsrlərdə çəkilir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, həmin tayfanın müəyyən hissəsi eranın ilk əsrlərində hunların tərkibində peçeneq-kəngərlərlə (Ermənistanda V-VII əsrlərdən məlum olan Kəngər, Bcene, Albaniyada Tərtər toponimlərindən göründüyü kimi) gəlmiş, digər hissəsi isə Cənub-Şərqi Avropa çöllərində yaşamaqda davam etmişdir.

Peçeneqlər bir sıra tayfalardan ibarət olmuşlar. X əsrə aid mənbədə Cənub-Şərqi Avropa çöllərində yaşayan peçeneqlərin Karabay (əslə Karabağ), Kəngər, Kuyərçi, Çur, Kapan, Çupan və Qila tayfalarından ibarət olması göstərilir (109, 157). Orta əsrlərdə İrəvan əyalətinin ərazisində bu tayfaların adlarını əks etdirən toponimlər vardı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tayfa adlarının bəziləri (Kəngər, Çur) V-VII əsr erməni mənbələrindən məlumdur.

Ermənistan ərazisində yaşamış qədim türk tayfalarından biri qırçaqlardır. Onlar Cənubi Qafqazda müxtəlif vaxtlarda məskunlaşmışlar. Onların ilk dəfə eranın əvvəllərində hunların tərkibində gəldiklərini göstərən toponimik faktlar vardır. Şimali Azərbaycan və Ermənistan ərazilərində V -VIII əsrə aid hadisələrlə əlaqədar olaraq adları çəkilən Tərtərçay və Kolb (ermənicə yazılışda Koğb) toponimləri şübhəsiz ki, XII əsrdə Cənub-Şərqi Avropa çöllərində yaşamaları barədə rus mənbələrində çəkilən Tərtər (rusca yazılışda Terterobiçi) və Kuloba (rusca yazılışda Kulobiçi) tayfalarının (bax А.И.Попов. Названия народов СССР. С.129-130) adlarını əks etdirir. Lakin qırçaqların digər hissəsi XIII əsrdə Şimali Qafqaz çöllərində monqollara məğlub olduqdan sonra Dərbənd yolu ilə Cənubi Qafqaza gəlmişlər.

İbn Əl-Əsir (XIII əsr) yazır ki, 1223-cü ildə tatarların (monqolların) qələbəsindən sonra qıpçaqlar Arrana gəlib Gəncədə yerləşdilər, oradan da bir hissəsi Kilkun dağlarına (Göycə bölgəsinə) getdi. (İbn Əl-Əsir. Əl-Kamil fit-t tarix. Bakı, 1996, s. 141-142). Ermənistanda Doqquz, Uruzpor, Kitanlı, Köbəkli və İtqıran kənd adları qıpçaqların Tokuzoba (qədim rusca yazılışı olan Toksobiçi, Tokuzoba və rusca - "-içi" şəkilçisindən), Urusoba, Kuloba (rusca Kulobiçi), Kitanoba, Kobyakoba və Etebiçi (Et yaxud Ed, oba və "içi") tayfalarının (A.Popov, göst. əsəri, s. 129-130) adlarını əks etdirir.

Ermənistan ərazisində başqa türk mənşəli tayfalar da yaşamışdır. VII əsrə aid mənbədə Ermənistanda Katak mahal adı çəkilir (59, 53). Sonrakı əsrlərdə də bu toponim mənbələrdən məlumdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Katak mahal adı erkən orta əsrlərdə Albaniyada da vardı (bu barədə bax: 79, 115).

Tədqiqat göstərmişdir ki, katak qədim bir türk tayfasının adıdır. Qazaxlarda, qaraqalpaqlarda, özbəklərdə, noqaylarda və başqırdlarda indi də Katak və Katay adlı tayfalar vardır (bax: 79, 115). Ehtimal ki, bu tayfalar indiki Ermənistan ərazisinə peçeneqlərlə gəlmişlər. Ona görə ki, Cənubi Rus çöllərində peçeneqlərin bir tayfasının Tun-Katay adlanması X əsrə aid bir mənbədə qeyd olunmuşdur (109, 156-157). Ermənistan ərazisində bu tayfanın adı azərbaycanlıların yaşadıkları bir neçə Ködəkli kənd adında qalmışdır.

Erkən orta əsrlərdə indiki Ermənistan ərazisində yaşamış digər türk mənşəli tayfa Aran adlanırdı. Bu tayfanın adı orada Eranos (Aran etnonimindən və qədim türkcə cəm bildirən "s" şəkilçisindən) və Hrans kənd adlarında əksini tapmışdır (bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: 79, 119-122).

İndiki Ermənistan ərazisində erkən orta əsrlərdə yaşamış bir türk mənşəli tayfa toponimlərdə Hors, Xoros, Xurs, Xurskənd, Xoş-Koros, Xors, Qursalı və Gorus formalarında əksini tapmışdır (bu tayfa barədə bax: 79, 129-133).

Ermənistanda xəzərlər də iz qoymuşlar. V əsr erməni tarixçisi xəzərlərin Ermənistana ilk dəfə III əsrdə gəldiyini yazmışdır (111, II kitab, 65-ci fəsil). Şübhəsiz, xəzərlər sonrakı əsrlərdə də müxtəlif tarixi hadisələrlə əlaqədar olaraq gələ bilirdilər. IX əsr ərəb müəllifi Əl-Kufinin "Məhəmməd ibn Mərvan Ərməniyədə olan xəzərlərlə vuruşurdu" məlumatı göstərir ki, ərəb istilasından əvvəlcə burda xəzərlər yaşayırdılar. Mənbələrdə xəzərlərin abas, avar, bizal, ağacəri, tərənə, peçenek,

bulqar, suvar, uquz və b. tayfalarından ibarət olduğu qeyd olunur (bax: 78 və 79). Ermənistanda xəzərlərin Kəbər və Tarna tayfalarının adları ilə bağlı toponimlər vardır.

V-VII əsrlərə aid erməni mənbələrində, bəzi hallarda eradan qabaq və eranın əvvəllərinə aid hadisələrdə adı çəkilən Kol, Taşir, Ani, Qelam, Qeqarkuni, Çopapar, Şorapor, Orduni, Vaykunik və b. mahal adları qədim türkcədir.

Ermənistan ərazisində XI-XII əsrlərdə gəlmiş oğuzlar böyük iz qoymuşlar. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda çəkilən adların əksəriyyəti indiki Ermənistan ərazisindədir. Alagöz dağının cənub yamaqları Abarandan gələn Qazaxsu çayının sol tərəfi keçən əsrdə "Uquz yurdu" adlanırdı. Eposun III boyunda oğuzların yurdu olan indiki Ermənistan ərazisi "Türküstan" adlandırılır. Eposda Qazan xan "Türküstanın dirəyi" sayılır. IV boyda oğuzların ərazisi "Oğuz eli" də adlandırılır. Diqqətəlayiqdir ki, eposda Gürcüstanın adı çəkilir, lakin Ermənistan adı yoxdur. Deyilir ki, Oğuz elinin 90 tımən (900 min) nəfərlik ordusu vardı; Göycə gölü ilə Van gölü arası ərazi "İç Oğuz" adlanır. Eposdakı Qaradərə sonrakı Zəngibasardır. Farsca zəngi "qara" mənasındadır. Ermənistandakı Avşar, Yuva, Qacarabay, Çəbin, Qarxın, Dəyərlı, Qırıqlı və b. kənd adları Oğuz tayfalarının adlarını əks etdirir.

Ümumiyyətlə, Ermənistanda toponimlərdə aşağıdakı türk mənşəli tayfa adları əksini tapmışdır: Aban, Abar, Abdal, Avşar, Ağacəri, Ayrum, Alagöz, Alban, Alpout, Aran, Bayan, Bayandur, Bayat, Baydar, Balta, Barani, Basian, Basar, Boston, Qayı, (Kayı), Qazax, Qanlı, Qarabaq, Qarabörk, Qaraqoyunlu, Qaraman, Qarapapaq, Qarqa, Qarqar, Qarxın, Qacar, Qerus, Qırçaq, Quqar, Quşçu, Eymur, Əncə, Ələt, İvə, İqdir, Yaycı, Yureqir, Kəmər, Kınık, Kol (Kul), Kotan, Kobak, Oğuz, Peçeneq, Sal, Samur, Sod, Tana, Tele, Tokuz, Tulus, Hun (Xun), Çaqan, Candar, Çol (Çul), Şaka, Şatı və b. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tayfaların adları bütünlüklə Şimali Azərbaycan və qismən Cənubi Azərbaycan ərazilərinin də coğrafi adlarında geniş yer tutur. Diqqəti burası cəlb edir ki, Ermənistanda bu tayfaların yaşadıkları şəraitdə nə "erməni", nə də "hay" etnonimi ilə bağlı bir dənə də olsun coğrafi ad yoxdur. Halbuki, toponimik qanunauyğunluğa görə etnik müxtəliflik şəraitində türk tayfa adları ilə yanaşı erməni, yaxud hay etnik adlarından da coğrafi ad yaranmalı idi. Məsələ orasıdır ki, yalnız XX əsrin 30-

cu illərindən sonra fərmanlarla verilmiş ermənicə adlar istisna olmaqla, Ermənistan ərazisindəki erməni dilinə aid leksik vahidlər əsasında yaranmış adlar çox cüzdür.

Ermənistan ərazisində toponimlərdə çoxlu miqdarda qədim türk sözləri aşkarlanmışdır.

Bu sözlər Azərbaycan dilində və dialektlərində saxlanmamışdır. Bunlar aşağıdakılardır: abra "xeyir verən", "firavan dolanmağa səbəb olan", ala "geniş (vadi)", alqa "dağın cənub yamacı", alik "yüksəklik", altun "qızıllı", "qırmızı", andi "mühafizə etmək", aqrı "sakit, dinc", aran "isti yer", "qışlaq", arkaç "dağın gündüsməyən tərəfi", arku "yarğanlarla şaxələnmiş", arna "kanal", art "aşırım", "yüksəklik", atiz "iki arx arası əkin yeri", aska "qaya", auş "dinc", "sakit", baz "sıldırım dağ", bayra "dayanacaq", baku "təpə", bair "dağ tirəsi", bəklə "möhkəmləndirilmiş yer", bət "aşırım", qar "alınmaz (sıldırım) qaya", əqin "təpə", əspə "yayda quruyan çay", in "mağara", "zağa", ir "dağın gündüşən tərəfi", kam "vadi", kas "dağın qaş", kat "dağın gündüşən tərəfi", kədə "keşikçi", kora (kura) "qışlaqda mal-qara üçün tövlə", koş "kəçəbə", kudu "otlaq", kömür "dağın başında dar yarğan", kuran "hərbi düşərgə", kutan "qışda mal-qara üçün yer", küz "payız otlağı", kür "məğrur", "gur (sulu)", giz "dayaz dərə", manq "daimi", "həmişə", manq "mal-qara üçün hasarlanmış yer", mar "təpə", mara "örüş yeri", marak "keşikçi məntəqəsi", mes "dağın cənub yamacı", mola "məzar", muqir, mukur "yarğan", "uçurum", "az sulu çay", or (ur) "təpə", "sıldırım yoxuş", orəz "sakit", "aramlı", olom "keçid", orek "istehkam", "qurğu", oşiq "külək tərəfindən çox aşınmış dağ süxuru", oruk "dayanacaq", oron "koçəbə", özən "çay", "böyük çay", ükü "mağara", "sığınacaq", saq "içməli su", saqa "uzun əyri çökəklik", "dağ ətəyi", "çayın ağzı", saz "qamışlıq", sarp "çətin keçilən yer", "uçurum", sələ "künc", "bucaq", senqer "qayalı dağ burnu", sinor "sərhəd", "hüddud", sidon "ucu şiş (qaya)", soyuk "konusvari hündür dağ", soruk "şoran yer", sos "qovaq", sus "su çıxan yer" tal "söyüd", "qovaq", taman "ətək", "dib", tap "su çıxmayan yer", "təpə", tey "dağ", tara "çayın ağzında şaxələnmiş", tıyık "hər tərəfi bağlı yer", tomar "təpəcik", tor "yüksək dağ ölüşü", tula "dağ keçidi", tut "düşərgə", çanq "yamac", çeraq "müalicə əhəmiyyətli mineral su", çerik "qoşun", "ordu", çik "dar dərə", çinq "yarğanlı yer", çirə "çətin keçilən kolluq", çit "dağ böyürü", çəp "xırda daşlı bitkisiz dağ yamacı", çoku "zirvə", çukas "tək təpə" və b.

Ermənistan toponimiyasının tədqiqi göstərir ki, bir sıra türk mənşəli toponimlər yunan dilində os, us adlıq hal şəkilçisi ilə bitir. Bu xüsusiyyət ərəb işğallarına qədər indiki Ermənistan ərazisində Bizans dövlətinin ağalığı ilə əlaqədardır: xristian

dininə itaət edən türk dillilər yunan dilinin mədəni təsiri altında olduqlarına görə yaşayış məntəqələrinin adlarını yunan dilinə uyğunlaşdırılmış formada - sonlarına os, us adlıq hal şəkilçilərini əlavə etməklə tələffüz etməli və yazmalı olmuşlar. Bu xüsusiyyət "Kitabi-Dədə Qorqud" etnosunda Şirakuz (Şirak etnonimindən və "-us" şəkilçisindən) toponimində (27, 110) də əksini tapmışdır.

Tədqiqat göstərir ki, ərəb işğallarından sonra yaşayış məntəqəsinin tipi ərəb dilində qəryə "kənd" sözü ilə ifadə olunmuşdur və bir qayda olaraq bu söz kənd adlarının əvvəlində dururdu. Sonralar bu söz bir sıra hallarda "qara" formasını kəsb etmişdir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, orta əsrlərdə maldar ellərin tədricən oturaqlaşması prosesində yaranmış yaşayış məntəqələrinin adlarında "el" və kora (kura, qura) "qışlaqda mal-qara üçün tikilmiş tövlə (lər) " sözləri əksini tapmışdır. "El" sözü toponimlərdə, fars dili üçün səciyyəvi olan izafətə uyğun olaraq, adların əvvəlində durur və izafət bildirən "i" şəkilçisini qəbul edir; lakin sonralar "el-i" söz birləşməsi bir sıra illərdə "Əli" şəxs adına çevrilmişdir. Əliqaya, Əli-Qızıl, Əliqırıq kənd adları əslində "El-i-Qayı ("Qayı-eli"), "El-i Qızıl " ("Qızılı eli"), "El-i Qırıq ("Qırıqlı eli") kimidir. Digər qrup kənd adlarında başda duran kora (kura, qura) sözü sonralar "qara" formasını kəsb etmişdir ki, bu da başqa "qara" sözü ilə başlayan toponimlərin mənşəyini üzə çıxarmağa çətinlik yaradır. Ona görə ki, "qara" formasını kəsb etmiş qora (qura) və qəriyə "kənd" sözləri rəng bildirən "qara" sözü və Qara şəxs adı ilə eyni şəkllə malik olur.

Bütün bunlar göstərir ki, Ermənistan ərazisində yaşayan türk tayfalarının dillərindən bəzi sözlərin qədim erməni və gürcü dillərinə keçməsi tamamilə qanunauyğun hadisədir. Yalnız XI-XII əsrlərdə səlcuq oğuzlarının oturaq həyata keçməsi nəticəsində yaşayış məntəqələrinin adlarında Şərqi İran mənşəli kənd ("kanta" sözündən, bax: 93, 290) və qədim türk mənşəli köy (türk runi yazılarında qiy "kənd" sözünün fonetik forması) sözləri əksini tapmağa başlamışdır. Lakin maraqlıdır ki, köy sözü əsas etibarilə Kiçik Asiya oğuz tayfalarının, "kənd" sözü isə Cənubi Qafqazda və İranda məskunlaşmış oğuz tayfalarının yaşayış məntəqələrinin adları üçün səciyyəvi olmuşdur.

Ermənistan ərazisində türk dilli əhalinin yaşadığını göstərən faktlardan biri qədim erməni dilində (V-XI əsrlər) (Вах: Туманян Э.Г. Древнеармянский язык. М.1971) türk mənşəli sözlərdir. Aşağıda biz E.Q.Tumanyanın qədim erməni dilinə

aid rus dilində yazdığı əsərində aşkarladığımız türk sözlərini oxucunun nəzərinə çatdıracağıq. Lakin dəqiqlik xətrinə həm adı çəkilən müəllifin əsərindən, həm də türk dillərinə aid mənbələrdən sözlərin mənalərini rusca verməyi vacib sayırıq.

akıs - "laska" (E.Tumanyan, s. 60). Türk dillərində okşa "laska" (147, 420-421).

Azərbaycan dilində oxşamaq "ласкать".

ayr - "mujçina" (E.Tumanyan, s. 53). Qədim türk dillərində er, ar "mujçina".

E.Tumanyan bu sözü qədim yunan dilindəki andros - "mujçina" sözü ilə müqayisə edir. (Э.Г.Туманян. Структура индоевропейских имен в армянском языке. М. 1978, с. 306). Qədim erməni dilində tələffüzdə "y" səsinin əlavə olunması ilə qədim türkcə er sözündən ibarətdir. (Müqayisə edin: "Bibliya"da Ararat - qədim ermənicə yazılışı Ayrarat"). Er sözü qədim erməni dilində ayrasirt - "мужское сердце" (E.Tumanyan, s. 157) və arambi - "замужняя" (yenə orada, s. 249) sözlərində də daşlaşmışdır. Lakin qədim türk mənşəli er - "kişi" sözü ilə bəzi erməni (dəqiqi Hind-Avropa mənşəli) sözlərin sonluqlarını təşkil edən "ayr" sözü (məsələn, hayr "отец", mayr "мать", eqvayr "брат" və b.) müxtəlif mənşəlidir.

ari - "смелый" (E.Tumanyan, s.47). Türk dillərində er - "смелый" (147, I, 322).

ark - "мужчины" (E.Tumanyan, s.77). Qədim türk dillərində er və qədim erməni dilində cəm bildirən "k" şəkilçisindən ibarətdir.

aru - "ручей", "канал" (Э.Туманян. Структура индоевропейских имен в армянском языке, с. 219) Müəllif yazır ki, qədim erməni dilində bu söz Hind-Avropa dillərində ser (ser) "течь" sözündəndir (yenə orada). Türk dillərində aruk - "арх", "канал" mənasındadır.

aru - "самец" (E.Tumanyan, s. 47). Türk dillərində er - "самец" (147, I, 321).

axçi - "девочка" (E.Tumanyan, s. 35). İki cür izah oluna bilər. 1. Türk dillərindəki əkə - "böyük bacı" (147, I, 222-223) və qədim türk dillərindəki qadın cinsini bildirən "-çi" şəkilçisindən (Э.Н.Наджип. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. М., 1989, с. 254) ibarətdir. 2. Türk dillərində əkəçi "сестра" (yenə orada) sözündən ibarətdir. Qədim türk dillərində akaç (i) - "смышленная девочка, любимая всеми," sözü ilə zahiri oxşarlığı da diqqəti cəlb edir.

vasar - “торговля” (Е.Туманян, с. 84). Qədim türk dillərində uçar - “базар” (Е. Nacıp, s. 261).

qusan - “певец” (Е.Туманян, s. 180). Qədim türk dillərində uzan “певец” (Е. Nacıp, s. 107).

dizəm - “складываю” (Е.Туманян, s 32). Qədim türk dillərində түз - “равный”, “одинаковый” (93, 602), dizmek stav-“ставить в ряд, нанизывать” (147, III, 311), dizil - “строится в один ряд” (Е.Нacıp, s. 63). Azərbaycan dilində düzürəm - “складываю”.

erax - “рот” (Е.Туманян, s. 30). Türk dillərində erek - “рот” (147, I, 292).

erkar “длинный” (Э.Туманян. Структура индоевропейских имен в армянском языке). Türk dillərində yurak - “далеко” (Е.Нacıp, s.20).

əncay - “podarok” (Е.Туманян, 50). Qədim türk dillərində enca, ənçi - “podarok” (147, I, 361-362); ancu-“ преподношение”, “вознаграждение” (93, 44).

gıvq - “selo” (Е.Туманян, s. 26). Qədim türk dillərində qıy - “пригород”, “селение” (93, 440).

kıvqaçi - “крестьянин” (Е.Туманян, s.176). Türk dilərindəki qıy (ermənicə kıvq) “a” birləşdirici fonemdən və mənsubiyyət bildirən -çi şəkilçisindən ibarətdir. Е.Туманян bu sözdə “açi” şəkilçisinin olduğunu iddia etmiş (birləşdirici “a” sözünü -çi şəkilçisinə birləşdirmiş), sonra da onun üçün Hind-Avropa dilləri mənşəli, “a-sk-i-u-o” kimi qondarma bir şəkilçi təklif etmişdir. (Е.Туманян, 176). Əslində qədim erməni dilində kıvqaçi (qıyqacı) sözü “kəndçi” sözü ilə quruluşa eynidir. Lakin məlumdur ki, “kənd” sözü türk mənşəli deyil və Azərbaycan ərazisinə XI-XII əsrlərdə oğuz türkləri tərəfindən gətirilmişdir. Qədim türk dillərində qıy “kənd” sözü Osmanlı türklərində “göy” kimi qalmışdır.

euq, iuq - “масло” (Е.Туманян, s. 30). Qədim türk dillərində yaq - “масло” (93, 223).

eş - “осел” (Е. Туманян, s. 30). Bir sıra türk dillərində eşək - “осел”. (147, I, 317).

iuc - “sila” (Е.Туманян, s.29). Türk dillərində qüç - “sila” (147, III, 96).

kəran - “brevno” (Э.Туманян. Структура индоевропейских имен в армянском языке, с. 222). Müəllifə görə erməni dilində bu söz Hind-Avropa dilləri üçün bərpa etdiyi ier (e) na “stvol” “brevno” sözüdür (yenə orada). Əslində Hind-Avropa dillərinin heç birində buna oxşar söz yoxdur və brevno sözü üçün bərpa edilən “ier (e) na” sözü ilə kəran sözü müxtəlif köklərdən yaranmışdır. Türk dillərində kəran “великий”, “могучий” (143, II, 2, 1090). Kəran qaradam ev tipinin dam örtüyünü təmin edən ən böyük tir idi.

kəs - “половина” (E.Tumanyan, 62). Qədim türk dillərində kes - “кусок”, “часть” (93, 202).

goğ - “вор” (E.Tumanyan, 67). Türk dillərində oğ - “вор” (147, I, 413).

kusordi - “дева-сын” (E.Tumanyan, s. 247). Kusaçın - “ деворожденный” (yenə orada, s. 156). Türk dillərində kıs, kus - “девочка”.

orak - “веревка” (E.Tumanyan, s. 261). Qədim türk dillərində orak - “веревка” (E.Nacip, s. 61).

orinak - “пример”, “образец” (E.Tumanyan, 140). Türk dillərində örnək - “пример”, “модел”, “образец” (147, I, 549).

poğ - “горло” (E.Tumanyan, s. 236). Türk dillərində boğaz - “горло” (147, I, 167).

seyr – любить (E.Tumanyan, 32); sirem - “люблю” (yenə orada). Qədim türk dillərində sev - “люби” (98, 447). Azərbaycan dilində sevirm - “люблю”.

suin - “штык” (E.Tumanyan, 32). Qədim türk dillərində sünqü - “ştk” (93, 517).

tel - “нитка” (E.Tumanyan, 51). Qədim türk dillərində tel - “нитка”. Azərbaycanca tel - “нитка”, “волос”.

top - “kust” (Э.Туманян. Структура индоевропейских имен в армянском языке, с. Türk dillərində top - “meşə sahəsi”, kolluq”. Ərəb müəllifi Babəkin axıncı döyüşdən sonra Top adlı meşədə daldalandığını qeyd edir (71, 309).

tuk - “слюня” (E.Tumanyan, s. 64). Qədim türk dillərində suq - “плевок”. (93, 513). Türk dillərində səciyyəvi s-t keçidi ilə suq sözünün tuk sözünə çevrilməsi mümkündür.

trik - “навоз” (Э.Туманян. Структура индоевропейских имен в армянском языке, с. 200) Qədim türk dillərində turuq - “ponos” (93, 558).

trçun - “птица”, летающий” (E.Tumanyan, s.149). Sözü “çun” hissəsi türk dillərində alçun, уахud laçun - “белый сокол» (E. Nacır, s. 247), Sunqur “kreçet” (93, 508), şunqar “Алтайский кречет” (93, 525) sözlərindəki sun, çun, şun hissələri ilə müqayisə oluna bilər.

tump - “возвышение” (E.Tumanyan, s. 59). Bir sıra türk dillərində tumb, tomb, domb - “təpə”, “yüksəklik”.

trtur - “гусеница”, “черв” (E.Туманян. Структура индоевропейских имен в армянском языке, с. 88).Müəllif yazır ki, Hind-Avropa dillərində bu sözün kökü tapılmır (yenə orada). Türk dillərində tırtıl - “гусеница” (В.В.Радлов, II, 2).

хоу - “baran” (E.Tumanyan, 29). Türk dillərində qoy - “овца” (93, 453). Azərbaycan dilində - qoyun.

xor - “глубокий”, “яма” (E.Tumanyan, s. 249). Türk dillərində or - “яма” (147, I, 466-467).

xot - “trava”. Türk dillərində ot - “rastenie” “trava”. (93, 373).

harum - “бью» (E.Tumanyan, 149). Türk dillərində ur (vur) - “бить”.

het - “sled” (Э.Туманян. Структура индоевропейских имен в армянском языке, с.60). Müəllif bu sözü xet dilində hədəm “mesto” sözü hesab edir (yenə orada). Türk dillərində id (iz) - “sled”.

hur - “пламя” (E.Tumanyan, s.27). Qədim türk dillərində ort - “огонь” (93, 389). Ermənicə yazılışda başlanğıcında “h” səsi artırılmadır. Qədim erməni dilində bir sıra sözlərin əvvəlində sait səsdən qabaq “h” səsinin əlavə olunması səciyyəvidir. E.Tumanyan yazır ki, bu səsin təbiəti məlum deyil (Э.Туманян. Структура индоевропейских имен в армянском языке, с.235). Əslində sözün əvvəlində “h” səsi türk dillərin üçün səciyyəvidir və Azərbaycan dilində də vardır (araba-haraba, indi-hindi və b.). E.Tumanyan qeyd edir ki, hur sözü İran, latın, slavyan və b. hind-Avropa dillərində yoxdur, yalnız qədim yunan dilində hor - “od” sözü var və bəlkə də ermənicə hur həmin sözdəndir.

çin - “korşun” (E.Tumanyan, 62). Türk dillərində balıqçin (çayda balıq tutan ağ quş), bildirçin, göyərçin, sığırçın və b. quş adlarındakı “çin” sözü ilə eynidir. (xakasca pudurçun quşu, Nacir, 274). Erməni dilində türk dillərindəki quş sözü “hav” sözü ilə ifadə olunduğuna görə çin sözü alınmadır (Вах: yuxarıda: Trçun).

çar - “slovo”. Türk dillərində çarla - “звать, кричать” (Nacir, 112).

ham - “весь”, “всеобщий” (E.Tumanyan, s. 124). Türk dillərində qamu - “весь”, “все в совокупности” (93, 416). Azərbaycan dilində - hamı. E.Tumanyan erməni dilində ham sözünün həm də “подобный”, “тот же самый” mənasında olduğunu yazır (yenə orada, s. 124). Əslində fars mənşəli həm “подобный”, “тот же самый” sözü ilə türk mənşəli qamu (azərbaycanca hamı) “весь”, “всеобщий” sözləri formaca eyni olduğuna görə müəllifi çaşdırmışdır.

çiçərn-“ласточка” (Э.Туманян. Структура индоевропейских имен в армянском языке, с. 87).. Müəllifə görə bu söz yunan dilində qiros - “qolos”, latın dilində qarrio - “болтаю” sözləri ilə bir kökə bağlıdır (yenə orada). Fikrimizcə, bu söz türk dillərində bir neçə quş (alçin, bildirçin, göyərçin, sığırçın və b.) adı üçün səciyyəvi çin və qaranquş adının “qaran” hissəsindən ibarətdir,

Yuxarıda deyilənlərdən əlavə, qədim erməni dilində bir sıra sözlər Azərbaycan dilindən alınmadır:

1. yataq - “pol” “zəmlə” (G.Tumanən. Структура индоевропейских имен в армянском языке, с. 202). Azərbaycan dilində yataq - “yataq yeri”;
2. gic - “bezumny” (E.Tumanyan. 37). Azərbaycan dilində - gic;
3. par - “blesk” (E.Tumanyan, s. 48). Azərbaycan dilində - parıltı, par-par parlamaq;
4. tiq - “kuça zerna” (E.Tumanyan, s. 67). Azərbaycan dilində tiq - “xırmında taxıl topası”;
5. tər - Azərbaycan dilində tər - “təzə”. Türkmən dilində tər - “свежий” (Туркменско-русский словарь, М., 1968, с. 628). Eyni söz fars dilində də vardır. (Персидско-русский словарь. М., 1953, с. 114).

6. tap - “rovnoe mesto” (E.Tumanyan, s. 59). Azərbaycan dilində tap - “su çıxmayan hamar yer”, “yüksəklikdə hamar yer”;

E.Tumanyan yazır ki, qədim erməni dilində çİ (açİ) şəkilçisi vardır. Onun fikrincə, bu şəkilçİ Hind-Avropa dilləri üçün bərpa etdiyi a-sk-i-uo показывающие происхождение, принадлежность к какому-либо идеологическому направлению, учению, определенно группировке людей и т.д. şəkilçisidir. Кахакаçİ - “горожанин”; хогенаçİ - “из Хогена” (s. 143). “Вместе с тем они могут образовывать имена существительные и прилагательные со значением принадлежности, отношения, качества”. (йеня орада).Ваşqa əsərində (Структура индоевропейских слов в армянском языке, с. 190). йазыр ки, “в армянском есть суффикс (а) чи, выражающий понятие личности, происхождения” (с. 190).

Qeyd edilməlidir ki, çİ (çİ, çu) şəkilçisi türk dillərində geniş yayılmışdır. Bu şəkilçİ həm müəyyən bir tayfaya (Arançİ, Qazançİ, Quşçu və b.), sosial zümərəyə (kəndçİ), qrupa (partiyaçİ, komsomolçu) mənsubiyyəti, həm də peşə bacarığını (dəmirçİ, sınıqçİ, zurnaçİ, gözətçİ, qoruqçu, hamamçİ, çörəkçİ, dəyirmançİ) və s. bildirir.

Ona görə Хоренаси, Şirakasi, Parbesi, Koqvasi və bu kimi qədim erməni müəlliflərinin təхəllüsləri məhz Хорен, Şirak, Koğb türk mənşəli yaşayış məntəqələrinin adlarından, "a" birləşdirici fonemindən və türk mənşəli "-çİ" şəkilçisindən ibarətdir ki, bu da mənsubiyyət bildirən -li, -lü, -lı, -lu şəkilçisinin mənasına yaxındır. Türk dillərində bu şəkilçİ barədə E.Sevortyan yazır ki, “существительные на -чу приближается к производным на -лы означая как и последние, свойства лица или предмета” (Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М. 1966. с. 84). Qeyd edilməlidir ki, yaşayış yeri bildirən "-çİ" şəkilçisi караçay-balkarlarda və tuvalarda indi də var. (Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюрских языков. Л., 1977, с. 103). Qədim gürcü dilindəki er(i) - "azad icmaçİ", "döyüşçü" və bu sözdən yaranmış eristavi - "ərlərin (yəni döyüşçülərin) başçısı", "ordu başçısı" və qədim erməni dilində ayr - "kişi", "döyüşçü" (bu sözün "y" səsi erməni dilində əlavə olunmadır) sözləri məhz türk dillərindəki ər - "kişi", "qoruyucu", "döyüşçü" sözlərindən ibarətdir. Urartuluların dilində ailə başçısı evri adlanırdı (Дьяконов И. М. Предистория армянского языка, s. 77, 200). Bu sözün ev və ər hissələrindən ibarət olması şübhəsizdir.

Bu faktlar, şübhəsiz, indiki Ermənistan ərazisində türk mənşəli əhalinin qədimdən yaşadığını və onun aparıcı rola malik olduğunu göstərir. XIX əsrin ortalarında İrəvan quberniyasının Şərur Dərələyəz qəzasının rus tədqiqatçısının yazdıqlarını elə rusca vermək yerinə düşər: "По давности заселения края, жители его распределяются на старожилов и переселенцев; к первым относятся татары (азərbaycanлылар нязрядя тутулур - Г.Г.), ко вторым принадлежат армяне, преимущественно отселившиеся в пределы Шаруро-Даралагезского уезда из Персии в 30-40 годах" (137, 99). Müəllif həmin qəzada 55 kənddə azərbaycanlıların, 7 kənddə isə ermənilərin yaşadığını qeyd edir (yenə orada). Zəngəzur qəzasının tədqiqatçısı yazır ki, qəzada yalnız üç erməni (xristian albanlar nəzərdə tutulmalıdır) kəndi (Trnakot, Axlatiyan) yerlidir, qalanları gəlmədir (103, 10). Novobayazid qəzasının şərq hissəsinin tədqiqatçısı A.V. Parvitski qeyd edir ki, orada 48 azərbaycanlı və cəmi 15 erməni kəndi vardır (136, 5). Bu ermənilər isə İrandan və Türkiyədən köçüb gələnlər idilər.

Qeyd edilməlidir ki, Ermənistanda eradan əvvəlki əsrlərdə hakimiyyətdə olmuş bəzi şəxslərin adları da türk mənşəlidir. Onların bəziləri (Skaordi, Paruyur, Slak, Artasēs, Artasur və b.) haqqında irəlidə demişik.

Ermənistanda türk tayfaları arasında erkən orta əsrlərdə etnik prosesin gedişini mənbələrin yoxluğu ucbatından izləmək çətindir. Yalnız ehtimal tərzdə belə mülahizə irəli sürmək olar: eradan əvvəl və eranın ilk əsrlərində məskun olan türk tayfaları IV əsrdə ya könüllü və ya zorla xristian dininə keçməli idilər. Bu tayfalar, o sıradan, III əsrdə gəlmiş cinlilər (erməni mənbələrində - mamikonianlar) erməni qriqorian kilsəsinin təsiri altında V əsrdən sonra erməni yazısına keçərək tədricən erməniləşmişlər. Ermənistan ərazisində onlara mənsub kilsələrin üzərindəki kitabələr də ermənicə olmalı idi (Azərbaycanda məscidlərin üzərindəki kitabələrin ərəbcə olması ilə müqayisə etmək olar). Ehtimal ki, VII əsrdən sonra bu türk xristianların müəyyən hissəsi islama keçmişdir. Bu ehtimal Ermənistandan bəzi azərbaycanlı kəndləri əhalisinin hətta XIX əsrdə xristian məbədlərinə sığınış etməsi (nəzir demələri, şam yandırmaları və s.) barədə həmin əsrə aid rus dilli ədəbiyyatda olan məlumatlarla təsdiqlənir.

Etnik mənsubiyyətə türk mənşəli, dini mənsubiyyətə xristian tayfalar Erməniyə adlanan ölkədə yaşadıklarına görə ümumi mənada erməni adlanmalı idilər. Deməli "erməni" sözünün iki mənası ayırd edilməlidir: özünü adlandırması "hay" olan

ermənilər və Arminidə yaşadıqlarına görə ümumi mənada erməni adlanmış türk dillilər. Bu türk ermənilər məhz xristian olduqlarına və erməni yazısından istifadə etdiklərinə görə assimilyasiyaya uğrayaraq erməniləşmişlər. VIII əsrin əvvəllərində Alban xristian kilsəsinin erməni kilsəsinə tabe edilməsi xristian türk dillilərinin, o sıradan albanların, nəhayət, erməniləşməsinə səbəb oldu. Dağlıq Qarabağda 1828-ci ildə Alban katolikosluğu ləğv edildikdən sonra erməniləşmiş albanlar Bakı, Şəki və Şamaxıya səpələndilər. Azərbaycanlıların nəzərində onlar artıq erməni idilər.

V-VII əsrlərdə gəlmiş türk tayfaları isə öz bütpərəst dinlərini saxlamalı idilər. Bu əsrlərdə Ermənistan ərazisində mərkəzləşmiş dövlət yox idi və deməli, onların zorla xristian dininə keçmələrini təmin edə biləcək xristian dini mərkəzi də mövcud deyildi. Bu tayfalar VII əsrdən sonra islamı qəbul etməli idilər.

VII-IX əsrlər arasında şimaldan gəlmiş türk mənşəli tayfalar isə islam dinini qəbul edə bilmədilər, ona görə ki, bu əsrlərdə Ərməniyə artıq Ərəb xilafətinin tərkibində idi. Səlcuq oğuzları isə Ermənistana qatı müsəlmanlar kimi gəlmişdilər.

Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, XI-XII əsrlərə qədər (yəni səlcuq oğuzlarının gəlmələrinə qədər) indiki Ermənistan ərazisində yaşamış türk mənşəli tayfaların heç biri "türk" adlanmamışdır. Özünü "türk" adlandıranlar kompakt halda əsas etibarilə XI-XII əsrlərdə gəlmişlər. Ona görə də qədim erməni mənbələrində XII-XIII əsrlərə qədər "türk" etnoniminin adı çəkilmir. Deməli, indiki Ermənistan ərazisində yaşayan hər bir türk dilli tayfanın öz adı vardı. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu tayfalar üçün vahid etnik ad yox idi, çünki onlar vahid xalq kimi formalaşmamışdılar. Bu müddəə eynilə XII-XIII əsrlərə qədər Azərbaycan ərazisinə də aiddir: burada da özünü "türk" adlandıranlar XI-XII əsrlərdə gəlmişdilər. Tarixçilərimizi çaşbaş salan da budur: belə hesab edirlər ki, əgər XI-XII əsrlərə qədər mənbələrdə Azərbaycan ərazisində türk etnonimini daşıyan etnos adı çəkilmirsə, deməli, burada türk mənşəli xalq yaşamayıb (A.P. Novoseltsovun bir fikrini rusca veririk: " Попытка обнаружить тюрков в Азербайджане до нашей эры и в первые века н.э. не основаны на конкретных фактов" - 130, 79). Bu səhv nəticə qədim və erkən orta əsrlər tariximizi tədqiq edən tarixçilərimizin türkologiya sahəsində naşı olmalarından irəli gəlmişdir. Bilmirlər ki, türkoloji ədəbiyyatda "türk" sözünün iki anlayışı vardır: birinci, özünü türk adlandırmış bir qədim etnosun konkret etnik adı (yəni özünü adlandırması); ikinci, Altay-dil ailəsinin türk qoluna mənsub dillərdə danışanların ümumi adı.

Azərbaycanda və indi Ermənistan adlanan ərazidə eradan əvvəlki minilliklərdə türk tayfalarının yaşadığını dedikdə, biz heç də özünü "türk" adlandıranları yox, türk dilləri ailəsinə mənsub dillərdə danışanların ulu əcdadlarını nəzərdə tuturuq. Bir sözlə, Azərbaycan və Ermənistan ərazilərində türk mənşəli tayfalar eradan əvvəlki minilliklərdə də yaşayırdılar, lakin onlar "türk" adlanmırdılar.

VIII əsrə aid erməni mənbəyində Siyunik (Sisakan) və Artsak dilləri ifadələri (bax: 48, 421) məhz türk dillilərə aid edilməlidir. Orta əsr erməni müəllifləri türk mənşəli əhalini "başqa elli" (rusca "inoplemyanin") və çox hallarda "pers" adlandırırdılar (məs. : bax: 142, 55). Müqayisə üçün deyək ki, Kirakos Qandzaketsi (XIV əsr) də XIII əsrdən - Sultan Cəlaləddinin vaxtından danışdıqda Gəncənin əhalisini "pers" adlandırır (107, 154). XI əsr Gürcü müəllifi (Леонти Мровели. Жизнь картлийских царей. М. 1979, с. 33) albanları ranlar (aranlar), həm də "persi iz Rana" adlandırır. Bu, fars Sasanlar dövlətinin tabeliyində olan ölkələrin əhalisi üçün ümumiləşdirici "pers" adıdır. Bu göstərir ki, hələ XI-XIII əsrlərdə də "türk" adı azərbaycanlıların etnik özünü adlandırması deyildi, baxmayaraq ki, bu əsrlərdə Azərbaycan və Ermənistan ərazisində artıq "türk" adlanan tayfalar vardı.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycan və Ermənistan ərazilərinə özlərini türk adlandıran Səlcuq oğuzları gəldilər. Lüğətdə oğuzların bir sıra tayfalarının (Avşar, Bayat, Bayandur, Bəydili, Dügər, Yaycı, Yivə, Kayı, Karkın, Uregir və b.) adlarını əks etdirən toponimlər verilmişdir. Qeyd edilməlidir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda çəkilən yer adlarının çoxu indiki Ermənistan və Şərqi Anadolu ərazisinə aiddir.

Maraqlıdır ki, eposda nə fars mənşəli "Ermənistan", nə də ermənicə "Hayakan" (yaxud "Hayastan") adları yoxdur. Onun əvəzində oğuzların yaşadığı ərazi, 90 түмән (yəni 900 min nəfər) əsgər çıxara bilən "Oğuz eli" adı vardır (IV boy).

Ümumiyyətlə, XV-XIX əsrlər üçün nə Ərməniyə, nə Ermənistan adları məlum deyil, onların əvəzində Çuxur-Saad bəylərbəyliyi, Rəvan və İrəvan əyalətlərinin, İrəvan xanlığının və XIX əsrdə İrəvan quberniyasının adları vardı. Beləliklə, indiki "Ermənistan" adı mənşəcə Kiçik Asiyadakı Fərat çayının yuxarı axınında Arma (Arme) əyaləti adının er.əv. II-I əsrlərdə əsasən türk mənşəlilərin yaşadığı əraziyə şamil edilmiş adıdır. Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, Urartu ərazisinin bir bölgəsinin adı olan Armini (Arme əyalətinin adından) əvvəlcə madaylar, er.əv. 550-ci ildən sonra fars dilli əhəmənlər tərəfindən Urartu dövlətinə, o sıradan bu

dövlətə tabe edilmiş indiki Ermənistan ərazisinə şamil edilmiş addır. Deməli, Armini adı ilə bağlı olan kəndərdən verilmə "erməni" etnoniminin indi özünü "hay" adlandıranların etnik adı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, çünki Arminidə ermənilərin ulu əcdadlarından başqa qədim türk dilli tayfalar da yaşayırdılar, yəni "Armini" ölkə adından ibarət "erməni" adı Arminidə yaşayan müxtəlif dilli adamların hamısına, o cümlədən oradakı qədim türklərə aid edilə bilən etnonimdir. Kürdlərin Ermənistana verdikləri Fələstan adı da indiki Ermənistanın ərazisinə aid deyil.

Orta əsrlərdə, XIV-XV əsrin əvvəllərindən başlayaraq, İrəvan əyalətində Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfaları, XV əsrdən sonra bəzi Qızılbaş tayfaları da yerləşmişdilər. Ona görə də 1590 və 1728-ci illərə aid mənbələrdə İrəvan əyalətində olan yaşayış məntəqələrinin adlarının hamısı türk mənşəlidir. Lüğətdə həmin kəndlərin adları verilmişdir.

Biz qədimdə, erkən orta əsrlərdə Ermənistan ərazisində türk mənşəli tayfalar barədə bu qısa məlumatla kifayətlənirik. Bu barədə "Qədim türklər və Ermənistan" adlı kitabımızda ətraflı danışıldığına görə təkrar etmərik.

İrəvan xanlığı (1602-1828) vaxtında əhalinin etnik tərkibində Azərbaycan türkləri əksəriyyət təşkil edirdi. XIX əsrin əvvəllərində təxminən iki min kənddə yaşayan oturaq əhalidən başqa maldar həyat tərzini keçirən ellər də vardı: Qarapapaqlar - 840 ailə, Böyük Çobankərə - 159 ailə, Saraşlı - 90 ailə, Dəmirçili - 31 ailə, Kərimbəyli - 55 ailə, Qafarlı - 98 ailə, Şeyxlər - 34 ailə, Qarabağlı - 12 ailə, Cəfərli - 16 ailə, Əli-Şərurlu, yəni "Şərur eli" - 12 ailə, Gödəkli - 24 ailə, Cəmilli - 10 ailə, Çaxırlı - 57 ailə (159, 535). Bütünlükdə, XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığının ərazisində 1451 ailədən ibarət türk dilli maldar tayfalar yaşayırdı. Bu tayfalar əsas etibarilə XI-XIII əsrlərdə gəlmə qıpçaq və oğuz tayfalarının sonrakı nəsilləri idilər.

Bundan əlavə, Anadoluda Koniya sultanlığı XV əsrdə ləğv edildikdən sonra Ermənistan ərazisinə ayrum adlanan türklər gəlmişdilər. Onlar aşağıdakı qollardan ibarət idilər: Ayrımlı - 631 ailə, Seyidli-Axsaqlı - 311 ailə, Taşanlı - 124 ailə, Saatlı - 160 ailə, cəmi - 1226 ailə (159, 536).

XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığında mənşəcə qacarlar olan (159, 537) muğanlılar (200 ailə), şahdililər və sədərəkliilər (313 ailə) də maldarlıqla məşğul olurdular.

Əsasən Naxçıvanda və qismən İrəvan xanlığının ərazisində yaşayan ən böyük tayfa Kəngər idi. Bu tayfa birləşməsinin XIX əsrin əvvəllərində aşağıdakı qollarının adları məlumdur: Yurdcu, Qızıllı, Sarvanlar, Xalxallı, Pirhəsənli, Salağa, Ağabəyli, Kemai, Qarabağlar, Çaqatay, Qaraxan, Hacılar, Cəmşidli, Bilici, Qızılqışlaq, Qurtlar, Qaradolaq, Şabanlı, Kəlfir, Ərəfsəli, Qaracallı, Qara Kövsərli, Pənahlı, Əlixanlı, Sofulu, Bəydili, Əli Əkbərli, Didəvarlı, Bulqarlı, Kürd Mahmudlu, Əliyanlı, Ziyadlı və Bərgüşadlı (159, 537).

Orta əsrlərdə indiki Ermənistan ərazisində yaşayan qədim türk mənşəli böyük bir el Qarapapax adlanırdı. 1826-1828-ci illərdə Rusiyanın İrandan erməniləri həmin ərazilərə köçürməsi ilə əlaqədar olaraq əhali İsmayıl xan və Nağı xan başda olmaqla Türkiyəyə və İrana köçüb getdi. Hazırda Türkiyədə 40 min nəfər, İranda 20 min nəfər Qarapapax yaşamaqdadır (bax: Брук С.И. Этнический состав страны Передней Азии. "Советская этнография" журналы, 1955, № 2).

XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığı ərazisində 1346 ailədən ibarət kürd tayfaları da yaşayırdılar: Milli, Qaraçorlu, Həsənəlili, Küləkanlı, Şadmanlı, Şeylanlı, Təhməzli, Bərgüşad, Babalı, Əliyanlı, Kulukçu, Kəlovci, Fərruxxanlı, Sisyanlı, Tərtərli, Hacılı, Sultanlı, Quluxanlı, Bozlu, Əlikyanlı, Kolanı, Püsyən. Bunlar şiə məzhəbli kürdlər idilər. Sünni məzhəbli kürd tayfaları isə aşağıdakılar idi: Calallı, Buruklu, Radikanlı, Əzizanlı, Şeyx-Bizanlı, Kəlturi, Qaraçorlu, Dil-Xeyrimli, Banuki, (159, 528-529). Orta əsrlərdə İrəvan əyalətində Dumbuli kürd tayfası da yaşayırdı. (90, 77). Naxçıvan əyalətini və Ordubad mahalını çıxmaqla İrəvan əyalətində XIX əsrin ortalarında 521 kənddə 999 ailə yaşayırdı ki, bunların da əksəriyyəti türklər idi (159, 599).

Müxtəlif vaxtlarda İrandan və Türkiyədən gəlmiş kürdlərin böyük bir hissəsi keçmişdə Naxçıvanda və Dərələyəzdə maldar həyat tərzini keçirmişlər. Keçən əsrə aid məlumatlara görə bu bölgələrdə kürdlər aşağıdakı kəndlərdə məskun idilər. Milli (Şahgəldi - Qışlaq və Vartanes kəndləri), Hacısamlı (Sallı, Qozluca, Xorbadlı, Hacısamlı, Alagöz, Güneyvəng, Qaraqaya, Qotur, Qovuşuq, Aysası, Qabaqlı kəndləri), Əliyanlı (Paratun, Oqbin, Köhnə İtqıran, Təzə İtqıran kəndləri), Şadmanlı (Qurdbulaq kəndində), Püsyən (Almalı, Gelovlu, Ağkilsə, Ardaraz, Drdic, Qız-qışlağı; Qurban kəsilen, Ərgəz, Bilək, Ziryən kəndləri) Küləkanlı (Kömür, Qobut, Dərəkənd, Fərruxxanlı (Gərgər kəndi), Bozlu (Tart, Məmmədrzaqışlaq, Arınc, Ağkənd, Gidbaz, Komuşxana, İstisu, Qaralar kəndləri),

Həsənalı (Dəmirçilər, Maratuz, Qoçbəy, Çaykənd, Göyərcin kəndləri) (Сборник сведений о Кавказе, том VII, s.247-248). Lakin orada qeyd olunur ki, Milli, Hacısamli, Əliyənli və Şadmanlı tirələri Azərbaycan dilində danışırlar.

Azərbaycan-türk mənşəli böyük tayfaların bəziləri Zəngəzur qəzasında yaşayırdı. XIX əsrin ortalarında qəzada Sofulu (onun 19 qışlağının 5-i Sisyan sahəsində, 4-ü Cəbrayıl sahəsində yerləşirdi), Sarallı (13 qışlağı Qafan sahəsində), Puşanlı (7 qışlağı Qafan və Meqri sahələrində), Kiqili (4 qışlağı Qafan sahəsində "Qığı dərəsi" adlı yerdə), Xocamusaxlı (3 qışlağı Sisyan və Qafan sahələrində) tayfaları yaşayırdı (103, 11). Qəzada kürd mənşəli Püsyən tayfasının Babalı (878 ailə), Sultanlı (240 ailə), Zodbanlı (133 ailə) və Potanlı (142 ailə) qolları və Qaraçorlu tayfasının Hacısamli (211 ailə), Kəloxçu (418 ailə), Təhməzli (407 ailə), Şadmanlı (315 ailə), Şeylanlı (232 ailə) və Əliyənli (110 ailə) qolları da yaşayırdı (103, 11). Bunlardan başqa, qəzada Ağkərpü (qolları: Ağbulaq, Müsəlləm, Tünüs və Şotalı) və Baharlı tayfaları maldarlıqla məşğul idilər (103, 146). Bu məlumatdan görünür ki, Zəngəzur qəzasının əhalisi binadan azərbaycanlı olmuşdur. S.P.Zelinski yazır ki, Zəngəzur qəzasında Axlatian, Prnakot və Şinətaq adlı cəmi üç erməni kəndi yerlidir, qalan erməni kəndləri 1826-28-ci illərdən sonra gəlmədir (103, 10).

1828-1830-cu illərdə Cənubi Qafqaza İrandan 40 min, Türkiyədən 84 min erməni köçürülmüşdü (bax: 158, c.59-61). 1877-1879-cu illərdə Qars əyalətinə Anadoludan, Kiçik Asiyadan 50 min nəfər erməni, İrəvan xanlığının Sürməli mahalına Türkiyədən 35 min erməni köçürülmüşdür (Yenə orada). 1893-1895-ci illərdə isə oradan indiki Ermənistanı 900 min nəfər erməni köçüb gəlmişdi (yenə orada). Bundan sonra Cənubi Qafqazda 1896-cı ildə ermənilərin sayı 1 milyon 300 min nəfərə çatmışdı (yenə orada). Yalnız bundan sonra İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara nisbətən ermənilərin sayı artmışdı. 1897-ci ilə aid məlumata görə İrəvan quberniyasında 829 min 556 nəfər əhalinin 313 min 176 nəfəri (37, 8%) azərbaycanlı, 441 min nəfəri (53, 1%) erməni idi. Lakin İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında 150 min 879 nəfər əhalinin 77 min 491 nəfəri azərbaycanlı idi.

XIX əsr müəllifi yazır ki, Zəngəzurda XIX əsrə qədər cəmi üç erməni kəndi vardı (103, 10).

Deyilənlərdən görünür ki, indiki Ermənistan ərazisi ermənilərin yox, er.əv. VIII-VII əsrlərdən başlayaraq türk mənşəli tayfaların yaşadığı ölkə olmuş və XIX əsrin

əvvəllərinə qədər burada türklər aparıcı rol oynamışlar. Mənbələrdə elə bir tarixi məlumat yoxdur ki, Ermənistan ərazisində azərbaycanlılar erməniləri kəndlərindən qovub yerlərini tutsunlar. Lakin adları türkcə olan yaşayış məntəqələrində hələ orta əsrlərdə ermənilərin yaşaması halları istənilən qədərdir. Kimin gəlmə, kimin yerli olduğunu müəyyən etmək üçün bu faktın özü kifayətdir.

Oxucu lüğətlə tanışlıqdan sonra yəqin edə bilər ki, 1590-cı ildən 1826-1828-ci illərə qədər indiki Ermənistan ərazisində yaşayış məntəqəsi adlarının, demək olar, hamısı türk mənşəlidir. Ermənilərin indiki Ermənistan ərazisinə axışması tarixi XI-XII əsrlərdən başlayaraq oğuzların Anadolu yarımadasının işğalı, oradakı erməni knyazlıqlarını ləğv etmələri, qatı müsəlmanlar olan oğuzların xristianları sıxışdırmaları ilə bağlı olmuşdur. Lakin gəlmə ermənilərin yaşayış məntəqələrinin adları ermənicə yox, türkcə səslənirdi. Deməli, orta əsrlərdə indiki Ermənistan ərazisində ermənilərin yaşadıkları kəndlərin də adları türkcə idi. Bu fakt bir tərəfdən türk dilinin ermənilər içərisində geniş yayıldığını, digər tərəfdən türk dillilərin çoxluq təşkil etdiyini göstərir.

İndiki Ermənistan ərazisində ermənilər tarix boyu türk dilli əhaliyə nisbətən azlıq təşkil edirdilər. Təsadüfi deyil ki, bütün XVII-XIX əsrlər boyu ermənilərin yaşadığı kəndlərin adları azərbaycanca idi. Oxucu bu faktı lüğətdən aydın görə bilər. Ermənilər həmişə azərbaycanlıların mədəni təsiri altında olmuşdur. Toy adətləri hər bir xalqın ənənəvi mədəni fonduna daxildir. Heç bir yerli xalq başqa xalqın toy adətlərini mənimsəyə bilməz. Lakin ermənilər azərbaycanlıların bir sıra toy adətlərini olduğu kimi işlətməkdədirlər; ha demasi (elçilik vaxtı qızın ailəsinin "hə deməsi"), behtal (elçilik vaxtı oğlan tərəfin qızgildə beh qoyması), nişan (qıza nişan aparılması), şal (nişanda qız üçün şal aparılması), qlaxçik ("başlıq" sözünün ermənicə tərcüməsi, ermənicə qlux "baş" sözündən), vekilper (gəlinin nigah üçün vəkil verməsi), qalankrel (toydan əvvəl tərəflərin qalan, yəni kalım haqda razılığa gəlməsi), makarbaşi (mağarbaşi), xalat, plov, zurna, tamada, bucaq, arakəsmə və s.

Qeyd edilməlidir ki, orta əsrlərdə Anadoludan ermənilərin indiki Ermənistan ərazisinə köçüb gəlmələrində Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu hökmdarlarının, I Şah İsmayılın və sonrakı Səfəvi şahlarının, I Şah Abbasın və Nadir şahın fərmanlarla Eçmiadzin kilsəsinə kəndlər bağışlamaları (onların içərisində əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan kəndlər də vardı) və onları vergidən azad etmələri (bax: 134) də müəyyən dərəcədə rol oynamışdır. Erməni kilsəsi bütün əsrlər boyu türk hökmdarlarını, XIX

əsrin əvvəllərindən sonra rus çarlarını çox məharətlə ələ almaq bacarığına malik olmuşdur.

Ermənilərin İrəvan əyalətində çoxalması dalğası XVI əsrin axırları və XVII əsrin ortalarına təsadüf edir. Bu, göstərilən vaxtlarda baş vermiş bir tarixi hadisə ilə əlaqədardır. 1588 və 1727-ci illərdə Türkiyə İrəvan əyalətini işğal etmişdi. Səfəvilər dövləti ilə düşmənçilik siyasəti (bu siyasət səfəvilərin şiəlik və Türkiyənin sünnilik təriqətləri ilə bağlı idi) ilə əlaqədar olaraq İrəvan əyalətinin nahiyələrindən çoxlu miqdarda şiə məzhəbli əhali kəndlərini tərk etməli olmuşdu. Məsələn, Türkiyənin 1727-ci ildə bu əyalətə dair müfəssəl dəftərində Sisyan nahiyəsində Haksı, Ağcakənd, Kömür, Kamiyab, Horenduz, Kələdək, Bazarçayı, Dərələyəz nahiyəsində Rind, Qozluca, Kərəkor, Keşişviranı, Urnut, Cəfərli, Qaşqa, Əngüz, Telsin, Ərdalas, Əyrili, Külküt, Ağcavəng, Tərətüm, Ağkimə, Qızqalası, Sədərək qışlağı, Mədrvanis, Dibi, Şahyurdu, Kərəkəlük, Vartapol, Dədəli, Amağu, Toduk, Birək, Pirhəsənli, Salçı, Qalabəyli, Birək, Qoçubəy, Quşçu, Kolanı və b. kəndlərin əhalisinin şiə (qızılbəş) olduqlarına görə köçüb getdikləri qeyd olunmuşdur (bax: 32). Boş qalmış kəndlərdə Türkiyənin şərqiindən gəlmə erməni ailələri yerləşdirilirdi. Müxtəlif vaxtlarda həmin kəndlərdə azərbaycanlı ailələr də məskunlaşırdı. Nəticədə adları türkcə olan kəndlərin əhalisi ermənilərdən ibarət olurdu. XVIII-XIX əsrə aid mənbələrdə İrəvan əyaləti və İrəvan quberniyasının bəzi kəndlərində ermənilərin azərbaycanlılarla qarışıq yaşamaları da bununla izah olunur.

Bir məsələni də nəzərdə saxlamaq lazımdır: lüğətdən görüldüyü kimi, Zəngəzur bölgəsinin bir sıra kəndlərinin adları türkcə olduğu halda mənbədə əhalisinin xristian (erməni) olduğu göstərilir. Özlüyündə aydındır ki, əgər bu kəndlər əvvəlcədən ermənilərin yaşadıkları məntəqələr kimi təşəkkül tapsaydı, onda bu məntəqələrin adları da elə ermənicə olmalı idi. Deməli, bu bölgədə ermənilər mənşəcə iki hissəyə ayrılmalıdır: yerli, erməniləşmiş xristian albanlar (albanlar isə türk dilliləridir) və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Türkiyədən və İrandan gəlmə ermənilər.

Ermənilərin çar Rusiyasının təhriki və köməyi ilə xaricdən gələrək azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrində məskunlaşması prosesi 1828-ci ildən başlamışdır. XIX əsr boyu və 1918-ci ildə Türkiyədən kütləvi erməni axını ilə davam etmiş bu proses

azərbaycanlıların qovulması prosesi ilə yanaşı getmiş və 1988-ci ildə başa çatmışdır.

İKİNCİ HİSSƏ

ERMƏNİSTANDA AZƏRBAYCAN MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏRİN İZAHLI LÜĞƏTİ

Lüğətdən istifadə etdikdə aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır.

1. Tarix boyu ermənilərin (hayların) sabit sərhədlərə malik dövlət qurumları olmamışdır. Eramızın 54-cü ilində Orta Asiyanın Parfiya dövlətində Arşak sülaləsinin yan qolu Ərməniyədə hakimiyyəti ələ almış və IV əsrin sonlarınaq orada hökmranlıq etmişdir. Ara-sıra siyasi qabarmalar və çəkişmələr nəzərə alınmazsa bu sülalənin hakimiyyəti vaxtında da Ərməniyənin sərhədləri sabit deyildi. IV əsrdən sonra İran və Bizans arasında bölüşdürülmüş Ərməniyənin İrana məxsus hissəsi İran canişinliyi, Ərəb xilafəti vaxtında Ərəb canişinliyi idi. XVI-XVII əsrlərdə İrəvan əyaləti, XIX əsrin əvvəllərinə qədər İrəvan xanlığı və XIX əsrdə İrəvan quberniyası vaxtlarında da sərhədlər indiki Ermənistanın sərhədləri ilə üst-üstə düşmüş. Əyalət, xanlıq və quberniya indi Naxçıvan MR-ə aid ərazinin bir hissəsini də əhatə edirdi. Lakin 1918-1919-cu illərə qədər Azərbaycana məxsus olmuş Zəngəzur qəzasının, Borçalı və Qazax qəzalarına məxsus ərazinin müəyyən hissələri indiki Ermənistanın tərkibindədir. Ona görə də lüğətdə vaxtilə İrəvan əyalətinin, İrəvan xanlığının və İrəvan quberniyasının tərkibində olmuş Naxçıvan MR ərazisinin toponimləri lüğətə daxil edilməmişdir; əksinə, Zəngəzurun Ermənistana aid hissəsinin, Borçalı və Qazax qəzalarının 1918-ci ildən sonra Ermənistana qatılmış hissələrinin toponimləri lüğətdə əksini tapmışdır. Bununla əlaqədar olaraq qeyd edilməlidir ki, son iki min ildə Ermənistan ərazisi konkret sərhədlərə malik ölkə olmadığına görə, bu ölkədəki türk toponimlərinin dəqiq miqdarını müəyyən etmək olmur.
2. Lüğət əsas etibarilə 1588-ci ildən 1988-ci ilə qədər Rəvan əyalətinin (1590), İrəvan əyalətinin (1728), İrəvan xanlığının və İrəvan quberniyasının, əlavə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Borçalı qəzasının 1918-ci ildən sonra Ermənistana qatılmış hissələrinin adlarını əhatə edir.

Göstərilən qurumlarda (əyalət, xanlıq və quberniyada) əksəriyyət təşkil etmiş

Azərbaycan türklərindən başqa ermənilər, kürdlər, aysorlar və başqa azlıqlar (qaraçılar, yunanlar) yaşamışlar. Lakin diqqəti bu cəhət cəlb edir ki, bu qeyri-türk etnoslarının hamısının yaşayış məntəqələrinin adları da türk mənşəlidir. Deməli, indiki Ermənistan ərazisində yaşamış etnosların etnik mənsubiyyətləri ilə onların yaşayış məntəqələrinin adlarının dil mənsubiyyətləri arasında fərq vardır, yəni bu və ya digər yaşayış məntəqəsinin əhalisi müxtəlif dillərdə danışdığı halda, həmin yaşayış məntəqələrinin adlarının demək olar, hamısı azərbaycandır. Bu xüsusiyyət onunla bağlıdır ki, əvvələn, indiki Ermənistan ərazisində türk dilli əhali yerlidir; ikinci, türk dilli əhali tarix boyu indiki Ermənistan ərazisində əksəriyyət təşkil etmişdir; üçüncü, haylar və qeyri-azlıq təşkil edən xalqlar qismən gəlmələrdir, qismən isə türk dilli əhalinin dilinin o dərəcədə təsiri altında olmuşlar ki, toponim yaradıcılığı, yəni yaşayış məskənlərinə advermə prosesi Azərbaycan dili əsasında baş vermişdir. Orta əsrlərdə adları türkcə olan yaşayış məntəqələrinin bəzilərində haylar yaşayırdılar. Bu göstərir ki, ya onlar oralara gəlmədir, ya da həmin yaşayış məntəqələrinin adlarını yaratdıqda azərbaycanca coğrafi terminlərdən istifadə etmişlər. Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, erməni dilində sami mənşəli *berd*, qədim fars mənşəli *abad*, *kert*, *sar* və *s*. terminlər nəzərə alınmazsa, toponim yaradıcılığı üçün istifadə oluna bilən coğrafi terminlər çox azdır. Bəzi erməni mənşəli toponimlərdəki *dzor* "dərə" sözü isə erməni tədqiqatçısı Q.Kapansyanın yazdığına görə Urartu dilində *tar(a)* - "dərə" sözüdür (bax: 106).

3. Ermənistan ərazisində toponimlərin əksəriyyəti (1590-cı ildə və 1728-ci ildə türkcə siyahıyaalmada əksini tapmış adlar istisna olunmaqla) erməni və rus dillərində olan mənbələrdən götürülmüşdür. Bu dillərdə müəyyən səslərin (ə, ö, ü) olmaması, erməni dilində sözlərdə saitlərin düşümü, rus dilində "h" səsinin yoxluğu üzündən bu səsin "q" və "x" ilə verilməsi və nəticədə, onun köklü "q" və "x" səsləri ilə qarışması və nəhayət, yerli türk mənşəli adların zaman keçdikcə təhrifə məruz qalmaları toponimlərin ilkin formalarını bərpa etməyə çətinlik yaradır ki, bu da öz növbəsində onların mənalarının üzə çıxarılmasını çətinləşdirir. Ona görə də bəzi toponimlərin mənalarını aydınlaşdırmaq mümkün olmamışdır.
4. İndiki Ermənistan ərazisində toponimlərin müəyyən hissəsi orta əsrlər boyu davam etmiş siyasi hadisələrlə əlaqədardır. Başqa sözlə, bir sıra adlar türk tayfalarının və ermənilərin yerdəyişmələri, köçürülmələr və s. nəticəsində başqa bölgələrdən,

xüsusilə, Ön Asiyadan və Kiçik Asiyadan gətirilmələrdir. Ona görə də belə toponimlərin mənşəyi də təyin olunmamış vəziyyətdə qalmışdır.

5. XIX-XV əsrlərdən başlayaraq indiki Ermənistan ərazisində müxtəlif inzibati ərazi-bölgü vahidlərinin (nahiyə, mahal, qəza, Sovetlər dövründə - rayon) mövcudluğu və ərazi vahidlərinin sərhədlərinin dəyişməsi bəzi toponimlərin lokalizəsini çətinləşdirir. Ona görə lüğətdə təkrar adlar ola bilər.

6. Nəhayət, müəlliflər hər bir toponimi verərkən onun yerləşdiyi inzibati ərazi bölgüsünü (əyalət, xanlıq, qəza, rayon) mənbələrdə və ədəbiyyatda olduğu kimi saxlamışlar.

Təqdim olunan lüğət indiki Ermənistan ərazisində türk mənşəli adların tədqiqi sahəsində ilk təşəbbüsdür. Buna görə də lüğətdə çatışmazlıqların ola bilməsi təbiidir. Əgər bu lüğət gələcək tədqiqatçılar üçün bir örnək ola bilsə, deməli, biz məqsədimizə nail olmuşuq.

Lüğətin yazılması üçün Türkiyənin İstanbul şəhərinin Başbakanlık Arxivindəki 1590-cı və 1728-ci illərə aid türkcə arxiv mənbələrini bizə Azərbaycan EA Şərqşünaslıq İnstitutunun Elmi katibi Hüsameddin Məmmədov vermişdir (mənbə Bakıya mərhum akad. Ziya Bünyadov tərəfindən gətirilmişdir). Bu xeyirxahlığa görə Hüsameddin müəllimə səmimi minnətdarlığımızı bildiririk.

ABANA - İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində kənd adı [23, 58]. Kənddə 17 müsəlman (azərbaycanlı) ailəsi yaşayırdı (mənbədə ailələrin başçılarının adları çəkilmişdir). [32, 257]. Gürcüstanda üç Abano, Abanoeti, Abanosxevi Грузинская ССР. Административно-территориальное деление Тбилиси. 1966. s. 148). Batum əyalətinin Artvin dairəsində Avana (133, 2) və Dağlıq Qarabağda Evan (bax: 79, 78) kənd adları ilə sıra təşkil edir. Qədim türk mənşəli Aban tayfasının adıdır (Bax: Avan və Qafan).

ABARAN - İrəvan xanlığında mahal adı [159]. Mahal xanlıqdan əvvəl İrəvan əyalətinin Abaran nahiyəsini [170, 12] əhatə edir. Nahiyə oradakı Baş Abaran kəndinin və Abaran çayının adı ilə adlanırdı. 1935-ci ildə Aparan adlandırılmışdır. 1939-cu ildən Aparan rayonunun və mərkəzinin adıdır. Orta əsrlərdə ermənicə yazılışı Aparan idi [57, 71]. Lakin 1590-cı ilə aid türkcə mənbədə Abaran kimidir [169]. XVIII əsrin

ortalarına aid ermənicə mənbədə Abaranda ermənilərin yaşadığı göstərilə də [150] toponim ermənicə deyildir. XIX əsrdə Şimali Qafqazda Kuban əyalətinin Maykop dairəsində Abarançay [133, 1], Azərbaycanda Avarandaq (Qusar r-nu), Avaran kəndi (Xaçmaz r-nu) toponimləri ilə mənşəcə eynidir. Abaran qədim türk mənşəli tayfanın adıdır və mənşəcə Abar (Avar) tayfası ilə bağlıdır. Eramızın II-III əsrlərində Kür sahilində Obaren adlı tayfanın yaşaması qeyd olunur (51, 97). V əsr erməni müəllifi Yeqişe Balasakanda yaşayan bir tayfanın "Aparn" adlandığını yazmışdır. (Егише. О Вардане и армянские войны. Пер. С др. армянского Е.Тер Минасяна. Ереван, 1957, с.115.) Hər iki etnonim Abar (Avar) tayfasının adını əks etdirir.

Cənub-Şərqi Avropa çöllərində hunlarda Abar (Avar) tayfasının adını V əsr müəllifi Prisk Paniyski 463-cü ilə aid hadisələrdə çəkmişdir. 555-ci ildə Qərbi Türk xaqanlığının sərkərdəsi İstəmi Dərbənd keçidi ilə Albaniyaya (Arrana) gəldikdə burada abarlarla toquşmuşdu [84, 35]. X əsrdə xəzərlərin tayfaları içərisində (abar, abas, uquz, tarna, bizal və s.) abar tayfası da vardı [63, 237]. Ona görə Abaran (ermənicə yazılışı Aparan) toponiminin erməni dilində aparana - "saray" sözündən ibarət olması fikri qondarmadır. Abaran adlı türk mənşəli tayfanın mövcud olması XVI əsrdə Rəvan əyalətində Abaranoğlu (bax) kəndinin adı ilə də təsdiqlənir.

ABARAN - Alagöz (Ələyəz) və Pəmbək dağ silsilələri arasında Kasax (əslə Qazax) çayının yuxarı axımında yaylaq adı (60, 64). Qədim türk mənşəli Abaran tayfasının adını əks etdirir.

ABARAN - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında çöl adı (133, 1). Ələyəz dağının qərb hissəsində ovalıq adıdır.

ABARAN -İrəvan xanlığının Abaran mahalında çay adı [159]. Abaransu da adlanır. Alagöz dağından (bax) başlanan və Zəngiçaya qarışan hissəsi Kasax (Qazax) çayı (bax) adlanır. Qədim türk mənşəli Abar tayfasının adını əks etdirir.

ABARAN - İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı. [23,88]. Qədim türk mənşəli Abaran tayfasının adını əks etdirir.

ABARANOĞLU - Rəvan əyalətinin Abaran nahiyəsində kənd adı [167, 232]. Kəndin adı "Abaran tayfasına mənsub", "Abaran tayfasından olanlar" mənasındadır.

ABBASABAD - İrəvan xanlığının Vedibasər mahalında kənd adı [159]. 1828-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır [159].

Yaşayış məntəqələrinin adlarında "Abbas" və "Abas" komponentlərinin mənşəyini dəqiqliklə müəyyən etmək çətindir. Toponimlərdə bu söz həm ərəb mənşəli Abbas şəxs adı, həm də xəzərlərin Abas tayfasının adı ola bilər (Qaraqalpaqlarda bir tayfa Abas adlanır). İranda, Azərbaycanda və Ermənistanda orta əsrlərdən bəri yaşayış məntəqələrinin adlarında fəal iştirak edən abad sözü isə fars dilində "yaşamaq üçün hər cür şəraiti olan yer", "adam yaşayan yer" mənalarındadır. Azərbaycanda ilk dəfə VII əsrdən məlum olan Ordubad toponimində əksini tapmış bu söz İranın toponimiyasında III-IV əsrlərdən məlumdur.

ABBASABAD - İrəvan əyalətinin Aralıq nahiyəsində kənd adı [23, 70]

ABBASABAD - İrəvan xanlığının Sürməli qəzasında kənd adı 1828-1832-ci illərdə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır [159].

ABBASDƏRƏSİ - Ermənistanın Qafan r-nunda kənd adı. 1905-1906-cı illərdə ləğv edilmişdir.

ABBASDƏRƏSİ - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında (indi Ermənistanın İcəvan rayonunda) qışlaq adı. XX əsrin 30-cu illərində kollektivləşmə ilə əlaqədar olaraq kənd dağılmışdır. "Abbas dərəsi" dərəsinin adını əks etdirir.

ABBASDƏRƏSİ - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Gorus rayonunda) kənd adı. XX əsrin 30-cu illərində kollektivləşmə ilə əlaqədar olaraq kənd dağılmışdır.

ABBASKƏNDİ - İrəvan əyalətinin Maku nahiyəsində kənd adı [23, 40].

ABBASGÖLÜ - İrəvan xanlığının Dərəkənd Parçenis mahalında kənd adı [159]. Digər adı Güllücə (dəqiqi: Göllücə). 1828-1832-ci illərdə kənddə xaricdən gəlmə ermənilər yerləşdikdən sonra əhali qarışıq yaşamışdır. 1886-cı ildə kəndin əhalisi azərbaycanlılardan və ermənilərdən ibarət idi. 1988-ci ildə azərbaycanlılar oradan qovulmuşdur. Tam adı - Abbasgöl-qışlaq. Qışlaq gölün adı ilə adlanmışdır.

ABBASGÖL MƏZRƏSİ - İrəvan əyalətinin Sürməli nahiyəsində kənd adı [23, 64]. Bu toponimin "Abbas" hissəsi türk dillərində abıs "keşiş", "dindar"(143,I,629) sözündən təhrifdir. Abbasgöl "Keşiş gölü" mənasındadır, məzrə isə gölün adı ilə adlanmışdır.

ABBASLAR - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Gorus rayonunda) kənd adı. XX əsrin 30-cu illərində kollektivləşmə ilə əlaqədar olaraq kənd dağılmışdır. Abbaslar kəndin əsasını qoymuş nəslin adıdır.

ABDALAĞALU - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında (indi Martuni rayonunda) kənd adı [133, 1]. Yerli tələffüz forması Avdalağalı. 1935-ci ildə kənd ermənicə Vaqaşen adlandırılmışdır. 1948-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana köçürülmüş və ermənilər yerləşdirilmişdir. Ehtimal ki, Sürməli qəzasındakı Avdalağalu qalasının adındandır (Bax: Avdalağa).

ABDALLAR - İrəvan xanlığının Karpibasar mahalında kənd adı [159]. 1590-cı ilə aid mənbədə Abdallar məzrə ("əkin yeri") adıdır [169, 200]. Qəryə (kənd) adıdır [170, 63]. Həmin mənbədə kəndin İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində Maçdəre kəndinin yaxınlığında yerləşdiyi qeyd olunur [23, 94] və onun "Kasim vələdi Yusif" adlı bir şəxsə (mülkədara) məxsus olması göstərilir [170, 63]. 1828-1832-ci illərdə kəndin Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır [159]. Türkiyə və Ermənistan ərazisində çoxlu toponimlərdə əksini tapmış "abdal" komponentinin mənasını bütün hallarda müəyyən etmək çətindir. Qədim türk tayfalarından biri Abdal (Ağhun) adlanmışdır. Abdal adlı tayfa başqırdlarda, qaraqalpaqlarda, qazaxlarda və türkmənlərdə vardır (bax: 78, 59). (bu barədə geniş məlumat üçün bax: 77). V.A.Qordlevski yazmışdır ki, Abdal tayfası orta əsrlərdə Türkiyədə güclü ictimai-siyasi qruplardan idi [83, 108-108]. Lakin XV-XVI əsrlərdə İranda və Türkiyədə Sufi təriqətinin üzvləri də abdallıq (ərəbcə bədəl sözündən) "mömin", "zahid", "müdrük" adlanırdı. (I Şah İsmayıl Xətəidə: "Sufiyəm təriqətdə, həqiqətdə abdalım"). Səfəvi şahları dərviş-abdallara Ermənistan və Azərbaycan ərazisində torpaqlar bağışlayırdılar. Lakin bu kəndin adı məhz Abdal etnonimini əks etdirir. Dağlıq Qarabağın Vərəndə mahalında Abdal kəndi [171], XIX əsrdə Zəngəzur qəzasında Abdallar (digər adı Oruclu) kəndi, Ordubad rayonunda Abdal dağ adı, Ağdam və Tovuz rayonlarında Abdal kənd adı, XIX əsrdə Şimali Qafqazın Ter əyalətində Abdal dağı [133, 1] toponimləri (bax: 77) də qədim türk mənşəli Abdal (Ağhun) tayfasının [65, II, I, 180] adı ilə bağlıdır. Bu tayfa V-VI əsrlərdə Orta Asiya, Əfqanıstan və Çin Türkünstanını əhatə etmiş bir dövlətin başçısı Eptalın adı ilə adlanmışdır. Bu çara mənsub pul üzərində "Xionların (yəni hunların - Q.Q.) çarı Eptal" sözü oxunur. VI əsrin ortalarında Şimali Qafqazda "Hun ölkəsində" yaşayan bir tayfa Abdel kimi qeyd olunmuşdur

[140; bax: 77]. 1905-1906-cı illərdə ləğv edilmişdir. Qarabağ düzündə Həsən Abdallı elinin yaşadığı göstərilir [bax: 167].

ABDALLAR ULYA - İrəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində kənd adı [170, 85]. Abdal etnonimindən və ərəbcə ulya - "yuxarı" sözündən ibarətdir.

ABDULABAD - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adı (133, 1). İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında Abdulabad kimidir [170, 5]. Oradakı "Abdul dərəsi" adlı gölün kənarında qışlaq əsasında yaranmışdır. "Abdul (dərəsi)" toponimindən və abad - "kənd" sözlərindən ibarətdir.

ABDUL DƏRƏSİ - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında göl adı (133, 1).

ABDURRƏHİMLİ - İrəvan xanlığının Qarnibasar mahalında kənd adı. 1828-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır [159]. Ehtimal ki, Abdurrəhimli kəndin əsasını qoymuş nəslin adıdır.

ABDURRƏHMAN - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adı [133]. 1918-1919-cu illərdə əhalisi qovulduqdan sonra ermənilər yerləşdiril-mişdir. 1949-cu ildə kənd ləğv edilmişdir. Tam adı "Əbdürrəhman məzrəsi"dir [169, 86]. Bu məzrə (əkin yeri) əvvəlcə "Qaynarca" adlanmışdır [170, 44]. Abdurrəhman məzrənin və sonra orada yaranmış kəndin sahibkarının adıdır. (Bax: Əbdürrəhman).

ABDURRƏHMANLI - İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı [170, 58]. Mənbədə kəndin həm də Əkinli adlandığı göstərilir (yenə orada).

ABDUTƏPƏ - İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında dağ adı [133]. Hünd. 1723 m.-dir. Yerli tələffüz forması - Avdıtəpə. Abdu (Əbdi) şəxs adından və təpə sözündən ibarətdir.

ABİ BÜLBÜL - İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı [23, 125]. "Şiştəpə kəndinin yaxınlığındadır"(yenə orada).

ABİ-SİYAH - İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı [170, 4]. Asəcə (bax) kəndində "Abi Siyah" ("Qarasu") adlı yerdə yaranmış məntəqədir (yenə orada).

ABGƏZ - Mehri r-nunda kənd adı. XX əsrin 30-cu illərində ləğv olunmuşdur.

ABNİK - Rəvan əyalətinin nahiyələrindən birinin adı [169, 254]. Orta əsrlərdə Sürməli (bax) mahalının və Sürməli qəzasının qədim adıdır. ("Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun III boyunda Evnik kimidir). XVI əsrə aid hadisələrlə əlaqədar olaraq Anadolunun şərqində Pasin (Basin) yaxınlığında Avnik qalasının adı çəkilir [160, 194]. Qədim türk mənşəli Aban tayfasının adındandır (Bax: Avan və Qafan; bax: Çivandərə).

ABO - İcəvan rayonunun Qaradaş (ermənicə Sevkar) kəndindən 3 km. aralıda dağ adı.

ABOVA- Ermənistanın Quqar (1969-cu ildən Tumanyan) rayonunda qışlaq adı. XX əsrin 30-cu illərində kollektivləşmə ilə əlaqədar olaraq dağılmışdır. Əsli "Aboevi". Abo şəxs adından və oba yaxud ev - "dayanacaq", "düşərgə" (93, 162) sözündən ibarətdir. (Bax: Alpevi)

AVAZENİK - İrəvan əyalətinin Dərəçiçək nahiyəsində kənd adı (170, 12). Mənbədə Avazank kimidir (150, 362). Azərbaycanca Avazan kənd adının ermənicə yazılış formasıdır. XX əsrin 50-ci illərində kənd dağılmışdır.

AVAN - İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında kənd adı [159]. 1918-ci ildə əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir [20, 103]. İlk dəfə VI əsrdən məlumdur. Bu kənddə 590-611-ci illərdə Bizans tərəfdarı olan katolikos otururdu. Mənbədə kəndin "İsmayıl vələdi Abdullah" adlı bir şəxsə (mülkədara) məxsus olduğu [170, 24] və orada türklərin yaşadığı qeyd olunur (yenə orada). Lakin 1886-cı ilə aid məlumatda kəndin əhalisinin erməni olduğu yazılmışdır.

XVIII əsrin ortalarına aid ermənicə mənbədə bu kəndin Qatar-Göl monastırına mənsub olması göstərilmişdir [150, 358]. (Bax: Qatargöl). XIX əsrdə Türkiyədə Avanos ("os" yunan dili mənşəli şəkilçidir) qəzası (80, 12), XVIII əsrin ortalarında İrəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində Avanic [150, 358], Batum əyalətinin Artvin dairəsində Avana, Tiflis quberniyasının Telavi qəzasında Avanis-Xevi ("Avan dərəsi"), həmin quberniyanın Borçalı qəzasında Ovandərə, Şimali Qafqazda Ter əyalətinin Nazran dairəsində Oban [133], Dağlıq Qarabağda Evan kənd adları ilə sıra təşkil edir. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı VI əsr hadisələri ilə əlaqədar olaraq Dəbil (Dvin) yaxınlığında Avan məntəqəsinin adını çəkir ("Alban tarixi", II kitab, 48-ci fəsil). Mənbədə Çuxur-Saad vilayətində Avanasar (Avan və əsli ərəbcə hasar - "qalaça" sözlərindən idarətdir) kənd adı qeyd olunur [134, 188]. Bu kəndin adı ehtimal ki, əhalinin hərəkəti ilə əlaqədar olaraq Şərqi Anadoludan gətirilmişdir. Anadolunun Van əyalətindəki Avan mahalının adı çəkilir [57, 380] (Ərzrum

əyalətində Avan haqqında bax - 159, 21). Bütün bu toponimlər ehtimalımıza görə, er. əv. VII əsrdə sakların tərkibində qarqarlarla yanaşı gəlmiş Aban tayfasının adını əks etdirir. (bax: 79, 78). Erməni tədqiqatçılarının ümumiyyətlə Avan toponimini erməni mənşəli saymaları düz deyil, ona görə ki, erməni dilində avan (əslə qədim fars dilində avahana - "kənd" sözüdür) sözü, məsələn, Azərbaycan dilindəki "kənd", fars dilindəki "abad", "deh" (kənd) sözləri kimi, ayrılıqda yaşayış məntəqəsinin adına çevrilə bilməz. Ərəb mənbələrində İranın Şiraz-Kirman yolunda Aban məntəqəsinin adı da məlumdur [73, 72]. Onun Urartu dilindəki ebani - "ölkə" sözündən ibarət olduğunu da demək çətindir, çünki həmin dildə bu söz yalnız mürəkkəb toponimlərin sonlarında işlədilmişdir (bax: 89, s.144) və F.Cəlilovun doğru olaraq yazdığı kimi [42, 40], Urartu dilindəki ebani sözünün özü qədim türkcə oba (uba) və Urartu dilində "ini" şəkilçisindən ibarətdir.

Azərbaycanın toponimiyasında sonu "van" komponenti ilə bitən çoxlu yaşayış-məntəqə adları vardır: Naxçıvan, Bəcrəvan, Ərkivan və s. Yaşayış məntəqəsi mənasında "van" sözü ilk dəfə Albaniyada VI əsrdə İrandan köçüb gəlmə fars mənşəli Mehranilər (Cavanşirin nəslə) tərəfindən VI əsrdə tikilmiş Mihravan şəhərinin adında öz əksini tapmışdı. Bu toponimlərdə "van" sözü mənşəcə orta fars dilinə aid olmaq etibarilə "ölkə", "yer" mənalarınıdır. (Qədim fars dilində van və avan sözləri haqqında bax: Sh. Bartholomae. Altiranisches Wörterbuch. Strassburg, 1904, s. 1350, 1353). Erməni dilində vank (və azərbaycanca vəng) "monastır" sözü də mənşəcə qədim fars dilində "van" sözündəndir. Q.Kapansyan erməni dilində avan sözünün hərrit mənşəli olduğunu yazır [106, 76]. Lakin Xristian Bartolomeyə (göst. lüğəti, c.2353) görə avan sözünün qədim forması məkan bildirən "van" sözüdür.

AVAN - Rəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı [169, 92]. "Əhalisi Qaracalar əşirətindəndir" [23, 89]. Bax: Avan və Qafan.

AVANİK - Rəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində kənd adı [169, 204]. II Şah İsmayılın fərmanında Ararat vadisində Avaniq kəndinin adı çəkilir [134, 188]. Avan etnonimindən və ermənicə "-ik" şəkilçisindən ibarətdir. (Bax: Avan və Qafan.)

AVANLIBULAQ - İrəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində məzrə (əkin yeri) adı [170, 82]. Avanlı (əslə Abanlı) etnonimindən və bulaq sözündən ibarətdir.

AVARAN- İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adı. (133, 1). Qədim türk mənşəli Abar tayfasının adını əks etdirir. (Bax: Abaran)

AVDAL - Abovyan rayonunda kənd adı. Abdal toponiminin fonetik formasıdır. 1590-cı ilə aid mənbədə Viran-Abdal kimidir [169, 64]. XIX əsrdə Qars əyalətinin Kağızman dairəsində Avdal kəndi, həmin əyalətin Ərdahan dairəsində Avdal kənd xarabalığı, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Cəbrayıl qəzasındakı Abdal kəndinin (133, 2) adları ilə mənşəcə eynidir. Qədim türk mənşəli Abdal (Ağ Hun) tayfasının adını əks etdirir. (Bax: Abdallar)

AVDALAĞA - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında qala xarabalığının adı (133, 3).

AVDALLAR - İrəvan xanlığının Qırxbulaq (orta əsrlərdə Kotayk) mahalında (indi Abovyan rayonunda) kənd adı [159]. 1918-ci ildə kəndin əhalisi qovulmuş və 1915-1918-ci illərdə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1946-cı ildə kənd ermənicə Hatsavan adlandırılmışdır. 1922-ci ildən sonra geri qayıtmış azərbaycanlılar 1949-1951-ci illərdə Azərbaycana köçürülmüşdür. Ehtimal ki, qışı Mil-Qarabağ düzlərində, yayı İrəvan əyalətində keçirən Təklə tayfasının (167) Əvdəllər (əslə Abdallar) qolunun (bax: М.Авдеев. Мильско-Карабахская степь, с.32) adını əks etdirir. 1590-cı ildə mövcud olmuş "Abdallar məzrəsi" [169, 200] əsasında yaranmışdır. Əslə - Abdallar. Qədim türk mənşəli Abdal tayfasının adını əks etdirir.

AVDİBƏK - Spitak rayonunda kənd adı. Yerli tələffüz forması - Əvdibəy. XIX əsrin 70-ci illərindən sonra əhalisi qarışıq kəndlərdən idi. 1886-cı ildə kəndin əhalisi azərbaycanlılardan və ermənilərdən ibarət olmuşdur. 1918-1919-cu illərdə azərbaycanlılar qovulmuşdur. 1939-cu ildə kənd ermənicə Tsaxkaşen, 1967-ci ildə Tsaxkabert adlandırılmışdır. Toponimin iki cür izahı verilə bilər. 1. Kəndin adı Avdibəy şəxs adındandır; 2. Avdi şəxs adından və qədim türkcə bək - "təpə" (143, IV c., 754) sözündəndir. Türk dillərindəki bək sözü mənbədə Dağlıq Qarabağda Petrosabak (Petros şəxs adından və bək - "təpə" sözündən) [82], XIV əsrdən [107] məlum olan Gədəbəy (türk dillərində gədə - "qaravul", "gözətçi", "keşikçi" və bək "təpə" sözlərindən), XIX əsrdə Şimali Qafqazda Kazbek, Xurqabək dağı [133. 108, 270] oronimlərində, habelə Dağlıq Qarabağda Qoçbək, Ermənistanda Pəmbək (bax) dağ adlarında əksini tapmışdır. (Bax: Baku-göl)

ABDİTƏPƏ - Şirak düzündə hünd. 1723 m. olan dağın adı. (Bax: Abdutəpə)

AVSARLU - Yelizavetopol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indiki Ermənistanın Qafan rayonunda) kənd adı (60, 61). 1950-ci illərdə əhalisi Azərbaycana köçürüldükdən sonra kənd dağılmışdır.

AVTANDİL TALASI - Şəmməddin (Berd) r-nunda qışlaq adı. 1930-cu ildə ləğv edilmişdir.

AVŞAR - İrəvan xanlığının Vedibasər mahalında kənd adı [159]. Mənbədə "Avşar-Yerli" kimidir [170, 42]. Digər adı - Kəl-Balavan [20, 218]. 1918-ci ildə kəndin əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişlər. 1928-ci ildən sonra geri qayıtmış azərbaycanlılar 1949-1950-ci illərdə Azərbaycana köçürülmüşlər [20, 219]. Səlcuq oğuzlarının Avşar tayfasının adını əks etdirir. Bu tayfanın adı Mahmud Qaşqarlının (XI əsr) və Fəxrəddin Mübarəkşahın (XIII əsr) əsərlərində Afşar, Rəşid əd Dinin (XIV əsr) və Əbülqazi Xan Xivəlinin (XVII əsr) əsərlərində Avşar kimidir. XIV-XVII əsrlərdə Anadoluda bu etnonimin hər iki forması vardı (bax: "Türk dünyası tarixi" dərgisi, İstanbul, 1996, № 119). XVI əsrdə Səfəvilər dövlətinin Qızılbaş tayfalarından biri kimi bu tayfanın adı yalnız Əfşar kimidir. XV-XVI əsrlərdə bu tayfanın bir hissəsi qızılbaşlara qoşulduğuna görə Səfəvi şahları onlara Azərbaycanda və Ermənistanda ərazilər vermişdilər [138, 92]. (Bax: Afşar) Türkiyədə Avşar adlı 86 kənd vardır (34, 409).

AVŞAR - İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı [23, 134]. "Qasım-kənd də adlanır" (yenə orada).

AVŞAR MƏRDANQULU - 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı [23, 134]. Mərdanqulu adlı şəxsə (dövlət məmuruna, yaxud mülkədara) məxsus avşarlar mənasındadır.

AVUŞ - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında kənd adı [133]. 1828-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır [159]. Türk dillərindəki auş - "dinc", "sakit" sözündən ibarət olması güman edilir. Naxçıvandakı Avuş dağının adı ilə mənaca eynidir.

AĞABAŞ - Rəvan əyalətinin Sisyan nahiyəsində kənd adı [169, 362]. Ehtimal ki, Ağa şəxs (yaxud seyid) adından və farsca bəş - "əkin yeri" sözündəndir. Ermənistandakı "ağ" və "ağa" sözləri ilə başlayan çoxlu yaşayış- məntəqə adları ilə əlaqədar bir məsələni

nəzərdə tutmaq lazımdır. Tədqiqat göstərir ki, toponimlərdə "ağa" formasını kəsb etmiş söz bəzi hallarda əslində əxi (ərəbcə "qardaş") sözündən ibarətdir. Orta əsrlərdə Şərqi Anadoluda, Ermənistanda və Azərbaycanda çoxlu əxi dini cəmiyyətləri və zaviyələri vardı. Əxilər şeyxlər idilər. Onların cəmiyyətləri feodal zülmünə qarşı çıxır və sənətkarların mənafelərini müdafiə edirdi. XV əsrdə Anadoluda əxi (dərviş) cəmiyyətləri geniş yayılmışdı. Şeyxlər vasitəsilə əxilər Yaxın Şərqi dərviş və sufi ordenləri ilə əlaqə saxlayırdılar. Türkiyə və Azərbaycan hökmdarları əxilərə torpaq sahələri, kiçik məntəqələr bağışlayırdılar. Faruk Sumer bu münasibətlə yazır ki, əxilər siyasi baxımdan bir zümrə idilər (34, 173). Ermənistandakı çoxlu "ağa" (əslə əxi), "dərviş" və "şeyx" sözləri ilə başlayan kənd adları da bununla bağlıdır. Lakin "əxi" sözü danışıqda təhrif olunaraq bəzi hallarda "ağa" şəklinə düşdüyünə görə, bütün hallarda onu rəng bildirən ağ və şəxs adını bildirən Ağa sözlərindən ayırmaq çətinidir. Ona görə də Ağabaş kənd adı Əxibəş ("əxiyə məxsus əkin yeri") mənasında da ola bilər. (Bax: Ağbaş)

AĞABƏK - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı [133]. Ağabək şəxs adıdır. XIX əsrin sonlarından sonra mənbələrdə adı çəkilmir.

AĞAVYER - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı [133, 3] 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. Yerli tələffüz forması Ağbəridir. Naməlum "aqav" və Azərbaycan dilindəki "yer" sözlərindən ibarətdir. XIX əsrdə Eçmiadzin qəzasında Aqavnatun (1441-ci ildən bu kənd Eçmiadzin kilsəsinin vəqfi idi - 150, 172) və Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Aqavyurd kənd adlarındakı "aqav" sözü ilə eynidir.

AQAVYURD - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan rayonunda) kənd adı [33, 3].

AĞ AĞA - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan rayonunda) kənd adı [133]. 1918-ci ildə azərbaycanlı əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır.

AĞAQIŞLAĞI - 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Zərzəmin nahiyəsində kənd adı [23, 120]. Ağa adlı şəxsə (yaxud əxiyə) məxsus qışlaq mənasındadır.

AĞAQÇI - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adı. Digər adı - Ağə-Kiçik [133, 3]. 1886-cı ilə aid məlumatlara görə kəndin əhalisi azərbaycanlılar və ermənilər idi.

1918-ci ildə azərbaycanlılar qovulmuşdur. 1920-ci ildə kənddə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1967-ci ildə kənd ermənicə Tsovasar adlandırılmışdır. XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Aqay-oğlu məzrəsinin adı, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasındakı Aqay, Şimali Qafqazda Ter əyalətinin Qızıl-Yar dairəsindəki Aqay-Biqan, Aqay-Buruk kənd adları, Ter əyalətinin Xasavyurt dairəsindəki Aqay-Qol çay adı [133, 3] və toponimlərlə sıra təşkil edir. Mənası məlum deyil.

AĞADƏRƏSİ - İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında kənd adı [159]. 1946-cı ildə kənd ermənicə Katnaxpuyr adlandırılmışdır. 1948-1949-cu illərdə kəndin əhalisi Azərbaycana köçürülmüşdür. Ağə şəxs adından və dərə sözündən ibarətdir.

AĞADI MEHRƏLİ - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan rayonunda) kənd adı [133]. 1918-ci ildə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. Ağə şəxs adından (yaxud əxi) və farsca deh -"kənd" sözlərindən ibarətdir. "Mehrelı adlı şəxsə məxsus Ağadi" mənasındadır. (Bax: AğUdi)

AĞAZOR- İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı (133,3). 1828-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və xaricdən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişlər [159]. 1728-ci ilə aid türkcə mənbədə kəndin Həsən adlı şəxsə (mülkədara) mənsub olması qeyd olunur ("Timari Həsən karye-i Aqadzor" - 170, 25). XVIII əsrin əvvəllərinə aid ermənicə mənbədə (150, 358) Aqasor kimidir. Bu göstərir ki, kəndin adında ermənicə dzor -"dərə" sözü yoxdur, əks halda ermənicə yazılışda Aqasor yazılmazdı. Lakin erməni tarixçisi toponimi Aqazor götürərək rusçaya Alidzor kimi çevirmişdir (57, 216). Kəndin adı "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda adı

çəkilən Ağ hasar (27, 118) toponiminin sonralar təhrif olunmuş formasıdır. "Ağ hasar" adı əvvəlcə Ağasor, sonra da Ağadzor şəklinə düşmüşdür.

AĞADOST - Rəvan əyalətinin İrəvan qəzasında kənd adı. Ehtimal ki, Ağadost şəxs adındandır. Digər adı - Çatqıran [169, 62]. (Bax: Çatqıran)

AĞAKƏNDİ - Qapan vilayətinin Sisəcan nahiyəsində kənd adı [134, 168]. Mənbədə Ağayi kimidir [32, 32] ki, bu da "Ağaya məxsus" mənasındadır. Həmin mənbədə deyilir ki, kənddə cəmi 1 müsəlman (azərbaycanlı) ailəsi yaşayır (32, 233). 1661-ci ilə aid sənəddə kəndin ermənicə Aqants adlandığı göstərilir [135, 221].

AĞASIBƏYLİ - İrəvan xanlığının Vedibasər mahalında kənd adı [159]. Yerli tələffüz forması - Aqaslı [20, 219]. 1828-1832-ci illərdə azərbaycanlı əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. 1926-cı ildən sonra kənddə yezidi kürdlər və ermənilər məskunlaşmışlar. XX əsrin 40-cı illərində kənd ləğv edilmişdir [20, 219]. Ağasıbəyli kəndin əsasını qoymuş nəslin adıdır.

AĞA SOFI - Ermənistanın Əzizbəyov r-nunda dağ adı (60, 61). Ermənicə Sopi (erməni dilində "f" səsi olmadığına görə). XX əsrin 30-cu illərində Sopi adlandırılmışdır. Əsli - Əxi Sufi. Dağın adı Sufi dərviş ordeninə mənsub əxinin qəbrinin ziyarətgah olması ilə bağlıdır.

AĞATALA - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında (indi Ermənistanın Krasnoselo rayonunda) kənd adı. XIX əsrin 30-cu illərində kollektivləşmə ilə əlaqədar olaraq kənd ləğv edilmişdir [20, 85]. Ağa şəxs adından və tala - "düzən", "meşə içərisində açıq yer" sözündən ibarətdir.

AĞATQAYA - Alaverdi r-nunda, Lecan dağından şimal-qərbdə dağ adı (60, 63). XX əsrin 30-cu illərində ermənicə Akatkar adlandırılmışdır. Azərbaycan dilində "ağ otlu qaya" mənasındadır.

AĞATƏPƏ - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında kənd adı [133]. XIX əsrin sonlarından sonra kəndin adı mənbələrdə çəkilmir. Ağa şəxs adından və təpə sözündən ibarətdir.

AĞAÇURUM - Rəvan əyalətinin İrəvan qəzasında kənd adı [169, 60]. Əsli - Ağ uçurum.

AĞACAN - İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı [170, 139]. Mənbədə kəndin həm də Dördtəpə adlandığı qeyd olunur (yenə orada). Ağacan kəndin (ondan əvvəl qışlağın) əsasını qoymuş şəxsin adıdır [170].

AĞACƏRİ - Rəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində kənd adı [169, 207]. Başqa adı - Tantaq [23, 49]. Kənd Səlcuq oğuzlarının Ağacəri tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Azərbaycanda Tovuz rayonundakı Ağacəridağ (hünd. 1769 m.) oronimi ilə mənşəcə eynidir

AĞAFLI - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Gorus rayonunda) kənd adı. XX əsrin əvvəllərində kəndin əsasını qoymuş nəslin adıdır.

AĞAHƏMZƏLİ - İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında kənd adı [159]. Yerli tələffüz forması - Aqamzalı. 1828-ci və 1878-ci illərdə kənddə ermənilər də yerləşdirilmişdir. 1886-cı ildə kəndin əhalisi azərbaycanlılardan və ermənilərdən ibarət idi. 1918-ci ildə azərbaycanlılar qovulmuşdur [11, 164]. 1922-ci ildən sonra bir hissəsi geri qayıdaraq yenidən məskunlaşmışdır. 1948-ci ildə azərbaycanlılar Azərbaycana köçürülmüşdür. 1967-ci ildə kənd ermənicə Marmaraşen adlandırılmışdır. Kəndin adı Əxi (bax: Ağbaş) və qızılbaşların Həməzəli tayfasının [24, 192] adından ibarətdir. "Əxiyə məxsus Həməzəli kəndi" mənasındadır.

AĞBABA - İrəvan xanlığının Sürməli mahalında kənd adı [159]. XIX əsrin ortalarından sonra kəndin adı mənbələrdə çəkilmir. (Bax: Ağbaba dağı)

AĞBABA - İrəvan xanlığının Türkiyə ilə sərhəd bölgəsində dağ adı [159]. Dağ oradakı müqəddəs sayılan Ağbaba pırının adı ilə adlanmışdır. Ağbaba dağ silsiləsi Baş Güney, Qaya Güney, Qısırdağ, Kalloy, Keçəldağ, Göydağ, İkiqat, Naxoşdağ, Tayaqaya və b. zirvələrdən ibarətdir (6, 189). Böyük Ağbaba və Kiçik Ağbaba dağları vardır. XX əsrin 30-cu illərində bu dağlara Qukasyan Mets və Qukasyan Pokr adları verilmişdir. XIX əsrdə Qars əyalətinin Kağızman dairəsində Ağbaba dağ belə [133, 3] və Azərbaycanda Ağbaba (Kəlbəcər rayonu) dağ adları ilə mənaca eynidir. 1728-ci ilə aid türkcə mənbədə Tiflis əyalətində də bir kəndin Ağbaba adlandığı qeyd olunmuşdur [31, 157]. "Əxi baba" adından təhrifdir. (Bax: Ağbaş)

AĞBAŞ - İrəvan xanlığının Qarnibasar mahalında kənd adı [159]. 1590-cı ildən məlumdur [169, 267]. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır [11, 164]. "Ağbaş" kənd yaranmazdan əvvəl yerin adı olmuşdur. Naxçıvandakı Ağbaş çayının və Dəvəçi rayonundakı Ağbaş kəndinin adları ilə mənaca eynidir. "Əxi və fars dilində bəş ("suvarılan yer" əkin yeri)" adından təhrifdir. (Bax: Ağbaş)

AĞBAŞ - İrəvan əyalətinin Sisyan nahiyəsində kənd adı (23, 150). "Əxiyə məxsus əkin yeri" mənasındadır.

AĞBULAQ - İrəvan xanlığının Aqin mahalında kənd adı. Digər adı Sübhanverdi. 1886-cı ilə aid məlumatlara görə əhalisi azərbaycanlılardan və ermənilərdən ibarət idi. 1919-cu ildə azərbaycanlılar qovulmuşlar. 1947-ci ildə kənd ermənicə Lyusaxpur adlandırılmışdır. XIX əsrdə Qafqazda mövcud olmuş 24 Ağbulaq toponimindən [133, 4] biridir. Sübhanverdilər adlı oymağın "Ağbulaq" adlı yerdə məskunlaşması

nəticəsində yaranmışdır. Ağbulaq Azərbaycan dilindəki ağ - "içməli su", "axan su", "yağış və qar sularından qidalanan su" və bulaq sözlərindən ibarətdir.

AĞBULAQ - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı [133]. Kənd Vedibasar mahalının Ərnik kəndindən çıxmış ailələrin "Ağbulaq" adlı yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. 1918-1920-ci illərdə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağıdılmışdır.

AĞBULAQ - İrəvan xanlığının Göycə mahalında (Krasnoselo r-nu) kənd adı. 1991-ci ildən Axperək adlanır. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. Altuntaxt adlı kənddən olan bir qrup ailənin "Ağbulaq" adlı yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır [170, 12].

AĞBULAQ - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında dağ adı [133]. Orada olan yaylaq yerindəki "Ağbulaq" bulağının adındandır.

AĞBULAQ - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Gorus rayonunda) kənd adı. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. Zəngəzur qəzasında yaşamış Ağkörpü (bax) tayfasının Ağbulaq adlı yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır (103, 146).

AĞBULAQ – Gorus r-nunda bulaq adı.

AĞBULAQ - Rəvan əyalətinin Abnik nahiyəsində kənd adı. Digər adı - İtqıran [169, 257]. (Bax: İtqıran)

AĞBULAQ - İrəvan əyalətinin Şirakel (Şöreyəl) nahiyəsində kənd adı. Digər adı - Qarakilsə [170, 152].

AĞBULAQ - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında kənd adı. [23, 119]. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur.

AĞBULAQ - İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı [23, 130]. Başqa adı - "İlanlı" (yənə orada). "Əhalisi Muğanlu əsirətindəndir" (yənə orada).

AĞBULAQ - İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı [23, 76].

AĞBULAQ - İrəvan əyalətinin Abaran nahiyəsində kənd adı [23, 114]. Başqa adı - "Qoşabulaq" (yənə orada). 1948-ci ildə əhalisi Azərbaycana köçürülmüş və ermənilər yerləşdirilmişdir. Ermənicə kənd Luys adlandırılmışdır.

AĞBULAQ - İrəvan əyalətini Şirakel nahiyəsində kənd adı. Şirvancıq kəndinin yaxınlığında yerləşir [23, 124].

AĞBULAQ - İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində Əliqaya (başqa adı - Sərdanəsə) kəndinə məxsus məzrənin adı [23, 128].

AĞVANI - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Qafan rayonunda) kənd adı (60, 61). Qədim türk mənşəli Alban etnoniminin ermənicə tələffüz formasıdır. 1950-ci illərdə kənd dağılmışdır.

AĞVEYS - İrəvan xanlığının Sürməli mahalında kənd adı [133, 23]. 1828-1832-ci illərdə kəndin Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və xaricdən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir [159]. Qovulmuş ailələr indi Azərbaycana mənsub Zəngilan rayonuna gələrək Ağbiz (Aqveysdən təhrif) kəndinin əsasını qoymuşlar. 1728-ci ilə aid türkcə mənbədə Axi-Veys kimidir [170, 18]. Orta əsrlərdə Yaxın Şərqdə sufi ordeninə mənsub adamlar biri-digəri üçün əxi (ərəbcə "qardaş") sayılırdı. Kəndin adı Əxi Veys şəxs adındandır. (Bax: Ağabaş)

AĞVERƏN - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında kənd adı [133]. 1918-ci ildə Türkiyədən gəlmə ermənilər də kəndə yerləşdirildikdən sonra əhali qarışıq yaşamışdır. 1949-cu ildə kəndin azərbaycanlıları Azərbaycana köçürülmüşdür. 1950-ci ildə kənd ləğv edilmişdir. 1590-cı ilə [169, 254] və 1728-ci ilə [170, 34] aid mənbələrdə kəndin adı Aqvıran kimidir. Azərbaycan dilindəki ağ (rəng bildirir) və "xarabalıq" bildirən viran(ə) sözlərindən ibarətdir. Digər adı Kəbir-Əli, əslisi isə "Kəbir eli"dir. Kənd mənşəcə xəzərlərin Kəbər tayfasına mənsub ailələrin "Ağ viranə" adlı yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

İrəvan əyalətinin bir sıra kənd adlarında fars dilində viranə - "xarabalıq" və viran - "dağıdılmış", "adam yaşamayan yer" [145, 47] cözləri vardır. Lakin viranə sözü danışıqda "örənə", viran sözü "verən" və "örən" formalarına keçmişdir. "Viran" ("verən", "örən") sözləri ilə bitən adlar göstərir ki, bu adları daşıyan kəndlər qədim qala və kilsə xarabalıqlarının yaxınlıklarında yaranmışdır. İrəvan əyalətindəki Qaraviran [170, 28], Qaraörən [170, 28], Qaracaörən [170, 25], Tülküviran [170, 61], Həsənviran [170, 43], Ortaviran [170, 34] və b. kəndlərin adı çəkilir. (Bax: Qızılörən)

AĞVƏNG – Yeğeqnadzor (Keşişkənd) r-nunda qala adı.

AĞVİRAN - İrəvan əyalətinin Vedi nahiyəsində kənd adı [23, 104]. "Zəncirli kəndinin yaxınlığında yerləşir" (yenə orada).

AĞVİRANİ-KƏBİR - İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı [170, 3]. "Böyük Ağ viranə" mənasındadır.

AĞQAYA - İcevan rayonunda, İcevan şəhərindən qərbdə dağın adı (60, 63). XX əsrin 30-cu illərində ermənicə Akkar adlandırılmışdır.

AĞQAYA –Qafan r-nunda dağ adı.

AĞQALA - İrəvan xanlığının Göycə mahalında [159] (XIX əsrin ortalarından sonra İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında - 136, 32) 1991-ci ildən Berdkunk adlanan (Kamo r-nu) kəndin keçmiş adı. 1918-ci ildə kəndin əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. Yaxınlıqdakı ağ rəngli daşdan tikilmiş qədim qalanın adındandır.

AĞQAŞ - İrəvan xanlığındakı Dərəkənd-Parçenis mahalında kənd adı [159]. XIX əsrin ortalarında kənd dağılmışdır. Yaxınlıqdakı Ağqaş qayasının adındandır. Qayanın adı rəng bildirən ağ və qaş - "dağ çıxıntısı", "dağın qaş" sözlərindən ibarətdir.

AĞQIRAQ - İrəvan xanlığının Göycə mahalında kənd adı [159]. Kənd XIX əsrin ortalarında dağılmışdır. Toponim rəng bildirən ağ və qıraq (kənar) sözlərindən ibarətdir.

AĞQULA - Ələyaz bölgəsində xaraba kənd adı. 1878-ci ildə ermənilər kəndi dağıtmış və XIX əsrin 90-cı illərindən kənd xaraba qalmışdır (6, 152). Ağ-qüllə adından təhrifdir. "Ağ rəngli qüllə formalı qədim qala" mənasındadır.

AĞDABAN - İrəvan əyalətinin Zar-Zəmin nahiyəsində kənd adı [23, 120]. Rəng bildirən ağ (torpağın süxurunun rənginə görə) və monqolca daban - "dağ aşırımı" [126, 168] sözlərindən ibarətdir. Kəlbəcər rayonundakı Ağdaban kəndinin adı ilə eynidir.

AĞDAĞ - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında dağ adı (133, 9).

AĞDAĞ - Kamo (Kəvər) və Ararat (Vedi) r-larında dağ adı.

AĞDAĞ - Vedi r-nunun ərəzində yuru, ağ-narıncı rəngli süxurlu dağ adı.

AĞDAM - Artaşat (Qəmərli) r-nunda kənd adı. XX əsrin əvvəllərində ləğv edilmişdir.

AĞDAMLAR - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı [133, 4]. XX əsrin əvvəllərində kənd dağılmışdır. Toponim rəng bildirən ağ və dam -"qışlaş yerində mal-qaranı saxlamaq üçün tövlə" sözlərindən ibarətdir.

AĞDAN - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında (indi Ermənistanın İcevan rayonunda) kənd adı [133]. XIX əsrin ortalarında bu kəndin adından Aşağı Ağdan yarandıqdan sonra da Yuxarı Ağdan kəndinin adı yaranmışdır. 1969-cu ildə kənd ermənicə Aqnaxpur, 1978-ci ildə Qandzakar adlandırılmışdır. Aktan bir türk mənşəli tayfanın adıdır. Erkən orta əsrlərdə Volqaboyunda yaşamış bu tayfa Qızıl Ordaya daxil olmuşdur. Onun Azərbaycana gəlib məskunlaşma vaxtı məlum deyil.

AĞDAN - İcevan (Karvansaray) r-nunda çay adı.

AĞDAŞ - Tumanyan rayonunda kənd idi. XX əsrin 30-cu illərində kollektivləşmə ilə əlaqədar olaraq kənd ləğv edilmiş, əhalisi Şamlıq və Ağtala kəndlərinə köçürülmüşdür [20, 307]. Rəng bildirən ağ və daş (qaya) sözlərindən ibarətdir.

AĞDAŞ - İrəvan quberniyası Novobayazid qəzasında Böyük Məzrə kəndinin maldarlarına məxsus yurd yerinin adı [136, 34].

AĞDAŞ MƏZRƏSİ - Rəvan əyalətinin Məvaziyi-Xatun nahiyəsində kənd adı [169, 132]. Ağdaş adlı qayanın yaxınlığında məzrə (əkin yeri) mənasındadır.

AĞDƏVƏ - Gümrü kəndinin yaxınlığında dağ adı. Əsli - Aq-tava. Azərbaycan-canda (Abşeronda) Alatava toponimi ilə mənaca eynidir.

AĞDƏMİR - İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında kənd adı [159]. [23, 88]. 1828-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır [159]. Mənbədə adı Qızıl Təmir (bax) kəndi ilə yanaşı çəkilir [169, 81]. Mənbədə Ağ Temur kimidir [170, 49]. Ağ Temur kəndin əsasını qoymuş şəxsin adıdır. (Bax: Qızıldəmir)

AĞDƏRƏ - İrəvan xanlığının Dərələyəz mahalında kənd və çay adı [159]. 1919-cu ildə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. Kənd "Ağdərə" dərəsinin adı ilə adlanmışdır. Dərənin adı isə rəng bildirən ağ (torpağın süxurunun rənginə görə) və dərə sözlərindən ibarətdir.

AĞDİVAR - İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı [23, 125].

AĞDİZ - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı [133, 4]. 1918-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. Rəng bildirən ağ (torpağın süxurunun rənginə görə) və türk dillərindəki tis - "şiş zirvə" [126, 553] sözlərindən ibarətdir. İrəvan əyalətinin Sürməli nahiyəsindəki Aqdis kimidir [170, 17]. Tiflis quberniyasının Qori qəzasında Aqdis dağının [133] adı ilə mənaca eynidir.

AĞZIBİR - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında (Kamo r-nunda) kənd adı [136, 32]. Digər adı Əbilkənddir [20, 297]. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdir. 1922-ci ildə qaçqınların az hissəsi qayıtmışdır. 1945-ci ildə kənd ermənicə Lcap adlandırılmışdır. 1949-cu ildə azərbaycanlılar Azərbaycana köçürülmüşdür. Azərbaycan dilində dağlıq ərazidə ağzıbir "üç tərəfdən qapalı yer" mənasındadır. Azərbaycandakı Ağzıbir (Ağdaş rayonu) kəndinin adı ilə mənaca eynidir.

AĞZIBÖYÜK - Lori bölgəsində Urut çayının digər adı. Ad çayın mənəsinin böyüklüyünü göstərir.

AĞZIQANLI - Rəvan əyalətinin Şərəbxana nahiyəsində kənd adı [169, 24]. Əsli Axis – Qanlı. "Axis (bax: Axis) kəndi yaxınlığında Qanlı (kəndi) " mənasındadır. Qədim türk mənşəli Kanqlı tayfasının adını əks etdirir. (Bax: Qanlı)

AĞZIƏYRİ - İrəvan quberniyası Novobayazid qəzasındakı Ağbulaq kəndinə məxsus yaylağın adı. "Ağzıəyri" yaylaqdan axan kiçik çayın adıdır. "Ağzı (mənbəyi) əyri olan çay" mənasındadır.

AĞILLI - Krasnoselo r-nunda yaylaq adı.

AĞILLININ TAPI - Krasnoselo (Çəmbərək) r-nunda təpə adı.

AĞİN - İrəvan xanlığının Göyçə mahalının Aleksandropol qəzasında (133, 5) kənd adı. Yerli tələffüz forması - Əgin. 1878-ci ildə kəndin azərbaycanlı əhalisi qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdir (6, 151). 1961-ci ildə erkən orta əsrlərdə indiki Türkiyə ərazisində mövcud olmuş Ani şəhərinin (XIV əsrdə zəlzələdən dağılmışdır) adı ilə Ani adlandırılmışdır. (Bax: Ağındağı)

AĞİNDAĞI - Şirak vadisində, Arpaçayın sol sahilində, Ağin kəndinin yaxınlığında dağ adı. Türk dillərindəki əqin - "təpə", "yüksəklik" [126, 627] sözündəndir. XIX əsrdə Şimali

Qafqazda Stavropol quberniyasındaki Eçen-Balqan [133, 300], Qazax qəzasındaki Aqnavat (əslə - Aqinavat, əqin və türk dillərindəki bət, səth, üz, - "aşırım", "dağ yamacı", "dağın gün düşən tərəfi" - 143, IV, 2, 1617 sözlərindəndir), Naxçıvan qəzasındaki Aqinek-təpə (dağ adı) [133], indi Qubadlı rayonundakı Ayındağ və həmin dağın ətəyindəki Əynezir (bax: Eynəzir) toponimləri ilə mənaca eynidir.

AĞİS - Göyçə bölgəsində Qelam (ermənicə Qeğam) dağ silsiləsində bir dağın adı (60, 67)

AĞIZLI - İrəvan əyalətinin Dərəçiçək nahiyəsində Şaharbutz kəndinə məxsus məzrənin adı [23, 116].

AĞIRLI - İrəvan əyalətinin Xıncirək nahiyəsində kənd (23, 47). "Əhalisi Şaqiabad camaatındandır" (yenə orada).

AĞIT - İrəvan əyalətini Şirakel nahiyəsində kənd adı [23, 130]. "Əhalisi Muğanlu əşirətindəndir" (yenə orada). Əslə - Aqut. "Ağ otluq" mənasındadır. (Bax: Ağudi)

AĞYAYLAQ - İrəvan əyalətinin Maku nahiyəsində kənd adı [23. 41].

AĞYATAQ - Talin rayonunda kənd adı. Mənbədə Ağyataq yaylaq adı kimi göstərilmişdir [169, 334]. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. Rəng bildirən ağ (torpağın ağımtılığını bildirir) və yataq - "payızda qoyun salınan dam" (hər 50 qoyuna bir yataq düzəldilirdi) sözlərindən ibarətdir. Azərbaycandakı Yataqoba (Xaçmaz rayonu) kəndinin adı ilə mənaca eynidir. (Bax: Qızıl-Yataq)

AĞYOL - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan rayonunda) kənd adı [133]. 1918-ci ildə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır.

AĞYOXUŞ - Basarkeçər rayonunda kənd və aşırım adı. 1935-ci ilə qədər "Zod" sovxozunun adı ilə Zod adlanırdı [20, 278]. 1988-ci ildə əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. 1590-cı ildən [169, 66] məlum olan "Ağyoxuş" yaylağının adıdır.

AĞKƏND - İrəvan xanlığının Dərələyəz mahalında (Yeğeqnadzor r-nu) kənd adı [159]. 1918-ci ildə kəndin əhalisi qovulmuşdur. 1922-ci ildə bir hissəsi geri qayıtmış və ermənilərlə qarışıq yaşamışdır. XX əsrin 30-cu illərində kəndin azərbaycanlı əhalisi sıxışdırılıb çıxarılmışdır. 1968-ci ildə kənd ermənicə Aqicadzor

adlandırılmışdır. Əsli Əxikənddir. Əxi (titul) və kənd sözündən ibarətdir. (Bax: Ağabaş)

AĞKƏND - Qafan r-nunda kənd adı. XX əsrin əvvəllərində ləğv edilmişdir.

AĞKƏND - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan mahalında) kənd adı [133]. 1828-ci ildə İrandan gəlmə ermənilər kənddə yerləşdirildikdən sonra əhali qarışıq yaşamışdır [20, 180]. 1918-ci ildə azərbaycanlılar yenidən qovulmuş, lakin 1948-ci ildə bir hissəsi geri qayıtmışdır. 1948-ci ildə kənd ermənicə Aşotavan adlandırılmışdır. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. Əsli Əxikənddir.

AĞKİLSƏ - İrəvan xanlığının Göycə mahalında (indi İcevan rayonunda) kənd adı [159]. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. Kəndin adı rəng bildirən ağ və ərəbcə kilis (kilsə) sözlərindən ibarətdir. "Ağ rəngli daşdan tikilmiş kilsə" mənasındadır.

AĞKİLSƏ - İrəvan xanlığının Göycə mahalında kənd adı. [170, 12]. 1828-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır [159]. [170, 12]. XIX əsrdə Azərbaycanda və Ermənistanda mövcud olmuş 10 Ağkilsədən [133] biridir. Rəng bildirən ağ (kilsənin tikildiyi daşın rəngini bildirir) və kilsə sözlərindən ibarətdir. "Ağ rəngli daşdan tikilmiş kilsə" mənasındadır.

AĞKİLSƏ - Basarkeçər rayonunda kənd adı. 1935-ci ildə ermənicə Azat (fars dilində azat - "vergi verməyən", "süvari" sözündən) adlandırılmışdır. Aşıq Ələsgərin doğulduğu kənddir. 1988-ci ildə əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. Ondan sonra böyük aşığın məzarı da məhv edilmişdir.

AĞKİLSƏ - Axuryan (Düzkilsə) rayonunda kənd adı. Digər adı - Ağyelli. 1829-cu ildə Türkiyədən gəlmiş ermənilər də məskunlaşmışlar. 1878-ci ildə azərbaycanlılar qovulmuşlar (6, 151). 1945-ci ildə kənd ermənicə Qraşen adlandırılmışdır.

AĞKİLSƏ - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında (Yexeqnadzor r-nu) kənd adı [159]. [23, 58]. Mənbədə deyilir ki, kənddə adam yaşamır, şiə olduqlarına görə köçmüşlər [32, 282]. Ondan sonra kəndin yeri qonşu kəndlər üçün məzrə olmuşdur. XIX əsrin ortalarında qışlaq əsasında yeni məntəqə yaranmışdır. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır.

AĞKİLSƏ - İrəvan xanlığının Vedibasər mahalında kənd adı. [170, 92]. Digər adı - Kadili (yənə orada). 1919-cu ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuşdur. 1930-cu ildə əhalinin az qismi qayıdıb yenidən orada məskunlaşmışdır. 1948-ci ildə Azərbaycan əhalisi Azərbaycana köçürüldükdən sonra kənd dağılmışdır [20, 220].

AĞKİLSƏ - İrəvan əyalətinin Zarzəmin nahiyəsində kənd adı [23, 120].

AĞKİLSƏ - İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı [23, 134]. "Çarcor kəndinin yaxınlığında yerləşir" (yənə orada).

AĞKİXLU - İrəvan rayonunda kənd adı. 1951-ci ildə əhalisi Azərbaycana köçürüldükdən sonra kənd dağılmışdır.

AĞILQAYA - İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında hündürlüyü 1788 m. olan dağın adı. Keçmişdə qoyun ağıllarının yerləşdiyi yerdir.

AĞIRLI - İrəvan əyalətinin Xıncırək mahalında kənd adı [170, 7].

AĞKÖRPÜ - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan rayonunda) kənd adı [133]. 1918-ci ildə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. XIX əsrin ortalarından bu kənddən Aşağı Ağkörpü kəndi yaranmışdır. Ağkörpü kəndinin əsasını qoymuş bir elin [103, 146] adıdır. XIX əsrdə Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasındakı Ağkörpü kəndinin [99, 504] adı ilə mənşəcə eynidir.

AĞKULA - İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında kənd adı [133]. XIX əsrin sonlarından sonra adı mənbələrdə çəkilmir. Əslə Ağqüllədir. Yaxınlığındakı ağ daşdan tikilmiş qüllənin adındandır.

AĞGÖL - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Gorus rayonunda) kənd adı [133]. XIX əsrin sonlarında kənd dağılmışdır. Oradakı "Ağ göl"ün adındandır.

AĞGÖL - Qafan r-nunda göl adı. Hazırda Beranzov adlanır.

AĞGÖL - Masis r-nunda qoruq adı. 1939-cu ildə ləğv edilmişdir.

AĞGÖL - Qafan r-nunda kənd adı. 1939-cu ildə ləğv edilmişdir.

AĞGÖL - Vədi r-nunda göl adı. Başqa adı - Şorgöl.

AĞLAĞAN - İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında dağ adı [133,5]. Boz Abdal dağ silsiləsinin zirvələrindəndir. Hünd 2992 m.-dir. İlk dəfə "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda (IV boy) adı çəkilir (27, 69). Türk dillərində rəng bildirən ağ və mənası məlum olmayan "laqan" sözlərindən ibarətdir. XIX əsrdə Eçmiadzin qəzasındakı Qızıl Laqan (bulaq adı), Şimali Qafqazda Stavropol quberniyasının Böyük Derbet ulusundakı Laqan-Xuduk (dağ adı) [133] və Dağıstan əyalətinin Teymurxanşura dairəsindəki Cakas-Lağan (133, 80) toponimləri ilə mənaca eynidir. XX əsrin 30-cu illərində fərmanla ermənicə Urasar adlandırılmışdır.

AĞMANQAN - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında (Kamo r-nunda) dağ adı [133]. Mənbədə yaylaq adı kimi qeyd olunmuşdur [169, 66]. Digər adı Abdulhasardır. (133,1). Yerli tələffüz forması həm də Ağmağandır (Miskin Abdalın "Aslan şah və İbrahim" dastanında: "Harda qaldı Ağmağanın elləri"). XIX əsrə aid rus dilli ədəbiyyatda Ağ Maxan forması da vardır [90, 157]. Dağın adı türk dillərindəki ağ və manqkan - "açıq sarımtıl" [143, IV, 2, 2000], ya da mağan - "qaşqa" [143, IV, 2.2000] sözlərindəndir. Mənbələrdə İrəvan xanlığında (Oşakan kəndi yaxınlığında) ermənicə yazılışda Manqanos (yaşayış-məntəqə adlarındakı "os" sonluğu erməni dilində yunan mənşəli şəkilçidir) kəndinin adı çəkilir [135, 47]. Lakin həmin kəndin adı XI əsrə aid elə ermənicə mənbədə Mankan-Qom kimi qeyd olunmuşdur [142, 106]. Mənbələrdə bu dağ həm də Mağmağan və Armağan adları ilə məlumdur (60, 62). Göyçə gölü hövzəsinin cənub-qərbində yerləşən bu dağın zirvəsindəki göl Armağan adlanır (60, 62).

AĞMANQAN SIRA DAĞLARI - Axtı, Yeğeqnadzor r-nunda silsilə.

AĞMƏHƏMMƏD - İrəvan xanlığının Sürməli mahalında kənd adı [159]. 1918-ci ilin axırında Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. Mənbədə Əxi Məhəmməd kimidir. Qurdlar camaatının bir tirəsinin adı idi [170, 18]. Əxi (bu söz barədə bax: Ağabaş) Məhəmməd həmin tirənin sahibkarının adıdır.

AĞNADƏRƏ - İrəvan əyalətinin Xıznirək nahiyəsində kənd adı [170, 7]. Yaqut Həməvinin (XIII əsr) Gəncə şəhəri yaxınlığında qeyd etdiyi Akna qalasının adı ilə eynidir.

AĞOTLUQ - İrəvan əyalətinin İqdir nahiyəsində qışlaq adı [23, 68]. Ərəb qrafikası ilə yazılışı Ağutluq kimidir. Mənbədə qışlağın həm də Mustafabəy qışlağı adlandığı qeyd olunmuşdur (yenə orada). Mal-qaranın otlaması üçün daha münasib sayılan "ağ çiçəkli otluq yer" mənasındadır.

AĞOTLUQ - İrəvan əyalətinin İqdir nahiyəsində qışlaq adı [23, 68]. Mənbədə qışlağın həm də "Qaraçılar qışlağı" adlandığı qeyd olunmuşdur (yenə orada).

AĞOTLUQ - İrəvan əyalətinin İqdir nahiyəsində qışlaq adı [23, 67]. Mənbədə qışlağın həm də Xəndanqulu qışlağı adlandığı qeyd olunmuşdur (yenə orada).

AĞÖVRAT - İrəvan əyalətinin Sürməli nahiyəsində kənd adı [23, 63]. Rəng bildirən ağ və ərəbcə rabat - "məhkəmləndirilmiş düşərgə" sözlərindən ibarətdir. (Bax: Arbat)

AĞÖRƏN - İrəvan əyalətinin Razdan (Aktı) r-nunda Katak (Kotayk) nahiyəsindəki kəndin adı [150, 362]. 1966-cı ildə ləğv edilmişdir. Rəng bildirən "ağ" və örən -"xaraba qala divarı" sözlərindən ibarətdir. (Bax: Ağverən)

AĞÖRƏN - İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində məzrə (əkin yeri) adı [23, 80].

AĞPARA - İrəvan xanlığında Dərəçiçək mahalının Razdan (Axtı) r-nunda kənd adı [159]. Mənbədə Axparadır (23,116). XIX əsrin ortalarında Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdir. 1886-cı ilə aid məlumatda kəndin əhalisi erməni idi [136, 60]. Əsli - Əxipara. Əxi (bax: Ağabaş) və para (əslə farsca) "kənddən kənardə əkin və bostan üçün torpaq sahəsi" [145, 109] sözlərindən ibarətdir.

AĞRI YAYLAĞI - İrəvan əyalətinin Sürməli nahiyəsində yaylaq adı [23, 65]. "Burada Sürməli kəndlərinin rəiyyətləri yaylayır" (yenə orada)

AĞRIYURD - Quqark (Böyük Qarakilsə) r-nunda qışlaq adı.

AĞRISİFƏT - İrəvan xanlığının Saatlı mahalında kənd adı [159]. Yerli tələffüz forması Əyrisifətdir. 1828-ci ildə ermənilər tərəfindən azərbaycanlılardan ibarət əhalisi qovulduqdan sonra Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişlər. 1940-cı ildə kənd ləğv edilmişdir (6,169). Türk dillərində ağruki - "sakit" (yavaş axan mənasında) (93, 49) və suvat - "suarılan sahədə dairəvi axıdılan su" sözlərindən

ibarətdir. (Bax: Arisubat) Azərbaycandakı Pirsaat çayının orta axınında "Səbət düzü" toponimi ilə mənaca eynidir.

AĞRISİFƏT - İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında kənd adı [159]. 1939-cu ildə kənd ermənicə Dzoraquyuq adlandırılmışdır.

AĞRICA - İrəvan xanlığının Göycə mahalında kənd adı [159]. "Ayrıca" adının rus dilində yazılış formasıdır. Yerli təhrif forması Əyricədir. 1828-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi ermənilər tərəfindən qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır [159]. XIX əsrdə Azərbaycanda və Ermənistanda mövcud olmuş 6 Ayrıca kənd adından [133, 9] biridir. Keçmişdə müəyyən kəndin bir qrup ailəsinin həmin kəndə məxsus torpaq sahəsində yaratdığı yeni yaşayış məntəqəsi "Ayrıca" və "Yenicə" adlanırdı. "Ayrıca" ilə "Yenicə" arasında fərq onda idi ki, birinci halda kənd verəcəyi vergini ayrılıqda, ikincisi isə ana kəndlə bir yerdə ödəyirdi. Belə yaşayış məntəqəsi "Yarımcə" da adlanırdı, çünki yeni məntəqənin əhalisi ana kəndin əhalisi ilə bir icma, bir camaat olaraq qalırdı.

AĞSU - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında (Yexeqnazdör r-nunda) kənd adı [133]. XX əsrin əvvəllərində kənd dağılmışdır.

AĞSU - Qafan r-nunda çay adı.

AĞTABAN - Ermənistanda Zəngəzur dağ belinin cənub hissəsində dağ adı (60, 66). XX əsrin 30-cu illərində ermənicə Artapan adlandırılmışdır. Türk dillərindəki ağ və monqolca daban - "dağ aşırımı" sözlərindən ibarətdir. (Bax: Ağdaban)

AĞTALA - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında (indi Ermənistanın Krasnoselo rayonunda) kənd adı. 1949-1950-ci illərdə əhalisi Azərbaycana köçürüldükdən sonra kənd dağılmışdır. Rəng bildirən ağ və türk dillərindəki talaq - "dağ zirvəsi" [126, 542] sözlərindən ibarətdir.

AĞTEX - XVIII əsrin əvvəllərində İrəvan əyalətinin Dərəçiçək nahiyəsində kənd adı [150, 362]. Azərbaycan dilində rəng bildirən ağ və farsca teq - "torpaq", "süxur" (145, 205) sözlərindəndir.

AĞTƏPƏ - Krasnoselo r-nunda kənd adı. XIX əsrin ortalarında ləğv edilmişdir.

AĞUDİ - Azərbaycanın Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan rayonunda) kənd adı 1991-ci ildən Aqitu adlanır Sisyan r-nu) [133, 6]. 1918-ci ildə əhalisi qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdir. 1922-ci ildə əhali geri qayıtmış və ermənilərlə qarışıq yaşamışdır. 1988-ci ildə kəndin azərbaycanlı əhalisi qovulmuşdur.

Ağudi Ermənistan ərazisində ən qədim türk mənşəli toponimlərdəndir. İlk dəfə er.əv. VIII əsrə aid Urartu mənbələrində Kiçik Qafqazda Akutaini adı çəkilir (bax: 14, 55). Bu adın "ini" hissəsi Urartu dilində məkan bildirən şəkilçidir. Ona görə də mənbədəki Akuta adı ilə Aqudi toponiminin eyniliyinə şübhə ola bilməz. XIX əsrdə Qars əyalətinin Oltin dairəsindəki Aqut-Kom (kənd və yayla adı) (133,6), Kutais quberniyasının Zuqdidi qəzasındakı Axuti (kənd adı)(133, 24), Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasındakı Akut-qaya (dağ adı) (133, 10), Naxçıvan qəzasındakı Aqut-İr (kənd adı) (133, 6), Azərbaycanda Quba qəzasındakı Oqudi (qışlaq adı) [133, 122] toponimləri ilə mənşəcə eynidir. Azərbaycanda Şəki r-nundakı Öhüd (XIX əsrə aid mənbələrdə Oxut şübhəsiz ki, Okut adının fonetik forması) kəndinin adı da bu sıraya aid edilə bilər.

AĞXAÇ - Rəvan əyalətinin Məvaziyi-Xatun nahiyəsində kənd adı [169, 132]. "Üstündə xaç rəsmi olan daş, qaya" mənasındadır.

AĞXAÇ - İrəvan quberniyasının Dərələyəz mahalında (Vayk) kənd adı [133]. 1847-ci ildə Türkiyədən gəlmə ermənilər də məskunlaşmışdır. 1919-cu ildə azərbaycanlılar qovulmuşdur.

AĞCA - İrəvan əyalətinin Karni nahiyəsində kənd adı. Ermənicə yazılışı Aqcaots kimidir [150, 358]

AĞHƏMZƏLİ - Zəngilan r-nunda kənd adı. Əhalisi 1988-ci ildə ermənilər tərəfindən qovulmuşdur.

AĞCAARX - Oktemberyan rayonunda kənd adı. 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı kimi qeyd olunur [23, 91]. "Əhalisi Sinli əşirətindəndir" (yenə orada). 1918-ci ildə kəndin əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər

yerləşdirilmişdir. 1946-cı ildə kənd ermənicə Arevik adlandırılmışdır. Rəng bildirən "ağca" (ağımtıl) və "arx" sözlərindən ibarətdir.

AĞCAVƏNG - İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində kənd adı [170, 14]. Həmin mənbədə deyilir ki, kənddə adam yaşamır, şitə olduqlarına görə köçmüşlər [23, 281].

AĞCAVİRAN - Rəvan əyalətinin Vedi nahiyəsində kənd adı [169, 222].

AĞCAQAYA - Rəvan əyalətinin Şərəbxana nahiyəsində kənd adı [169, 241].

AĞCAQALA - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında (sonra Talin r-nunda) kənd adı [33, 4]. Mənbədə kəndin həm də Uruş adlandığı qeyd olunur [170, 53]. 1828-1832-ci illərdə kənddə xaricdən gəlmə ermənilər də məskunlaşmışlar [159]. 1918-ci ildə kəndin azərbaycanlı əhalisi qovulmuşdur. 1946-cı ildə kənd ermənicə Bazmaberd, 1978-ci ildə Tsaxqalanq adlandırılmışdır. Yaxınlığındakı "Ağcaqala" xarabalığının adındandır. Xarabalıq isə qədim Yervandaşat şəhərinin qalıqlarıdır. XVII əsr erməni müəllifi yazır ki, qədim Yervandaşat indiki Ağcaqaladır [57, 61]. Ağcaqala "ağımtıl rəngli daşdan tikilmiş qala" mənasındadır. XIX əsrdə Azərbaycanda və Ermənistanda mövcud olmuş 9 Ağcaqala toponimindən [133] biridir. Ağcaqala toponiminin adı "Ağcaqala Sürməli" formasında ilk dəfə "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda çəkilir (27, 78). Şərqi Türkiyədə, Qars çayı üstündə yerləşən həmin Ağcaqalanı XVII əsrin əvvəllərində bir erməni müəllifi də qeyd etmişdir [91, 17]. Həmin Ağcaqala orta əsrlərdə Sancaqlığın mərkəzi idi.

AĞCAQALA - Rəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı [169, 85]. Mənbədə kəndin həm də Xatunkəndi adlandığı göstərilir (yenə orada).

AĞCAQALA - İrəvan əyalətinin Xinzirək nahiyəsində kənd adı [23, 48].

AĞCAQALA - İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində kənd adı [170, 16].

AĞCAQALA - XVIII əsrin əvvəllərində Qeqarkuni mahalında (Göycə mahalında) kənd adı [150, 360].

AĞCAQALA - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında (indi Ermənistanın Krasnoselsk rayonunda) qışlaq adı. XX əsrin 30-cu illərində kollektivləşmə ilə əlaqədar olaraq qışlaq dağılmışdır.

AĞCAQALA - İrəvan əyalətinin Məzrə nahiyəsində kənd adı [23, 62].

AĞCAQALA - Rəvan əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində kənd adı [169, 182].

AĞCAQALA - Vedi mahalında Məngük kəndinin ərazisində qədim tikili.

AĞCAQIŞLAQ - İrəvan əyalətinin Sürməli nahiyəsində kənd adı. "Pirilu camaatına mənsub qışlaqdır" [170, 16]. (Yenə orada)

AĞCAQIŞLAQ - İrəvan əyalətinin Xıncırək nahiyəsində kənd adı [170, 7]. Mənbədə kəndin Şaqiabad (Şəkiabad) camaatına məxsus olması qeyd edilir [170, 7].

AĞCAQIŞLAQ - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı [133]. Mənbədə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı idi [23, 83]. "Başqa adı Çerçerakin" (yenə orada). 1918-ci ildə kəndin əhalisi qovulmuş və İrandan gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1922-ci ildə əhalisinin bir hissəsi qayıdaraq ermənilərlə qarışıq yaşamışdır. XX əsrin 30-cu illərində azərbaycanlılar sıxışdırılıb çıxarılmışlar.

AĞCAQIŞLAQ - İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında (Masis r-nunda) kənd adı [159]. 1918-ci ildə kəndin əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1978-ci ildə kənd ermənicə Getapiya adlandırılmışdır.

AĞCAQIŞLAQ - İrəvan xanlığının Qarnibasar mahalında (Artaşat r-nunda) kənd adı [159]. "Əhalisi Qəmərli camaatındandır" (yenə orada). 1918-ci ildə kəndin əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1948-ci ildə kənd ermənicə Qetazat adlandırılmışdır. 1728-ci ilə aid mənbəyə görə kənd "Kəmərli camaatı"nın qışlağı əsasında yaranmışdır [170, 9].

AĞCAQIŞLAQ - İrəvan əyalətinin Maku nahiyəsində qışlaq adı [23, 42].

AĞCAQIŞLAQ - İrəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində kənd adı [23, 101]. "Başqa adı Xatunkənd" (yenə orada).

AĞCAQIŞLAQ - İrəvan əyalətinin İqdir nahiyəsində Tecirli kəndinə məxsus qışlağın adı [23, 66].

AĞCADAMAN - Rəvan əyalətinin Bazarçay nahiyəsində kənd adı [169, 156]. Rəng bildirən ağca (ağımtıl) və türk dillərindəki taman - "ətək", "dib" (126, 542) sözlərindən ibarətdir.

AĞCAKƏLKİD - Rəvan əyalətinin Məzrə nahiyəsində kənd adı [170, 15]. XVIII əsrin ortalarına aid ermənicə mənbədə Ağca-Kilid kimidir [150, 360]. Adın bu yazılışı düzgündür. Azərbaycanca ağca və farsca kilid (əslı kəlat) - "qala" [145, 108] sözlərindən ibarətdır.

AĞCAKƏND - Rəvan əyalətinin Zar nahiyəsində kənd adı [169, 328].

AĞCAKƏND - Rəvan əyalətinin Sisyan nahiyəsində kənd adı [169, 334]. 1728-ci ilə aid mənbədə də adı çəkilir [23, 150]. Mənbədə deyilir ki, kənddə adam yaşamır [32, 242].

AĞCAKƏND - İrəvan quberniyasının Dərələyöz qəzasının Vayk (Əzizbəyov) r-nunda kənd adı [133]. 1918-ci ildə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır.

AĞCAKİLSƏ - Rəvan əyalətinin Vedi nahiyəsində kənd adı [169, 222].

ADA - Krasnoselo r-nunda qala adı.

ADA - XVII əsrdə Göycə gölünün içərisindəki adanın adı [150, 360]. (Bax: Göycə) "Ada" sözü oğuz dilləri üçün səciyyəvi olduğuna görə (başqa türk dillərində "Aral"dır) görünür, toponim oğuzlara aiddir.

ADAKUT - Meqri r-nunda kənd adı. Ləğv edilmişdir.

ADAMBAZAR - 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Sisyan nahiyəsində kənd adı [169, 334].

ADAMDƏRƏSİ - Martuni r-nunda çay adı.

ADAMXAN - Martuni r-nunda kənd adı. 1968-ci ildən adı Vardadzordur. 1940-cı illərin axırlarında kənd dağılmışdır. Adamxan şəxs adındandır.

ADATƏPƏ - Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında (indi Ermənistanın Tumanyan rayonu) qışlaq adı [133]. Adatəpə dağının adındandır.

ADATƏPƏ - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında dağ adı [133, 6]. Adatəpə Göycə gölünün şərq sahilində yarımadaanın adıdır. Digər adı Ardanışdır (Bax: Ardanış). Azərbaycanın Qazax bölgəsinin maldar ellərinin yaylaq yeri olmuşdur. Əsl adı Adaytəpədir. Türk dillərindəki aday (ada) və təpə sözlərindən ibarətdir. XIX əsrdə Şimali Qafqazda Ter əyalətinin Nalçik dairəsindəki Aday-Su (çay adı), həmin əyalətin Vladikavkaz dairəsindəki Aday-Xox (dağ adı), Azərbaycanda Quba

qəzasındakı Adakar (dağ adı) [133] toponimləri ilə mənaca eynidir. Türk dillərində ada (aday) və ata "dörd tərəfdən su ilə əhatə olunmuş quru sahə, yer" mənasındadır. Quruda isə bu söz yumruvarı formalı qabarıq təpə mənasını bildirir. (Türkmənistandakı ada - "qum təpəsi" sözü barədə bax: S.Ataniyazov. Türkmənistanın qeoqrafik atlarının düşündirişli sözlüqi. Aşqabad. 1980, s.23).

ADATƏPƏ - Krasnoselo r-nunda kənd adı. Ləğv edilmişdir.

ADATLI - İrəvan xanlığının Qarnibasar mahalında kənd adı [159]. 1828-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra [159] kənd dağılmışdır. Adatlı dağının adındandır.

ADATLI - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı [133]. Mənbədə Adətli kimidir. [170, 20]. Adatlı dağının adındandır.

ADATLU - İrəvan əyalətinin Aralıq nahiyəsində kənd adı [23, 71]. Adatlı dağının adındandır.

ADATLU - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında iki dağın adı [133,6]. Ehtimal ki, orta əsrlərdə şahsevənlərin Adatlı tayfası da adını bu dağdan almışdır, çünki bu dağ onların da yaylaq yerləri idi. XIX əsrdə Dağıstan əyalətinin Andi dairəsində Adatlimeer (Adatlı dağı) dağ adı ilə eynidir. Mənası məlum deyil.

ADYAMAN - İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında (Martuni r-nunda) dağ, çay və kənd adı [133]. Mənbədə İrəvan əyalətinin Məzrə və Şirakel nahiyələrində Adıyaman iki kəndin adı kimi qeyd olunmuşdur (23, 61; 23, 126). 1919-cu ildə kəndin əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1946-cı ildə kənd ermənicə Qarnhovit adlandırılmışdır. Türkçə mənbələrdə kəndin adı Adiyaman kimidir. Hələ XIX əsrin I yarısında bu kəndin Yuxarı Adyaman (bax) və Aşağı Adyaman (bax) məntəqələri yaranmışdır. XIX əsrdə Şərqi Türkiyədə Adiyaman (başqa adı Xisn Mansur) qalasının adı ilə mənşəcə eynidir. Toponimin mənası məlum deyil. Er.əv. VIII əsrdə Urartu çarlarının yazılarında indiki Ermənistan ərazisində Aydaman "ölkə" adı çəkilir. Biz həmin toponimin Adyaman adı ilə mənşəcə eyniliyini qeyd etmişik (bax: 15). (Bax: Aydaman)

AZADEK - İrəvan xanlığının Şərur-Dərələyəz mahalında (Yeğeqnadzor r-nunda) kənd adı [159]. Mənbədə kənddə üç erməni ailəsinin yaşadığı qeyd olunmuşdur [32, 305]. 1828-1832-ci illərdə kənddə xaricdən gəlmə ermənilər də yerləşdikdən sonra əhali

qarıxıq yaşamışdır. XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlılar sıxışdırılıb çıxarılmışdır. Qədim türk dillərindəki asu - "qırmızı gil" [93, 64] və farsca teg - "torpaq", "süxur" [145, 205], ya da həmin dildə dək "yağışdan sonra su ilə dolan şoran çökəklik", "şor göl", "şoran torpaq", "bitkisiz yer" (45, 67) sözlərindən ibarətdir. Ola bilər, bu toponim Azad şəhər adı ilə bağlıdır. Həmdullah Qəzvini (XIV) Ordubaddan 30 km aralıda Gilançayın üstündə Azad şəhərinin yerləşdiyini yazır. Onda, ehtimal ki, bu kəndin adı Azad və farsca deh - "kənd" sözlərindən ibarətdir.

AZADİBEK - Gümrü yaxınlığında kənd adı.

AZADKAHA - İrəvan əyalətinin Göycə nahiyəsində kənd adı [23, 55]. Azad şəxs adından və Azərbaycan dilindəki kaha (mağara, zağa) sözündən ibarətdir. Əsli Əsədkahadır. Əsəd şəxs adından və kaha "mağara", "zağa" sözündən ibarətdir.

AZADKAHA - İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı [23, 125]. Hacı Bayram kimi də tanınır (yenə orada).

AZAKLAR - İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında kənd adı [159]. 1828-1832-ci illərdə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır [159]. Azaklar kəndin əsasını qoymuş nəslin adıdır. Ehtimal ki, eranın əvvəllərində Şimali Qafqazda yaşamış Yazıq tayfasının adındandır. İosif Filavi yazır ki, Yazıq peçeneqlərin bir tayfasıdır. (H.A. Месерский. История Иудейской войны Иосифа Флавия в древне русском переводе. М-Л, 1958, с. 454).

AZƏRKU - Rəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı [169, 93]. Azərbaycan dilindəki (əslində) ərəbcə - hesar) hasar "möhkəmləndirilmiş kənd", "qala", "qala divarı" [145, 237] və farsca kuh "dağ" sözlərindən ibarət təhrif olunmuş addır.

AZNABERD - Meğri r-nunda dağ adı.

AYAQŞORCA - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında kənd adı. 1919-cu ildə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. Kəndin adı "Ayaqda (yəni ətəkdə) yerləşən Şorca kəndi" mənasındadır. (Bax: Şorca)

AYAZLI - İrəvan xanlığının Qarnibasar mahalında, sonra İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı [133, 26]. 1918-1919-cu illərdə əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1938-ci ildə kənd ermənicə Ayqestan adlandırılmışdır. Əsli - Ayaslı. Ehtimal ki, gətirilmə addır. Anadolunun şərqində orta əsrlərdə Ayas

mahalından [34, 198] gəlmiş ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.
(Bax: Ayaslu-Kəbir)

AYARLI - İrəvan xanlığının Qarbibasar mahalında, sonra İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında (Eçmiadzin r-nu) (133, 26) kənd adı [159]. İlk dəfə 1728-ci ildən məlumdur [170, 68]. Həmin mənbədə Əyarlı kimidir (yenə orada). 1918-ci ildə kəndin əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1978-ci ildə kənd ermənicə Lernamets adlandırılmışdır. Mənşəcə Şərur-Dərələyəz qəzasındakı Ayar (bax: Əyar) kəndindən çıxmış ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

AYASLU-İ KƏBİR - İrəvan əyalətinin Karpi nahiyəsində kənd adı [170, 9]. "Böyük Ayaslı" mənasındadır. Mənbədə kəndin həm də Quşçu adlandığı qeyd olunur (yenə orada). Mənşəcə kənd Şərqi Türkiyədə (Kilikiyada) orta əsrlərdə mövcud olmuş Ayas mahalından gəlmiş ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

AYASLU-SAQİR - İrəvan əyalətinin Karpi nahiyəsində kənd adı [170, 9]. "Kiçik Ayaslu" mənasındadır. Ayaslu Kəbir (Böyük Ayaslu) kəndinin adından yaranmış məntəqədir.

AYVAZLI - Kasak (Sirkəli) çayı hövzəsində kənd adı. 1920-ci ildə ermənilər bu kiçik kəndin əhalisinin bir hissəsini öldürmüş, digər hissəsini taxıl quyularına doldurub üstlərinə daş tökmüşlər (6, 152).

AYQIZPARÇI - İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı [170, 4]. Əsli Axis - Parçi, yəni "Parçi kəndi yaxınlığında yerləşən Axis kəndi". (Bax: Axis) (Eçmiadzin qəzası). Parçi toponimi barədə bax: Parçenis.

AYQIRBAQ - Pəmbək silsiləsində dağ adı.

AYQIRGÖL - Eçmiadzin r-nunda kənd adı. 1918-1919-cu ildə əhalisi qovulmuş və xaricdən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1978-ci ildə kənd ermənicə Aknaliç adlandırılmışdır. Ayqırgölün adındandır. (Bax: Ayqırgözü) Türk dillərindəki ayqır otunun adından və göl sözlərindən ibarətdir. "Ətrafında ayqır otu bitən göl" mənasındadır. Qazaxıstandakı Ayqırbulaq və Ayqırgöl [108, 18] toponimləri ilə mənaca eynidir.

AYQIRGÖL - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında göl adı. Ermənicə – Metsamor. Yeraltı bulaq sularından qidalanır.

AYĞIRGÖLÜ - Şirak vadisində dərinliyi 10 m, sahəsi 5 kv.km. olan gölün adı. (6, 222). "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda "Ayqırgözlü suyu" hidronimi ilə (27, 50) səsləşir.

AYDAN - İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında kənd adı [159]. 1828-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır (yenə orada). Şərqi Türkiyədə (Kilikiyada) orta əsrlərdə mövcud olmuş Adan şəhərinin adındandır. (Habelə bax: Ağdan)

AYDAMAN - İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında dağ adı [133, 7]. (Bax:Adıyaman)

AYDAMAN - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında çay adı [133, 7].

AYDINEV - İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı [170, 129]. Qızılbaşların Aydıneli tayfasının [15, 16] adından və ev - "dayanacaq" [93, 162] sözündən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi qədim toponimlərdə ev həm də "tikinti", "bina", "ibadət evi" mənasındadır; XIX əsrdə Kutais quberniyasının Şaropan qəzasında Kolevi (Kol tayfasının adından) və Siqnax qəzasında Kulevi (133, 139 və 147), Tatev - Albaniyada monastır, Avey (əslə "Ay-ev") Qazax r-nunda qədim ibadətgahın yerləşdiyi dağ adı və s. (Avey dağının zirvəsindəki ikiotaqlı Ay məbədi haqqında geniş məlumat üçün bax: Firuzə Muradova və Cəfərqulu Rüstəmov. Qafqaz Albaniyasının abidələri. "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzeti, 1990, № 42).

AYDINKƏND - İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı [23, 129].

AYDINKƏNDİ - İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı [23, 108]. "Kəndin başqa adı Arıqvəli" (yenə orada). (Bax: Arıqvəli)

AYDIN DƏRVİŞ - XVIII əsrin ortalarında İrəvan əyalətində kənd adı [150, 339]. "Aydın adlı dərvişə mənsub" mənasındadır.

AYDINLI - Eçmiadzin r-nunda kənd adı. 1918-1919-cu illərdə əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1946-cı ildə kənd ermənicə Lenuqs adlandırılmışdır. Orta əsrlərdə Anadoluda yaşamış Yeryük tayfa birləşməsinin Aydınli tayfasının (bax: 34) məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

AYDOĞMUŞ - İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı [23, 135]. Gözlübulaq da adlanır (yenə orada). Başqa adı -Qaraörən (yenə orada). Aydoğmuş şəxs adındandır.

AYIDƏRƏSİ - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında (indiki Krasnoselo r-nu) Toxluca kəndinə məxsus qışlaqlardan birinin adı [136, 33].

AYIBASAN - Rəvan əyalətinin Aralıq nahiyəsində kənd adı [169, 268].

AYIQIŞLAĞI - İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı [170, 39]. Mənbədə kəndin həm də TəkHzor adlandığı qeyd olunmuşdur [23, 83]. "Ərkük kəndinə məxsus qışlaq" adıdır (yenə orada).

AYIYATAĞI - Talin r-nunda xaraba kənd adı. 1914-cü ildə ermənilər dağıtmışlar (6, 152).

AYGÖRMƏZ - Vədi r-nunda Dəvəli və Şahablı kəndləri arasındakı dərənin adı. Digər adı - Aydoğmaz.

AYNALI - Talin r-nunda kənd adı. 1918-ci ildə kəndin əhalisi qovulmuş və 1915-1928-ci illərdə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir [20, 111]. Anadolunun Qars əyalətində Aynalı [36] kəndinin adı ilə mənşəcə eynidir. Ehtimal ki, tayfa adıdır.

AYNAXLI - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Gorus r-nunda) kənd adı [133]. XX əsrin əvvəllərində kənd dağılmışdır. Mənası məlum deyil.

AYRABCA - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Toxluca kəndinə məxsus qışlaqlardan birinin adı [136, 34].

AYRANLI - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adı [133]. 1918-ci ildə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. Ayrınlı dağının adındandır.

AYRANLI - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında dağ adı [133]. Dağ oradakı "Ayrınlı" bulağının adı ilə adlandırılmışdır.

AYRIM - Noyemberyan r-nunda kənd adı. 1960-cı ildə kənd ermənicə Pxtovan adlandırılmış və 1988-ci ildə əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. Orta əsrlərdə İrəvan əyalətində yaşamış türk mənşəli Ayrım (Ayrum) tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Ayrımların mənşəyi haqqında dəqiq tarixi məlumat yoxdur. A.Bakıxanova görə Əmir Teymur 1402-ci ildə Ankara vuruşmasından sonra 50 min türk ailəsini İrəvanda, Qarabağda və Gəncədə yerləşdirmişdir. Ehtimal ki, bu ellər sonra Ayrum (El-Rum adının təhrifi) adlanmışdır. İ.Şopenə görə Türkiyədə

İkonum sultanlığı ləğv edildikdən sonra türklərin bir hissəsi Ərməniyəyə keçərək Ayrumlu (631 ailə), Seyid Axsalı (311 ailə), Taşanlı (124 ailə) və Saatlı (160 ailə) adları ilə yaşamışlar (159). Kiçik Qafqazda və Qazax qəzasında səpələnmiş ayrımlar Aqsaq Ayrum, Quşçu Ayrum, Baqanis-Ayrım (türk dillərində bakanes - "çayın aşağı axarının quru məcrası" mənasındadır), Dadanis Ayrum (Dadanis kənd adıdır), Polad Ayrum və b. qollara bölünmüşlər.

AYRIM - Tumanyan r-nunda kənd adı. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur.

AYRICA - Şərur-Dərələyəz mahalı ilə Göycə mahalı arasında, Kiçik Qafqazın cənub ətəklərindəki yaylağın adı [159]. 1590-cı ilə aid türkcə mənbədə "Əyricə yaylağı ki, Şərur camaatı yaylayır" kimidir [169, 66]. Böyük Ayrıca və Kiçik Ayrıca vardır. Oradan axan kiçik çay da Ayrıca adlanırdı. Türk dillərində oyriçə "çay axan çöl", "çay axan yayla" sözüdür.

AYSASI (AYSƏSİ) - İrəvan xanlığının Dərələyəz mahalında (Yeğeqnadzor r-nunda) kənd adı [159]. Mənbədə "Ayısəsi" kimidir [23, 288]. Mənbədə kənddə 2 erməni ailəsinin yaşadığı qeyd olunmuşdur [yənə orada]. 1946-cı ildə kənd Qızılgül adlandırılmışdı. 1991-ci ildən adı Aretadır. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. XIX əsrdə Şimali Qafqazda, Dağıstan əyalətinin Kaytaq Tabasaran dairəsindəki Aysatəpə (dağ adı), Ter əyalətinin Teymurxanşura dairəsindəki Aysiqoretepe (dağ adı) toponimləri (133, 9) ilə mənaca eynidir. Evenkcə aksa "qaya", "hündür sahil", mancurca yaksa "giritili-çıxıntılı sahil", eksa "qaya" [126, 197] mənələrindədir.

AYSASI - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Meğri r-nunda) kənd adı [33]. 1988-ci ildə əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur.

AYSORGÖL - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı. Göl Aysor və Türk gölü də adlanmışdır [20, 219]. Əvvəlcə əhalisi Azərbaycan türklərindən ibarət olan kəndə XIX əsrin I yarısında aysorlar da gəlmişlər. 1918-ci ildə daşnaklar tərəfindən kəndin azərbaycanlı əhalisi qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdir.

AYTAQ - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında (Talin r-nunda) kənd adı (133, 1).

AYTAXT - İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında kənd adı [159]. Mənbədə Haytaq formasındadır [23, 92]. "Əhalisi Albatanlı əşirəbindəndir" (yənə orada). Əsli Aq-taxtdır. Rəng

bildirən ağ (torpağın süxurunun ağımtıllığını bildirir) və ərəbcə təxt "yüksəklik" [145, 211] sözlərindən ibarətdir. Cənubi Qafqazda bir sıra toponimlərdə "taxt" (məsələn, Naxçıvanda Şahtaxtı toponimində) sözü ilə türk mənşəli taxta "dağ döşündə hamar yer" (məsələn, XIX əsrdə Qazax rayonundakı Aqtaxtatəpə dağ adı - 133, 6) sözləri bəzi hallarda danışıqda qarışdırılmışdır.

AYTƏVİ - İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində Ovala kəndinə məxsus məzrə [23, 132] adı.

AKAS - İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında kənd adı [159]. Yerli tələffüz forması Axıs. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. Ehtimal ki, mənşəcə yunan dilindəki aqios "müqəddəs (yer)" mənasındadır. (Bax: Axasku və Haxıs)

AXİKƏND - İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında kənd adı [159]. Digər adı Muradtəpə. 1920-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi ermənilər tərəfindən qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. Naxçıvan xanlığında Şərur mahalındakı Akikənd kənd adı [159] ilə mənaca eynidir. Əsli Əxikənddir. "Əxiyə mənsub kənd" mənasındadır. (Bax: Ağabaş)

AKO - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında qışlaq adı [133, 6]. XIX əsrdə Batum əyalətindəki Axo kənd adı, Qars əyalətinin Oltin dairəsindəki Axo kənd və dağ adları [133, 24] toponimləri ilə mənaca eynidir. Orta əsrlərdə Türkiyə ərazisində yaşamış Akyo tayfasının [90, 19] adını əks etdirir. Albaniyada Artsak əyalətində IV əsr hadisələri ilə əlaqədə adı çəkilən Aku (ermənicə yazılışda Haku) kənd adı (Alban tarixi, I kitab, 10-cu fəsil) ilə əlaqəsi aydın deyil.

AKUNK - Göycə mahalında kənd adı [150, 360].

AKSAK - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında kənd adı [133]. İrəvan xanlığı dövründə bir mahal bu kəndin adı ilə Seyidli-Axsaqlı (Ayrım elinin Seyidli qolunun adı) adlanırdı (Bax: Ayrım). XIX əsrin II yarısında bu mahal İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasının tərkibində idi. Axsaqlının əsl adı Aksakludur [1728-ci ilə aid mənbədə Aksaklu - 170, 7]. Kəndin adı isə Türkiyədə orta əsrlərdə Aksakqala nahiyəsinin adı ilə bağlıdır. Ermənistan ərazisində XIX əsrdə Anqar-Saq (Əngər-sak) (bax), Sarsaxlı (Sarı-Saklı) (bax), Seyid-Axsaqlı (bax), Talış dağ silsiləsində Mirzə-Saq dağ adı və Pir-Sak (bax) toponimləri ilə sıra təşkil edir. Türk dillərində

rəng bildirən ak və sak - "içməli su" [93, 480] sözlərindən ibarətdir. (Bax: Axsaq Tavus və Axsaq Toyuq)

AKURİ (AXURA) - İrəvan xanlığının Dərələyəz mahalında kənd adı [159]. Böyük Ararat dağının yamacında yerləşən bu kənd 1840-cı ildə zəlzələdən dağılmışdır. (M.F.Axundovun "Müsyö Jordan və Dərviş Məstəlişah" komediyasında cadugər Məstəlişah Şəhrəbanu xanıma deyir: "Əcinnələrə, ifritələrə hökm etdim ki, tamam Naxçıvan, Şərur mahallarının dağlarını qaldırıb yer ilə yeksan etsinlər ki, zərbindən Aqri dağının bir tərəfi də qopub tökülüb Akur kəndini batırdı". M.F.Axundov. Əsərləri. I cild, s.68). Kəndin sağ qalmış əhalisi köçüb haqqında danışdığımız kəndi yaratmışdır. Ona görə kənd Yeni Axura adlanmışdır. İlk dəfə Urartu mənbələrində (er.əv. VIII əsr) Akuriayni kimidir. Qədim Akuri kəndi ilk dəfə "Kitabi-Dədə Qorqud"da Arquri ("Arquri yatan Alataq") kimidir (27, 37). XVII əsrin əvvəllərində kəndin adı "Arquri" yazılmışdır[160, 53]. XIX əsrdə Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasındakı Akori, həmin quberniyanın Oltın qəzasındakı Akurtis, Telavi qəzasındakı Akuri, Akuris-mta [133, 10], Naxçıvandakı mənbəyini Keçəltəpə dağından alan Axurçay, Qusar r-nundakı Axurçay və s. toponimlərlə mənşəcə eynidir. Gürcüstanın Kaxeti bölgəsində Akuri adlı kənd 1407-ci ildən məlumdur. (Qruzinskie dokumentı IX-XV vv. M. 1982, s.116.). Qədim türk dillərində argu -"dağlar arası vadi", ya da arqu -"dərələrlə şaxələnmiş dağ" [126, 58] sözüdür.

AL - Qafan r-nunda dağ adı.

ALAVAR - Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Quqark rayonunda) kənd və çay adı. Türk dillərindəki alay -"hərbi hissə" (147, I, 132) və "var" sözlərindən ibarətdir. Toponimlərdə var sözü İran dillərində həm "qala", həm də "tərəf", XIX əsrdə Azərbaycan dilində isə "düşərgə yeri" mənasındadır. XVII əsrdə İrəvan mahalının Kotak (sonra Dərəçiçək) mahalında ermənicə yazılışda Alaber kənd adı [150, 362] ilə mənaca eynidir.

ALAKAK - İrəvan əyalətinin Dərəçiçək nahiyəsində kənd adı [170, 12]. Türk dillərində rəng bildirən ala və ükək -"qüllə", "qala" [93, 623] sözlərindən ibarətdir. Türk dillərində kak həm də "bərk süxur" mənasındadır (70, 9).

ALAKİLSƏ - Amasiya rayonunda kənd adı. 1828-1832-ci illərdə kəndin Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdir [159]. 1886-cı ilə aid

məlumata görə kəndin əhalisi erməni idi. 1935-ci ildə kənd ermənicə Baytar adlandırılmışdır. XIX əsrdə Qars əyalətinin Kaqızman dairəsindəki Alakilsə kənd adı ilə mənaca eynidir. Rəng bildirən ala (müxtəlif rəngli daşlardan tikildiyinə görə) və kilsə sözlərindən ibarətdir.

ALAKİLSƏ - İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında (indi Abovyan r-nunda) kənd adı [133, 11]. 1948-ci ildə əhalisi Azərbaycana köçürüldük-dən sonra kənd dağılmışdır.

ALAGÖZ - İrəvan xanlığı ərazisində ən böyük dağın adı. V əsrə aid ermənicə mənbələrdə yazılışı "Araqadz" kimidir (Favst Buzand, III, kitab, 24-cü fəsil, Moisey Xorenasi, I kitab, 12-ci fəsil). Qədim ermənicə dağın adı Qaxtik (Xaldik adının qədim erməni dilində "l" səsi olmadığına görə yazılışıdır, urartuluların etnik adı olan xaldi, haldi adındandır) olmuşdur. Bir sıra tədqiqatçıların "Alagöz" adının erməni dili əsasında etimologiyası haqqında axtarışları nəticəsiz qalmışdır. Qax r-nun Sarıbaş kəndi yaxınlığındakı Alagöz dağının adı ilə mənaca eynidir. Əslində bu oronim qədim türkcə olmaq etibarilə "ala" və "kəz (gəz)" hissələrindən ibarətdir. Adın birinci komponenti olan ala sözü türk dillərində "geniş" ("böyük") mənasındadır [147, I, 755] və bu söz məsələn, Alazan (əslə Alaözən) "Geniş çay" çayının adında da vardır. Oronimin ikinci hissəsi olan "göz" sözü (əslində "gəz") Cənubi Qafqazda bir sıra dağ adlarında əksini tapmışdır: XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Dərəgəz, Laçın rayonunda (Mıxtökən silsiləsinin şərq hissəsində) Çilgəz, Naxçıvanda Maqqız (dağın adındakı "qız" sözü), Quba və Şamaxı r-larının sərhəddində Kəlgəz və b. dağ adlarında bu söz vardır. Azərbaycan dilində gəz "dağ başında batıq yer" deməkdir [17]. Bu söz bəzi türk dillərində giz -"dərə" [143, II, 2, 1389] kimidir. Alagöz dağı da vulkan mənşəlidir və zirvəsində böyük batıq vardır. Alagöz Azərbaycan türklərinin yaylaq yeri olmuşdur. Z.Korkotyanın bu dağın ayrı-ayrı hissələrinin adları haqqında məlumatı bunu təsdiq edir: Çınqıl, Kūhül, Ziyarət, Qızıl Ləqəm, Qaradağ, Qaraköynək, Qızılziyarət, Qızıldağ, Şiştəpə, Boğutlu, Börklü, Qıpçaq, Qaranluq, Bakugöl, Təkərli gölü, Takış gölü, Maralik çayı və s. [108]. Beləliklə, Alagöz (əslə Alagəz) "(Başında, zirvəsində) geniş batıqlı" mənasındadır.

ALAGÖZ - İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında kənd adı [133,10]. 1949-cu ildə əhalisi Azərbaycana köçürülmüşdür. 1930-cu ildə kənd ermənicə Araqats adlandırılmışdır. Toponimin Alagəz (Ələyəz) dağ adından ibarət olması əqlabatan deyil. XIX əsrdə

Şimali Qafqazda Dağıstan əyalətinin Teymurxaşura dairəsində Alaqaz, Naxçıvan qəzasında Alaqaz-Məzrə, Şərur-Dərələyəz qəzasında Alaqaz çayı, Qars əyalətinin Ərdahan dairəsində Alagöz, Şərur-Dərələyəz qəzasında Alagöz kənd xarabalığı, Qars əyalətinin Kaqızman dairəsində Alagöz kənd xarabalığı [133, 10] adları ilə mənaca eynidir. Ehtimal ki, Alagöz tayfa adıdır. Türkmənistanda Alagöz toponimi və tayfa adı məlumdur. (Ataniyazov. S. Türkmənistanın qeoqrafik atlarının düşündirişli sözlüqi s.34).

ALAGÖZ - Talin r-nunda kənd adı. 1950-ci ildə Araqats adlandırılmışdır. Mənbədə İrəvan əyalətinin Dərələyəz (əslə Dərə-Alagöz) nahiyəsində bir kənd Alagöz adlanır [170, 14].

ALAGÖZ - Yexeqnadzor r-nunda kənd adı. [170, 14]. Bu mənbədə Alagöz kimidir. Digər adı Məzrə - Kərimxan. XIX əsrin II yarısında Dərələyəz mahalının mərkəzi idi. 1918-ci ildə əhalisi qovulduqdan sonra kənd xaraba qalmışdır.

ALAGÖLLƏR - Ələyəz dağının zirvəsində göl adı [6,172]. 1934-cü ildə ermənicə Lçakneriovit adlandırılmışdır.

ALAGÖLLƏR - İrəvan quberniyası, Novobayazid qəzasında (Vardenis r-nunda) dağ adı (133, 13).

ALAGÖLLƏR - İrəvan quberniyasının Zəngəzur qəzasında göl adı [133, 10].

ALANDZA - İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında kənd adı [133, 11]. XIX əsrdə əhalisi əsasən ermənilərdən ibarət idi. Şərqi Anadoluda indiki Göynük çayının sol sahilində erkən orta əsrlərdə mövcud olmuş Yelandzberd [142, 110] şəhərinin adıdır. Bir fikrə görə "Xallı maral qalası" mənasındadır [142, 168, şərh.11]. Ermənilərin özləri ilə İrəvan əyalətinə gətirdikləri addır.

ALAPAPAX - Pəmbək dağ silsiləsində dağ adı [159].

ALAPARAQ - İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında kənd adı. 1828-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhali ermənilər tərəfindən qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır [159]. Əslə Alıparaqdır. Alı şəxs adından və paraq - "gəcələr mal-qaranı salmaq üçün hasarlanmış yer" sözlərindən ibarətdir. Azərbaycandakı Gözparaq (Zaqatala rayonu), Mumparaq (yenə orada) və b. kənd adları ilə mənaca eynidir.

ALAPARS - İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında (Razdan r-nunda) kənd adı [159]. Mənbədə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsindəki Alabars kəndinin adı çəkilir [170, 28]. 1828-1832-ci illərdə əhalisi Azərbaycan türklərindən ibarət kənddə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1886-cı ilə aid mənbədəki məlumata görə kənddə ermənilər vardı [136, 33]. XIX əsrin ortalarında kəndin azərbaycanlı hissəsinin yaylaq yeri "Şah yolu" adlanırdı [136, 32]. 1918-ci ildə kənddən azərbaycanlıların qovulması məlumdur. Azərbaycan dilindəki ala və farsca barz -"hündür yer" sözlərindən ibarətdir.

ALAGÜNEY - Meğri r-nunda mədəni yeri.

ALATALA - Berd (Şəmşəddin) r-nunda qışlaq adı. 1960-cı ildə ləğv edilmişdir.

ALAHACILI - İrəvan əyalətinin Aralıq nahiyəsində kənd adı [23, 70].

ALAHACILI - İrəvan əyalətinin İqdır nahiyəsində kənd adı [170, 19].

ALAÇIQ (ALAÇIQQAYA) - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında (indi Ermənistanın İcevan r-nunda) kənd adı. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. 1989-cu ildə ləğv edilmişdir. Alaciki dağ adının (bax) təhrifidir.

ALACIĞI - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında (indi Qazax r-nunda) dağ adı [133, 10]. Əsli Ala-Çikidir. Türk dillərindəki ala (ehtimal ki ya rəng bildirir, ya da türk dillərində "geniş" mənasındadır) və çiki "dar dərə" [126, 615] sözlərindən ibarətdir. Dağ oradakı "Alaciki" dərəsinin adı ilə adlanmışdır. (Bax: Çikdamlı)

ALQIRIX - Martuni r-nunda kənd adı. 1935-ci ildən Astxadzordur.

ALAŞIQ - İrəvan əyalətini Dərəçiçək nahiyəsində kənd adı [23, 117]. "Palçıqlı da adlanır" (yənə orada). "Övliya (seyid olduğuna görə) şıx (şeyx)" adından təhrifdir. (Bax: Ulyaşix)

ALQURD - Qafan r-nunda mədəni yeri.

ALDƏRƏ - Meqri r-nunda kənd adı. Əsli Əlidərə, yaxud Alıdərədir. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. Əli (Alı) şəxs adından və dərə sözündən ibarətdir.

ALƏM - Rəvan əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində kənd adı [169, 195]. Türk dillərində olom - "keçid" [126, 412] sözündəndir.

ALIAĞA - Gümrü r-nunda qədim yurd yerinin adı. Gümrünün Alı ağa adlı mülkədarının yurd yeri [6, 153].

ALINCALI - İrəvan xanlığının Göycə mahalında kənd adı [159]. Əsli Əlincəlidir. 1948-ci ildə əhalisi Azərbaycana köçürüldükdən sonra kənd dağılmışdır.

ALIXAN - İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında (indi Qukasyan r-nunda) kənd adı [133, 13]. 1829-cu illərdə gəlmə ermənilər də məskunlaşmışdı. 1886-cı ilə aid məlumatla görə kəndin əhalisi qarışıq idi. 1920-ci ildə azərbaycanlı qarapapaqlar Türkiyəyə köçmüşlər 1935-ci ildə kənd ermənicə Qetk adlandırılmışdır. 1940-cı ildə kənd ləğv edilmişdir. Ehtimal ki, şəxs (mülkədar) adıdır.

ALIXAN PƏYƏSİ (ALXANPƏYƏSİ) - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında (indiki Yeğeqnadzor r-nunda) kənd adı [133, 13]. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi daşnaklar tərəfindən qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. Alıxan şəxs adından və pəyə sözündən ibarətdir.

ALKAVANİS - İrəvan əyalətinin Göycə nahiyəsində kənd adı [170, 12]. Türk dillərindəki alik - "yüksəklik" [143, 1, 1, 372] və avan - "kənd" sözlərindən ibarət adın ermənicə tələffüz formasıdır.

ALLAHVERDİ - Ermənistanda 1939-cu ilədək rayon və onun mərkəzinin adı. 1969-cu ildən adı Tumanıyandır. Ləlvər dağının yamacında mis mədəni əsasında yaranmışdır. Əhalisi qarışıq (azərbaycanlı, erməni, yunan) olmuşdur. 1988-ci ildə azərbaycanlılar Azərbaycana qovulmuşdur. Azərbaycan dilindəki Ləlvər (əslə Ləlpər) adının ermənicə təhrif formasıdır. (Bax: Ləlvər)

ALLAHVERDİ - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı [133, 13]. Digər adı Çoban güneyidir [20, 203]. Keçmişdə Qrampa da adlanmışdır [133, 13]. 1918-ci ildə kəndin Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdir. (Bax: Qrampa)

ALLAHVERDİBƏY - İrəvan xanlığının Göycə mahalında kiçik kənd adı [159]. XIX əsrin 30-cu illərində kənd dağılmışdır. Allahverdibəy adlı bir mülkədara məxsus rəiyyətin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

ALLAHVERDİ KƏNDİ - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında kənd adı [133, 13]. Digər adı - Qorçulu. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur.

ALLAHVERDİ KƏNDİ - İrəvan əyalətinin Zarzəmin nahiyəsində kənd adı [23, 121].

ALLAHQULU QIŞLAĞI MƏZRƏSİ - İrəvan əyalətini Şirakel nahiyəsində Qızıl Çaqçaq kəndinə məxsus məzrənin adı [23, 128].

ALLAHYERİ - İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında xaraba qala adı [133, 13]. (Bax: Allah-Əkbər)

ALLAHYERİ - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı [133, 13].

ALLAH-ƏKBƏR - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında dağ adı [133, 13]. Azərbaycanlıların qədim ziyarətgahlarındanır. XIX əsrdə Qars əyalətindəki Allah Əkbər dağının [133, 13] adı ilə mənaca eynidir. Toponimlərdə "allah" sözü həm ərəbcə allah (ilahi), həm də türk dillərində ələk (ələh) "müalicə əhəmiyyətli mineral bulaq" mənasındadır. Abşeron arxipelağındakı Pirallahı adasının adında bu sözün məhz bulaq mənası əksini tapmışdır. XIX əsrə aid ədəbiyyatda bu ada Pir-Alaşi kimi qeyd olunmuşdur [133, 227]. Buna misal olaraq Yardımlı r-nundakı Ələhi və Ordubad r-nundakı Ələhi müalicə əhəmiyyətli mineral bulaq və XIX əsrdə Dağıstandakı Allah-Katı (133, 13), Qars əyalətindəki Alla dağ Alla gədik adlarını göstərmək olar.

ALMALI - Qafan r-nunda kənd və dağ adı. 1930-cu ildə ləğv edilmişdir.

ALMALI - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan rayonunda) kənd adı [133, 13]. 1918-ci ildə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. Almalı kənd adları Azərbaycanda və İranda da çoxdur. Bu toponimlərin bəziləri alma meyvəsinin adı ilə, bəziləri isə qızılbaşların Armalu tayfasının adı ilə bağlıdır.

ALMALI - İrəvan quberniyasının Şərur Dərələyəz qəzasında (sonra Əzizbəyov r-nunda) kənd adı [133, 13]. 1828-1832-ci illərdə kənddə ermənilər də məskunlaşmışdılar. 1988-ci ildə kəndin azərbaycanlı əhalisi qovulmuşdur.

ALMALI - İrəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində kənd adı [23, 49] [169, 209]. "Əhalisi Qəmərli camaatındandır" (yenə orada).

ALMALIQ - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (in-di Ermənistanın Sisyan r-da) kənd adı [133, 13]. XX əsrin əvvəllərində kənd dağılmışdır. XIX əsrdə Zəngəzurda yaşamış Sarallı tayfasının qışlaqlarından birinin adıdır (103, 164).

ALPAQ MƏZRƏSİ - Rəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində kənd adı [169, 206].

ALPEVİ (ARPAVAR) - İrəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində kənd adı [170, 76]. 1945-ci ildən Lusakert, 1967-ci ildən Nşvan (Artaşat) r-nudur. Qədim türk dillərində ev sözü həm də "dayanacaq", "düşərgə" mənasındadır [93, 162]. 1918-ci ildə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır [11, 164]. "Alp evləri (kəndi)" mənasındadır. (Bax: Aydınev)

ALTIQIŞLAQ - İrəvan əyalətinin Aralıq nahiyəsində kənd adı [23, 70]. Digər adı Quzugüdənlidir.

ALPOUT - İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı [23, 135]. "Kəndin başqa adı Hafizdərədir" (yenə orada). Qədim türk mənşəli Alpout tayfasının adıdır. Rus mənbələrində ilk dəfə Kulikovo döyüşü (1380-ci il) ilə əlaqədar çəkilən bu elin adı həm də XIV-XV əsrlərdə qaraqoyunluların bir tayfasının adı idi. (bax: 78). Azərbaycanda Qazax, Bərdə, Ucar və b. r-nlardakı Alpout kənd, Dağlıq Şirvandakı Alpoutdağı adları ilə mənşəcə eynidir.

ALTUNQUTNİ - Rəvan əyalətinin Zebil nahiyəsində kənd adı. Digər adı Məlikkənd [169, 330]. XIII əsrdə gəlmiş monqolların Oltin tayfasının adından və monqolca xut "düşərgə" sözündəndir.

ALTUNTAQ - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında kənd adı [133]. 1828-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi ermənilər tərəfindən qovulduqdan sonra [159] kənd dağılmışdır. Oradakı Altundaq təpəsinin adıdır. Təpənin adı isə monqolların tərkibində XIII əsrdə gəlmiş Oltin tayfasının adından və türk dillərindəki taq "dağ" sözündən ibarətdir. XIII əsrdə Qars əyalətinin Oltin mahalının (133) adı ilə mənşəcə eynidir.

ALTUNTAXT - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında kənd adı [133]. Arxiv sənədlərində İrəvan əyalətinin Göycə nahiyəsində Altuntaxt kəndinin adı qeyd olunmuşdur [170, 12], [habelə bax: 150, 361]. 1828-1832-ci illərdə azərbaycanlılardan ibarət əhalisi qovulmuş və xaricdən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir [159]. Altuntaxt dağımının adıdır. (Bax: Altuntaxt dağ adı)

ALTUNTAXT - İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında dağ və yayla adı [159]. İlk dəfə "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda (27, 50) adı çəkilir. (Eposda deyilir ki, burada Qazan xanın "orda"sı yerləşir). Türk dillərindəki altun - "qızıl" (vulkan mənşəli qaya adlarında "qırmızı" mənasında) və ərəbcə təxt - "yüksəklik" [145, 211] sözlərindən ibarətdir. XIX əsrdə Zəngəzur qəzasındakı (Laçın r-nu) Altuntaxt dağının və Şuşa qəzasındakı Altuntaxt aşırımının [133, 13] adları ilə mənaca eynidir. (Bax: Aytaxt)

ALÇADƏRƏLİ MƏZMƏZƏK - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan r-nunda) kənd adı [133, 14]. 1918-ci ildə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır.

ALÇAKİLSƏ - İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı [23, 78].

ALÇALI - Azərbaycanın Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Gorus r-da) kənd adı [133, 14]. 1918-ci ildə azərbaycanlılardan ibarət əhalisi daşnaklar tərəfindən qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır.

ALÇALI - İrəvan xanlığının Dərəkənd-Parçenis mahalında kənd adı [159]. XIX əsrin II yarısından sonra adı çəkilmir. "Alça olan yer" mənasındadır.

ALÇALI (AŞAĞI ALÇALI) - Martuni r-da kənd adı. 1968-ci ildə kənd ermənicə Artsvanist adlandırılmışdır. "Alça olan yer" mənasındadır.

ALÇALIQ - Qafan r-nunda dağ adı.

ALÇALI TƏPƏ - Martuni r-nunda çay və təpə adı.

ALÇALU DƏRƏSİ - İrəvan quberniyası Novobayazid qəzasında (Versdağ dağında) Kiçik Məzrə kəndinin maldarlarına məxsus yaylaqda yurdun adı [136, 34].

AMAQU - İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində (indi Yexeqnadzor r-nunda) kənd adı. 1988-ci ildə əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. Kənd yerləşdiyi "Amaqu dərəsi"nin (bu dərə "Zəngəzur" də adlanır) adı ilə adlanmışdır. 1727-ci ilə aid mənbədə qeyd olunur ki, Amaqu kəndində heç kim yaşamır [32, 303]. V əsr müəllifi Favst Buzand Ararat vadisində ermənicə yazılışda Amok adlı kəndi qeyd etmişdir (Favst Buzand, VI kitab, 6-cı fəsil). XIX əsrdə Şimali Qafqazda Kuban əyalətinin Maykop dairəsindəki Amaqu-Kor çay adı, Dağıstan əyalətinin Qazi-Qumuq

dairəsindəki Amoki kənd adı [133, 15] və Gürcüstandakı Amuqo dağ adı (133, 15) ilə eynidir. Mənası məlum deyil.

AMASIYA - Anadolunun şərqində Qars əyalətində kənd adı [133, 14]. 1930-cu ilədək Ağababa r-nun və mərkəzinin adı. 1988-ci ildə 295 ailədən (6,153) ibarət əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. Yaxınlıqdakı Çətindəre adlı yerdə Amasiya (Hamasiya) qala xarabalığının adındandır. Qala və mahal XIII əsrdə xatırlanır [144, 209]. Mənşəcə qədim yunan yaşayış məntəqəsinin adındandır (I əsr məşhur yunan coğrafiyaşünası Strabonun vətənidir). Mənası məlum deyil. Əsli Amasadır. Toponiminin sonluğu olan "asa" şəkilçisi Kiçik Asiyada er.əv. XIV əsrdən məlum olan Hayasa (ermənilərin etnik "hay" adı da bu əyalətin adındandır) əyalətinin adındakı Luviya dil mənşəli "asa" sözü ilə mənşəcə eynidir. Maraqlıdır ki, XIX əsrdə Dağıstan əyalətinin Dargin dairəsində Amasiya adlı kənd vardı [133, 14].

AMARAT - İrəvan xanlığının Sürməli qəzasında kənd adı. İrəvan əyalətinin İqdır nahiyəsində kənd adı [170, 15]. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi daşnaklar tərəfindən qovulmuş və kənd dağılmışdır. İlk dəfə adı 1728-ci ilə aid mənbədə çəkilir [170, 18]. Ehtimal ki, ərəbcə imarət - "tikinti", "bina", "saray" sözüdür.

AMPERT - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında dağ adı [133, 15]. Azərbaycan türklərinin yaylaq yeri. Oradakı qədim Ambert qala xarabalığı azərbaycanlılarda Qızqaladağı adlanırdı. İlk dəfə XVII əsrdən məlumdur [150, 197]. (Bax: Qızqalası dağı)

AMRBAR - Mənbədə Göycə mahalında kənd adı [150, 361]. Əmirbar (yaxud Əmirvar) toponiminin ermənicə yazılışdır. Əmir (titul, ya da şəxs adı) və farsca per "dağ", "dağ beli" [145, 171] sözlərindən ibarətdir.

AMUDUQ - Azərbaycanın Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Gorus r-da) kənd adı. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. Əsli Armudluqdur. "Armud meyvə ağacı bol olan yer" mənasındadır.

AMURQALASI - Qərbi Arpaçayın sahilində qədim qala adı. (6, 153).

ANAGÜNEY - Krasnoselo (Dilican) r-nunda təpə adı.

ANATAN - Rəvan əyalətinin Aralıq nahiyəsində kənd adı [169, 270].

ANQARSAQ (ANKERSAQ) - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında (indiki Aştarak r-nunda) kənd adı [133, 15]. Yerli tələffüz forması Əngərsaqdır. 1918-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi daşnaklar tərəfindən qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. 1728-ci ilə aid sənəddə İrəvan əyalətinin Vedi nahiyəsində Əngir ("Qarabaqi Kəbir kəndi nəzdində Ənkir") kəndinin adı qeyd olunur [170, 10]. Anqarsaq dağının adındandır. Türk və monqol dillərindəki anqar - "dərə", "vadi", "keçid" [126, 50] və saq - "içməli su" sözlərindəndir. (Bax: Aksak) XIX əsrdə Şimali Qafqazda Ter əyalətinin Qara-Noqay dairəsindəki Ankar tubə təpə [133, 16], Qubar r-nun Rustov kəndindəki Qala Əngər (yerli forması Kələngər) dağ adı ilə səsləşir.

ANDİ (AND) - İrəvan xanlığının Vedibasar mahalında (indiki Ararat r-nu) kənd adı [159]. 1828-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi ermənilər tərəfindən qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. Ermənistandakı türk mənşəli qədim adlardandır. 765-ci ilə aid ermənicə mənbədə Taçat Andzevatsi naharar adının çəkilməsi And toponiminin orada VIII əsrdə mövcud olduğunu göstərir. Alagöz (ermənicə Araqadz) dağının dərəsində Andzin kənd adını Favst Buzand (Vəsr) qeyd etmişdir. (Favst Buzand, III kitab, 24-cü fəsil). Bu müəllif Ərməniyədə Andmiş qala adını da çəkir (Favst Buzand, VI kitab, 6-cı fəsil). "And" sözünün iştirak etdiyi ən qədim toponim II Sarqonun (er. əv. 720-705) assurca kitabəsində Cənubi Azərbaycan ərazisində, indiki Qızılüzən çayı hövzələrində Andiya əyalətinin adı ilə qeydə alınmışdır. Bu toponim Azərbaycan xalqının etnik tarixi üçün bir bələyə çevrilmişdir. İlk dəfə Q.A.Melikişvili Mannada Dağıstan dillilərin (indiki andilərin) yaşadığı fikrini söyləmiş və sonra tarixçilərimiz də yağlı tikə kimi onu udmuşlar. Er. əv. VIII əsrdə Urartu kitabəsindəki Andamaniv, XIX əsrdə Şərqi Anadoluda Fərat çayının yuxarı axımının sol sahilindəki Andit [142, 99], XIX əsrdə Şimali Qafqazda Stavropol quberniyasındakı And Ağı göl adı və And çayı, Dağıstan əyalətindəki Andi dairəsinin adı və həmin dairədəki Andi-Girey göl adı [133, 16], Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasındakı Anda kəndi [133, 16], həmin quberniyanın Tioneti qəzasındakı Andakist-skali çay adı [133, 16], Naxçıvan qəzasındakı And-Əmiç (Əndəmiç) kənd adı, Dağıstanın Qunib dairəsindəki Andik kəndi [133, 16] toponimləri ilə mənaca eynidir. Ermənicə yazılışda əvvəlinə "h" səsinin əlavəsi ilə Handu (əslində Andu) qala adı "Alban tarixi"ndə çəkilməmişdir (Alban tarixi, III kitab, 19-cu fəsil). Ərəb mənbələrində Həndan - indiki Xanta, Dağlıq Qarabağda 1288-ci ilə aid mənbədə ermənicə

yazılışda Handaberd (əvvəlinə "h" səsinin əlavə olunması ilə "Andqala") toponimi [82] məlumdur. Türk dillərindəki anta, anda, andı, andi "izləmək", "gözləmək", "keşik çəkmək", "qaravulunu çəkmək" və s. [147, I, 157-158] sözündəndir. Deməli, and tərkibli toponimlər mənşəcə qaravul (keşikçi) məntəqələri (qalaçaları) əsasında yaranmışdır. (Habelə bax: Hand)

ANDİ - İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında kənd adı [159]. XIX əsrin ortalarından sonra mənbələrdə bu kəndin adı çəkilmir. Türk dillərində andi - "qaravulunu çəkmək" sözündəndir.

ANDOK - İrəvan əyalətinin Abaran nahiyəsində kənd adı [169, 236]. Mənbədə kəndin həm də Yellitəpə adlandığı qeyd olunur (yenə orada). Ehtimal ki, türk dillərindəki an - "karst çuxuru, yarığı" [126, 50] və utuq - "sulu çəmən", "suvarılı bilən biçənək" [126, 584] sözlərindəndir.

ANDOK - İrəvan əyalətinin Dərəçiçək nahiyəsində kənd adı [170, 104].

ANDON - İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı [23, 136]. Məlikkənd də adlanır (yenə orada). Türk dillərindəki an "karst çuxuru, yarığı" və ton "təpə" sözlərindən ibarətdir.

ANİPEMZA - Ani rayonunda kənd adı. 1878-ci ildə kəndin əhalisi qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdir (6, 153). Sonralar kənd ermənicə Temzaşen adlandırılmışdır. Zağa və Qızqülləsi də adlanmışdır (6, 153). Anadolunun şərqində erkən orta əsrlərdə mövcud olmuş Ani şəhər xarabalığının adındandır. Qeyd edilməlidir ki, Ani adlı iki qədim şəhər məlumdur. Bu adı Şərqi Anadoluda (erməni mənbələrində Kamax) və Ərməniyədə Şirak düzünə er. əv. II əsrdə gəlmiş bulqarlar yaratmışlar. Xarabalıqları Arpaçayın kənarında qalmaqdadır. Paytakaran (Balasakan) əyalətində də bir şəhər Hani adlanırdı. Orxon-Yenisey mənbələrində Altayda Ani adlı çay adının çəkilməsi [93, 45] toponimin türk mənşəli olduğunu göstərir.

ANUXS – Mənbədə Göycə mahalında kənd adı [150, 360].

APADAR - İrəvan əyalətinin Göycə mahalında kənd adı [150, 361]. Abay şəxs adından və tör "dağ örüşü" [126, 550] sözlərindən ibarət adın ermənicə tələffüz formasıdır.

APAXE - İrəvan əyalətinin Göycə mahalında kənd adı [150, 360]. İlk dəfə bu toponimin adı "Alban tarixi"ndə çəkilmişdir (Alban tarixi, II kitab, 7-ci fəsil).

APAKLI - Stepanavan şəhərindən şimal-şərqdə yerləşən dağın adı (60, 64). XX əsrin 30-cu illərində dağ ermənicə Akakesar adlandırılmışdır. Azərbaycan dilindəki (zirvəsi həmişə qarlı olduğuna görə) ağappaq sözündəndir.

APAĞA - İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı [170, 4].

APNAKƏND - İrəvan xanlığının Abaran mahalında kənd adı [159]. XIX əsrin əvvəllərində xaricdən gəlmə ermənilər Azərbaycan türklərindən ibarət yerli əhalini qovmuş və yerini tutmuşlar. Ermənicə kənd Apnaqyux adlandırılmışdır. Ermənicə apn - "qırağı", "kənarı" (dərəsinin, su mənbəyinin) və azərbaycanca kənd sözlərindən ibarətdir.

ARAVUS - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Gorus rayonunda) kənd adı (60, 65). Yerli tələffüz forması -Ərəvüz.

ARAZDƏYƏN - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında (indi Ararat r-nunda) kənd adı [133, 17]. Başqa adı - Qotur (yenə orada). XIX əsrin II yarısında xaricdən gəlmiş ermənilər də məskunlaşmışlar. 1968-ci ildə ermənicə Erasx (Araz adının ermənicə tələffüzü) adlandırılmışdır. 1988-ci ildə kəndin azərbaycanlı əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. Yerli tələffüz forması -Arazdayan. Arazdəyən çayın yazda daşaraq sahilləri basması (döyməsi) ilə bağlı yer adı olmuş və kənd də yarandıqda bu adı qəbul etmişdir. 1905-ci ildə dəmiryol stansiyası da Arazdöyən adlandırılmışdı. Azərbaycan ərazisinə (Naxçıvana) mənsub kənd və stansiya sonra Ermənistanə verildi. Sədərek kəndinin bir məhəlləsi indi də Arazdöyən adlanır. Azərbaycanda ilk dəfə XIII əsrdən məlum olan [144, 243] Arazbar (əvvəlcə Ordubad-Meğri arası ərazinin, sonra Pənah xanın və İbrahim xanın mal-qarasının otlaq yeri olmuş Qarabağın Araz sahili hissəsinin adı) toponimi ilə (Araz çayının adından və farsca bər "sahil", "kənar" sözlərindən) mənaca eynidir.

ARAZKƏND - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında (indi Razdan r-nunda) kənd adı. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi daşnaklar tərəfindən qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdir. Əsli - Arzakənd. Araz çayının adı ilə əlaqəsi yoxdur. Ərəb coğrafiyaşünası Belazurinin (IX əsr) VIII əsrə aid hadisələrdə qeyd etdiyi "Arezax daqları" toponimi isə Artsaka aiddir. XIX əsrdə Şimali Qafqazda Ter əyalətinin Nazran dairəsində Arzi kəndi və Arzi-Çaç-Kort dağ adı, Stavropol quberniyasında Arzqir-təpə (iki kənd və iki təpə adı) [133] toponimləri ilə mənaca eynidir. Orta əsrlərdə Türkiyədə Arzənsu [90, 28], Ərzrum (XIII əsrə aid

mənbədə Arz-an-Rum -129, 37), Azərbaycan-da hazırda Arzanax dağı (Qax r-nu) adları ilə əlaqəsi aydın deyil. XIX əsrdə Naxçıvanda Arazin dağının [133, 17] və indiki Ərəzin kəndinin adı, erkən orta əsrlərdə Albaniyada Arajank (Alban tarixi, I kitab, 28-ci fəsil) toponimləri göstərir ki, bu adlar bir tayfanın adını əks etdirir. Herodot (er.əv. V əsr) Midiyada bir tayfanın Arizant adlandığını yazmışdır (bu barədə bax: 13, 119-120).

ARAGAHÇALA - İrəvan ərazisinin Aralıq nahiyəsində kənd adı [170, 20]. Digər adı Biləkli [23, 70].

ARALIQ - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı [133]. Tam adı - Aralıq-Kolanı, yəni «aralıqda yerləşən Kolanı kəndi». Mənbədə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində Aralıq Ulya və Aralıq Sufla kənd adları qeyd olunmuşdur [170, 3]. Qazaxların məşhur Qarapapaq tayfasının yaşadığı kəndlərdən idi. 1918-ci ildə kəndin əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1946-cı ildə kənd ermənicə Erazqavors adlandırılmışdır. 1970-ci ildə Arpaçay su ambarının tikilməsi ilə əlaqədar olaraq əhali köçürülmüş, kəndin ərazisi su altında qalmışdır. Kəndin adı "iki müxtəlif mənşəli yaşayış məntəqəsi arasındakı kənd" mənasındadır. XIX əsrdə İrəvan quberniyasında Aralıq, Aralıq-Başkənd, Aralıq-Bək, Aralıq Gilanlı, Aralıq-Surb Ohan, Aralıq-Xan və b. kənd adları vardı (bax: 133, 17).

ARALIQ - İrəvan xanlığının Karpibasar mahalında kənd adı [159]. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır.

ARALIQ - Talin r-da kənd adı. 1919-cu ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi daşnaklar tərəfindən qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. 1920-ci ildə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmiş və ermənicə Micnadzor adlandırılmışdır [20, 111]. Tam adı Aralıq-Başkənd, yəni "Başkənd yaxınlığındakı Aralıq kəndi".

ARALIQ - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Qafan r-nunda) kənd adı. Oxçu-Aralıq da adlanmışdır. 1918-ci ildə azərbaycanlı əhali qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdir. Sonralar Aralıq kəndi Oxçu kəndi ilə birləşmişdir.

ARALIQ - Axuryan r-nunda kənd adı. XX əsrin 30-cu illərində kənd ermənicə Erazqavors adlandırılmışdır.

ARALIQ BAŞKƏND - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı (133, 17).

ARALIQ QOYUN – Krasnoselo r-da qışlaq adı.

ARALIQ GİLƏNLI - Eçmiadzin r-nunda kənd adı. 1949-cu ildə əhalisi Azərbaycana köçürüldükdən sonra İrandan və Suriyadan gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. Kənd ermənicə Verin Qelanlu adlandırılmışdır.

ARAMLU - İrəvan xanlığının Karnibasar mahalında kənd adı [159]. Digər adı Aramanis-köy (133, 18) 1918-ci ildə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. Aramlı dağının adındandır.

ARAMLI - Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanda Sisyan r-da) Bərgüşad dağ silsiləsində zirvə adı [133, 18]. Ehtimal ki, tayfa adındandır.

ARAMUS - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı [133]. 1590-cı ilə aid türkcə mənbədə Əramus kimidir [169, 61]. Mənbədə adı İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində çəkilib [23, 75]. Yerli tələffüz forması -Ərəmis. VII əsrdən məlumdur. Katolikos David Aramusetsinin [728-741] məlumatından görüldüyü kimi [150, 70] kənddə ermənilər də yaşamışlar. Orta əsrlərdə Qatar-göl monastırının Vəqf kəndi olmuşdur [150, 358]. 1886-cı ilə aid məlumatlarda əhalisi ermənilər idi. Lakin XX əsrin əvvəllərində orada azərbaycanlıların da yaşadığı məlumdur və onlar 1918-ci ildə qovulmuşlar. Türk dillərindəki urem "dağ vadisində çaykənarı dərinləşmiş zolaq" [126, 380] və erməni dilindəki yunan mənşəli os (us) şəkilçisindən ibarətdir. Zəngəzur qəzasında XIX əsrdə azərbaycanlıların yaşadığı Aramis (indi İrimis) kənd adı ilə mənşəcə eynidir (Bax: Armaz və Aramaz).

ARAN - İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı [23, 77]. Kənd İsmayıl Abdulla oğlu adlı bir şəxsə məxsus idi (yənə orada). Bu toponim iki cür izah olunur: 1. Qədim türk mənşəli Aran tayfasının adını əks etdirir (Bax: Eranos). 2. Qədim türk dillərindəki aran "qışlaq yeri", "mülayim iqlimli yer" sözündəndir.

ARANI-MİRZƏ - Rəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı [169, 72]. Türk dillərindəki aran "çəmən", "mülayim iqlimli ərazi", "aşağı yer", "qışlaq" [143, 1, 1, 255] və ərəbcə məzrə "əkin yeri" sözlərindən ibarətdir. Toponimlərdə aran sözü eranın əvvəllərində artıq Albaniyada yaşaması güman olunan Aran tayfasının adı (bax: Eranos) ilə qarışdırılmamalıdır.

ARATAN - İrəvan xanlığının Karnibasar mahalında kənd adı [159]. XIX əsrin II yarısından etibarən adı çəkilmir. Musa Kalankatlımın "Alban tarixi"ndə Albaniyanın Arsak bölgəsində Tancik (yəni "Kiçik Tan"), Bulu-Tan (1828-ci ildə İrandan gəlmə ermənilər yerləşdikdən sonra təhrif olunmuş Plıtans şəklindədir) yəni "Ulu (böyük) Tan" və 1727-ci il arxiv sənədinə görə orada Müsəlman-Tan [171] kənd adları ilə sıra təşkil edir. 1949-1950-ci illərdə kəndin əhalisi Azərbaycana köçürülmüşdür.

ARAXUS - İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı [23, 79]. "Kəndin başqa adı Başköydür" (yenə orada) 1. Azərbaycan dilindəki ara (yer) və qədim türk dillərindəki küz "payız (otlağı)" sözlərindən ibarətdir. 2. Toponim türk dillərində öyrək "qala" sözündən və "us" şəkilçisindən ibarətdir. Mənbədə kəndin Qatar-Göl monastrına mənsub olması qeyd olunmuşdur [58, 358].

ARAÇIN - Ermənistanda Zəngəzur dağ silsiləsində zirvələrdən birinin adı (60, 10).

ARAÇIN - Talin r-nunda kənd adı. XX əsrin 30-cu illərində kənd ermənicə Davidaşen adlandırılmışdır.

ARBAT - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında (133, 18) (indiki Masis r-nunda) kənd adı. Mənbədə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində Arebat kimidir [170, 24]. XVII əsrin əvvəllərinə aid ermənicə mənbədə Arpat kimi [150, 117], 1590-cı ilə aid türkcə mənbədə Arbad [169, 37] kimidir. Ərəbcə rabat "sərhəd məntəqəsi", "din uğrunda mübarizələrin istehkamı" (Bartolğd V.V. Soç. t.III, M. 1965, c.119) sözündəndir. Türkmənistanda Daş Arbat və Kızıl Arbat şəhərinin (S.Ataniyazov. Türkmənistanın qeoqrafik atlarının düşündirişli sözlüqi. s.125, 136) və Azərbaycanda XIX əsrdə Cavad qəzasında Arbat kənd xarabalığı [133, 18] adları ilə mənacə eynidir.

ARQIÇI - Göycə gölü ilə Gədikçay arasında dağ adı (60, 65).

ARQIÇI - Göycə gölünün cənub-qərb hövzəsində çayın adı.

ARDAQ - İcevan r-nunda İcevan şəhərindən qərbdə bir dağın adı (60, 66). XX əsrin 30-cu illərində dağ ermənicə Arsar adlandırılmışdır.

ARDALAS - İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında kənd adı [159]. Yerli tələffüz forması - Ardaraz. 1949-50-ci illərdə əhalisi Azərbaycana köçürül-dükdən sonra kənd ləğv edilmişdir.

ARDANIÇ (ARDANIŞ) - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında (indiki Krosnoselo r-da) kənd adı [133, 18]. 1988-ci ildə əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. Mənbədə Araniç kimidir [170, 16]. Şərqi Türkiyədəki Ərzrum əyalətində Ardanuç [83, 261], XIX əsrdə Batum əyalətinin Artvin dairəsində Ardanuç kəndi (133, 18), Ardanuçsu çay adı ilə mənşəcə eynidir. Mənası məlum deyil. Yalnız ehtimal tərzdə iki fikir irəli sürmək olar: 1. Ad İran dillərindəki arta (arda) "müqəddəs" (məsələn, Artavanta, indiki Ərdəbil - "Müqəddəs su", həqiqətdə də Ərdəbildə qədimdə türklər tərəfindən "Çeraq Cu" adlanan müalicə əhəmiyyətli mineral su vardır, türk dillərində çeraq - "müalicə əhəmiyyətli su" mənasındadır) sözündəndir. 2. Ad türk dillərindəki art "dağ keçidi", "aşırım" və eniş sözlərindən ibarətdir. (Parxar dağının yanındakı Orciqax (gürcücə Artapuci, türkcə Ardapuc) haqqında bax: 159, 25).

ARDANIŞ - Göyçə gölünün şərq hissəsində görfəzin adı (60, 66).

ARDANIŞ - Göyçə gölünün şərq hissəsində yarımada adı (60,66).

ARDAŞAR - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı [133]. XIX əsrin I yarısında azərbaycanlı əhali qovulmuş və Türkiyədən gəlmiş ermənilər və yezid kürdləri yerləşdirilmişdir. 1728-ci ilə aid türkcə mənbədə İrəvan əyalətindəki həm Artaşir [170, 9], həm də Karbi nahiyəsindəki Ardeşir [170, 21] kənd adlarının adı çəkilir. Mənbədə Qarni nahiyəsində Ərdəşir [169, 206], Artaşar [150, 358], digər ermənicə mənbədə isə [91, 28] Ardaşer kimidir. Qədim türk dillərindəki art - "dağ", "dağ keçidi" [93, 55] və aşar (aşmaq felindən) "aşı-rım" sözlərindən ibarətdir.

AREBAD - İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində ("Xaçaparaq kəndinin yaxınlığında yerləşən") kənd adı [23, 77]. İbrahim Əhməd oğluna məxsus mülk idi (yenə orada).

ARZNI - İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında kənd adı [159]. Azərbaycan türklərinə mənsub kənddə XIX əsrin I yarısında İrandan gəlmə ermənilər və aysorlar yerləşmişdir. 1918-ci ildə azərbaycanlılar qovulmuşdur. Sonra az hissəsi qayıtsa da, 30-cu illərdə sıxışdırılmışdır [20, 266]. 1590-cı ilə aid türkcə mənbədə Ərzni kimidir [169, 54]. 1728-ci ilə aid türkcə mənbədə də adı çəkilir [170, 3]. Lakin həmin mənbədə Arzqan kəndinin adı da vardır [170, 3]. XIX əsrdə Şimali Qafqazda Arzqir (kənd), Arzqir tubə (təpə), Arzi (kənd), Arzi-çaç-Kort (dağ) toponimləri (133, 19) ilə sıra təşkil edir.

ARISUBAT - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında qışlaq adı [133]. Türk dillərindəki əgri (əyri) və suvat "suarılan sahədə dairəvi axıdılan su" sözlərindən ibarətdir. (Bax: Ağrısifət)

ARIQVƏLİ - İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında kənd adı [133]. Mənbədə İrəvan əyalətinin Şurəgəl nahiyəsində kənd adıdır [23, 128]. "Digər adı Aydınkəndi" (yenə orada). 1920-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1967-ci ildə ermənicə Lernut adlandırılmışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda Arkubeli toponiminin təhrif formasıdır. Türk dillərindəki arqu - "dərələrlə şaxələnmiş" [93, 54] və bel (dağ bel) sözlərindəndir.

ARIQLI - İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı [23, 126]. "Güneykənd və Güllücə də deyirlər" (yenə orada).

ARIQLI - İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı. "Başqa adı Cəfər Taşanlı" (yenə orada).

ARIQLI - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan r-nunda) kənd adı. 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Sisyan nahiyəsində Əriqli kimidir (32, 252). Mənbədə bu kənddə üç xristian ailəsinin yaşadığı qeyd olunur (yenə orada). 1918-ci ildə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. Ondan XIX əsrin ortalarında İkinci Arıqlı məntəqəsi yaran-dıqdan sonra Birinci Arıqlı adlanmışdır. Gətirilmə addır. Şərqi Anado-luda orta əsrlərdə Boxtan əmirliyinin Arux mahalından (90, 77) gəlmə ailələr-lə əlaqədardır.

ARINC - İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında kənd adı. Mənbədə Ərinc kimidir [169, 59]. 1949-cu ildə əhalisi Azərbaycana köçürüldükdən sonra kənd ləğv edilmişdir. XIX əsrdə Naxçıvan qəzasında (indi Şahbuz r-da) Arinc kənd adı ilə eynidir.

ARINC - İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində məzrə adı [32, 321]. Mənbədə məzrənin Muğanlı kəndinə məxsus olması qeyd olunmuşdur (yenə orada).

ARKAUNER - Göycə mahalında kənd adı [150, 360].

ARKOL - İrəvan əyalətinin Katak mahalında kənd adı [150, 362]. (Bax: Ərkel)

ARKURİ - İrəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində kənd adı [150, 350]. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposundakı Arkuri toponimi ilə eynidir.

ARMAZ - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında dağ adı [133]. Bərgüşad dağ silsiləsində zirvələrdən birinin adı olan Aramazd (60, 65) oronimi ilə eynidir. Qədim İran mənşəli Ahuramazda (Hörmüzd) allahının adını əks etdirir. V əsr müəllifi Moisey Xorensi yazır ki, Ara-mazd ermənilərin baş allahıdır (Moisey Xorensi, II kitab, 11-ci fəsil). Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında, Araqvi çayının Kürə töküldüyü yerdə Armazi şəhərinin adı ilə mənşəcə eynidir.

ARMAŞ - İrəvan xanlığının Vedibasər mahalında (indiki Ararat r-nunda) kənd adı [159]. 1988-ci ildə əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. Anadoludan gətirilmə addır. Orta əsrlərdə Türkiyədə Armaş nahiyəsinin adı məlumdur [150, 115].

ARMUDAĞACI - İrəvan əyalətində kənd adı [150, 191].

ARMUDLU - İrəvan xanlığının Vedibasər mahalında kiçik kənd adı [159]. XIX əsrin birinci yarısından sonra adı çəkilmir. "Armud (cır, yabanı armud, yaxud meşə armudu) bol olan yer" mənasındadır.

ARMUDLU - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında (indiki Oktemberyan r-nunda) kənd adı [133]. Mənbədə Ermudlu kimi qeyd olunur [170, 53]. XIX əsrin I yarısında kənddə ermənilər də məskunlaşmışlar. 1886-cı ilə aid məlumata görə kəndin əhalisi azərbaycanlılar və ermənilər idi. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuşdur. 1936-cı ildə kənd ermənicə Tandzu, 1968-ci ildə Tasik adlandırılmışdır. "Armud bol olan yer" mənasındadır.

ARMUDLU - Artik r-nunda kənd adı. Mənbədə İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı kimidir [23, 128]. 1878-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdir. (6, 154) 1946-cı ildə ermənicə Tuvaşen adlandırılmışdır.

ARMUDLU - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Qafan r-nunda) kənd adı [133, 19]. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır.

ARMUDLU - Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Quqar r-nunda) kənd adı. 1920-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır [20, 313].

ARMUDLU - İrəvan əyalətinin Dərəçiçək nahiyəsində Kərniki kəndinə məxsus məzrənin adı [23, 115].

ARMUDLU – Dilican r-nunda qışlaq adı.

ARMUDLUQ - Rəvan əyalətinin Zebil nahiyəsində kənd adı [169, 332].

ARNALI MƏZRƏSİ - Rəvan əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində kənd adı [169, 182]. Türk dillərindəki arna "kanal" [126, 55] sözündəndir.

ARNEQİ - Göycə mahalında kənd adı [150, 361]. Arnalı adının ermənicə tələffüz formasıdır.

ARPA - Araz çayının sol qollarından birinin adı. Zəngəzur dağlarından başlanır. Coğrafi ədəbiyyatda Şərqi Arpaçay da adlanır.

ARPA - İrəvan xanlığının Dərələyəz mahalında kənd adı. Məlumdur. 1920-ci ildə qarapaqlardan ibarət əhalisi Türkiyəyə köçmüşdür. 1940-cı ildə kənd ləğv edilmişdir. Mənbələrdə 1728-ci ildən məlumdur [170, 13]. Şərqi Arpa çayının adındandır.

ARPA - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında kənd adı [133]. Ermənilər XIX əsrin 70-ci illərində yerləşdirilmişdir. XX əsrin 30-cu illərində azərbaycanlılar çıxarılmışdır. 1946-cı ildə kənd ermənicə Areni adlandırılmışdır. Arpaçayın sağ sahilində yerləşdiyinə görə Arpa çayının adındandır.

ARPAVA (ALPA-VA) - İrəvan xanlığının Qarnibasar mahalında kənd adı [159]. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. Əsli - Arpaova, yəni "Arpa obası". Azərbaycanda, Ermənistanda və Türkiyənin şərquində çoxlu Arpa adlı toponimlər vardır. Albaniyada Artsax əyalətində Arpa kənd adı XII əsrdən məlumdur (82). Dağlıq Qarabağda Arpayurdu, Arpagədik, Arpayazı; Zəngəzurda Arpatəpə, Arpadağı, Arpakənd; Qars əyalətində Arpalıq və s. toponimləri var. Qazaxıstanda İssıkgölə tökülən bir çay Arpasu adlanır. Orta əsrlərdə Türkiyədə arpa "becərmək üçün mülkədara verilmiş torpaq sahəsi". Bəlkə də tayfa adıdır.

ARPAVAR - Artəşat r-nunda kənd adı. 1918-ci ildə kəndin əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1922-ci ildə əhalinin bir hissəsi qayıtmış və ermənilərlə qarışıq yaşamışdır. XX əsrin 30-cu illərində azərbaycanlılar kənddən sıxışdırılıb çıxarılmışdır. 1945-ci ildə kənd ermənicə Lyusakert, 1968-ci ildə

İşavan adlandırılmışdır. Arpa və azərbaycanca var - "dayanacaq", "köç yeri" sözlərindən ibarətdir.

ARPAQAVASİN - İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında kənd adı [159]. Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. Gürcüstanın Borçalı r-nunda Kavazin kəndindən çıxmış ailələrin Arpaçay sahilində məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

ARPAGÖL - Sahəsi 5 kv. km. olan gölün adı. Dəniz səviyyəsindən 2020 m. yüksəklikdədir. Arpaçayın mənbələrindədir. Erməni mənbələrində Arpiliç kimidir (6, 223).

ARPAÇAY - Axuryan r-nunda kənd adı. 1920-ci ildə əhalisi qovulmuşdur. Arpaçayın adını əks etdirir. 1950-ci ildə Axuryan adlandırılmışdır. (Bax: Axuryan)

ARPAÇAY - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasının ərazisindən axan çayın adı. Uz. 186 km. Mənbəyini Arpagöldən götürür. Qaraxan, Qaranqu, Dəliçay, Gözəldərə və b. qolları vardır (6). Aşağı axarı Axuryan adlanır. 1950-ci ildə kənd fərmanla Axuryan adlandırılmışdır. Qədim türk dillərindəki abra - "xeyir verən", "firavan yaşamağa səbəb olan" sözündən ibarətdir. (Bax: Axuryan)

ARSLANLITƏPƏ - İrəvan əyalətinin Sürməli nahiyəsində kənd adı [170, 17]. Aslanlı nəsil adıdır.

ARTAVUÇ - XVIII əsrin ortalarına aid ermənicə mənbədə İrəvan əyalətində kənd adı [150, 359].

ARTİZ - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında (indi Abovyan r-nunda) kənd adı [133, 20]. 1918-ci ildə kəndin əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1922-ci ildə azərbaycanlıların az hissəsi qayıtmışdır. 1948-51-ci illərdə əhalinin azərbaycanlı hissəsi Azərbaycana köçürülmüşdür. 1946-cı ildə kənd ermənicə Gehard adlandırılmışdır. Əhalinin yer dəyişməsi ilə Şərqi Anadoludan gətirilmiş addır. XIX əsrdə Batum əyalətinin Artvin dairəsində Ortiz, Qars əyalətinin Oltin dairəsində Ortiz [133, 195] kənd adları ilə mənşəcə eynidir. (Bax: Artiz dağ Adı)

ARTİZ - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında dağ adı [133]. Şərqi Anadoluda Şavarşen əyalətinin [110, 60] orta əsrlərdə həm də Artaz adlanması məlumdur [110, 44, qeyd 213]. Cənubi Azərbaycanda Urmiya gölünün şimal-şərqində bir əyalət də Artaz adlanırdı [107]. "Alban tarixi"ndə IV əsr hadisələri ilə əlaqədar Maku əyalətində Artaz mahal adı çəkilir ("Alban tarixi", I kitab, 6-cı fəsil). Həmin toponim IV əsrdən məlumdur. Orada türk mənşəli cinli tayfasından Vaxan

Mamiqun farslarla döyüşmüşdür. Türk dillərindəki ərtis - "aşırım" [108, 85] sözündəndir.

ARTİK - İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında (indiki Artik r-nunda) kənd adı (133, 20). 1878-ci ildə Azərbaycan türkləri qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdir (6, 154). Həmin qəzada XIX əsrin axırlarında Artik adlı kənd xarabalığı da vardı [133, 20]. Erməni mənbələrində VII əsrdən məlumdur (6). Ehtimal ki, qədim türk dillərindəki art - "dağlıq ərazi", "aşırım" [93, 55] sözündəndir və əslı Artdıq (yəni Artlıq) olmuşdur. Kənd həqiqətən 1770 m. hündürlükdə, aşırımda yerləşir. XIX əsrdə Şimali Qafqazda Ter əyalətinin Nalçık dairəsində Art-Kol-Su və Art-Kol-kənd, Dağıstan əyalətinin Andi dairəsində Artluk, həmin əyalətin Kaytak-Tabasaran dairəsində Art-Uzun (çay adı) toponimləri [133, 20] ilə sıra təşkil edir.

ARTİK - İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında xaraba kənd adı [133, 20].

ARTİK VƏNG - Artik r-nunda qala adı.

ARTİKQIŞLAQ - İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında kiçik kənd adı. 1919-cu ildə kəndin əhalisi qovulmuş və gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. Başqa adı İkinci Qılıcyataqdır. (6, 154). Artik kəndinin adıdır. Köhnə Artik və Aşağı Artik də adlanmışdır (6, 154).

ARTİKSU - Ələyəzdən başlanan və Arpaçaya qarışan çayın adı. Uz. 27 km.-dir. Camışlı-Su da adlanır.

ARTULU - İrəvan əyalətində selab adı [150, 355].

ARTUS - İrəvan xanlığının Karpibasar mahalında kənd adı [159]. 1828-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır (yənə orada). Ehtimal ki, gətirilmə addır. Anadoluda Van gölünün cənub sahilində erkən orta əsrlərdə Artos dağı və mahalından [101, 100] gəlmiş ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

ARXAŞAN - İrəvan quberniyasının İrəvan və Novobayazid qəzalarında çay adı [133, 20]. Kasak çayının sol qoludur.

ARXAŞAN - İrəvan quberniyasında bir dağın və Novobayazid qəzasında iki dağın adı [133, 20]. Türk dillərindəki arxac (bax: Arxac) və in - "mağara", "heyvan yuvası" [126, 234]

sözlərindən ibarətdir. 1590-cı ilə aid mənbəyə görə Arxaşan həm də yaylaqdır [169, 94].

ARXAC - İrəvan qəzasının Şərur-Dərələyəz qəzasında (indiki Yeğeknadzor r-nunda qışlaq adı [133]. 1948-ci ildə əhalisi Azərbaycana köçürülmüş və kənd ləğv edilmişdir. Türk dillərindəki arcaç - "dağın arxası", "dağın gün düşməyən hissəsi, quzeyi" (bax: 143, I, 291) sözündəndir. XIX əsrdə Borçalı qəzasında Arxaç bulaq [133, 20] və Zəngəzur qəzasında Arxaçtəpə [133, 20], Azərbaycanda Qaynaraxac (Oğuz r-nu), Qızıl Arxac (Dağlıq Qarabağda), Qara Arxac (Gədəbəy r-nu), Arxacdərəsi (Qubadlı və Cəbrayıl r-nları) dağ adları ilə eynidir.

ARXQIRAĞI - Şəmsəddin (Berd) r-nunda qışlaq adı.

ARXLI - İrəvan əyalətinin Şurəgəl nahiyəsində kənd adı [23, 132]. "Qaraxac kəndinin yaxınlığında yerləşən, Cəfərdaşanlı kimi də tanınan Arxlı kəndi" (yənə orada). (Bax: Arıqlı)

ARXÜSTÜ - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Qafan r-nunda) kənd adı. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. "Arxın üstündə" mənasındadır.

ARÇAZUR - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Qafan r-nunda) kənd adı (133, 21).

ARÇAZUR - Qafan rayonunda dağ adı (133, 21). Türk dillərindəki arça (ardıc) və ermənicə dzor "dərə" sözlərindən ibarətdir. Arça sözü ilə bağlı Arçahuni mahal adı Albaniyada varlı (Alban tarixi, II, 36).

ARÇANOTS - Göycə gölünün şimal-qərb sahilində Pəmbək dağ tirəsində zirvə adı. Türk dillərindəki arça - "ardıc" sözündəndir.

ARÇUT - İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında (Quqark r-nunda) kənd adı [133, 21]. 1988-ci ildə 700 ailədən ibarət (6, 154) əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. Mənası məlum deyil. XIX əsrdə Dağıstan əyalətinin Qazıqumuq dairəsindəki Arçuttu kənd adı (133, 21) ilə eynidir. VII əsrə aid erməni mənbəyində Albaniyanın Arsak bölgəsində Arçlan (ermənicə yazılışda Harçlank) toponimi qeyd olunmuşdur. Ehtimal ki, türk dillərindəki arça (ardıc ağacı) sözündən yaranmışdır.

ARÇUT - İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında xaraba kənd adı [133, 21].

ASAYIŞARXI - İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı [23, 89]. "Əhalisi Kürdvəli əşirətindəndir" (yenə orada). Qızılbəşlərin Asayışoğlu tayfasının (24, 192) adındandır. (Bax: Əsayışli)

ASAHAT - İrəvan əyalətinin Xinzirək nahiyəsində [170, 7] kənd adı. Dümbuli tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır (yenə orada).

ASETİ - İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində kənd adı [170, 14]. Türk dillərindəki asu - "qırmızı gil" (93, 64) və farsca deh - "kənd" sözlərindən ibarətdir.

ASƏFİ - İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində kənd adı [23, 59]. "Asəfə məxsus" mənasındadır.

ASƏCƏ - İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı [170, 4]. Qədim türk dillərindəki asu - "qırmızı gil" [93, 64] sözüdür.

ASLANLU - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı [133, 21]. XIX əsrin sonundan adı çəkilmir. Aslanlı bir elin adıdır.

ASMA - İrəvan xanlığının Sürməli mahalında kənd adı [159]. 1828-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır (yenə orada). Sonralar əhalinin az hissəsi geri qayıdıb yenidən məskunlaşmışdır. 1918-ci ildə yenidən əhali qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. XIX əsrdə Gürcüstanın Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasındakı Asmaşi, Şimali Qafqazda, Stavropol əyalətindəki Asmayeva kəndi [133, 21] və Azərbaycandakı indi Asmaçay (Xaçmaz r-nu) toponimləri ilə mənaca eynidir. Türk dillərindəki əspə - "yayda quruyan çay" [126, 204] sözüdür.

ASPIÇAY - Vədi r-nundan axan və Araza tökülən çayın adı.

ASSAR - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adı [133, 21]. Azərbaycan mənşəli (əslən ərəbcədən) hasar adının rusca yazılışdır. İrəvan əyalətində və Şərqi Anadoluda bir sıra toponimlərdə fəal yer tutan sözdür. Ərəbcə hesar - "qala", "qala divarı ilə əhatə olunmuş kənd" (145, 237) sözüdür. Burada hasar dedikdə tsiklopik tikinti (nəhəng daşlardan hörülmüş qalaça, azərbaycanlılar onları "hөрükdaş" da adlandıırırlar), qalaça nəzərdə tutulur. (Bax: Qalaça və Qarahisar)

ASTADİNGİL - Rəvan əyalətinin Abaran nahiyəsində kənd adı [167, 233]. Kəndin adı 1728-ci ilə aid mənbədə də çəkilir [23, 113].

- ASTAFLU - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kiçik kənd adı [133, 22]. XIX əsrin sonlarından sonra adı çəkilmir. Şimali Qafqazdakı Astovka kəndinin və Azərbaycandakı indi Astaf (Daşkəsən r-nu) toponimləri ilə eynidir.
- ATAĞALI - Rəvan əyalətinin Vədi nahiyəsində məzrə adı [169, 226]. "At ağılı" (at tövlələri) adından təhrifdir. XIX əsrin ortalarından sonra mənbələrdə adı çəkilmir.
- ATAMDƏRƏSİ - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında çay adı [133, 22]. Çay axdığı dərənin adı Atam şəxs adındandır.
- ATAMXAN - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında (indi Martuni r-da) kənd adı [133, 22]. 1968-ci ildə kənd ermənicə Vardadzor adlandırılmışdır. Atamxan şəxs adındandır.
- ATARENİS - XVIII əsrin ortalarına aid ermənicə mənbədə Göycə mahalında bir kənd adı [150, 360]. "At aranı" ("atlar üçün qışlaq yeri") adının ermənicə təhrif formasıdır.
- ATAXAN MƏHƏMMƏDQƏDİM - İrəvan əyalətini Zarzəmin nahiyəsində kənd [23, 120].
- ATQOÇ - Martuni r-nunda kənd adı. XIX əsrin əvvəllərindən ləğv edilib.
- ATDAŞ - Martuni r-da kənd adı. "At qayası" mənasındadır. 1950-ci ildə ləğv edilmişdir. Başqa adı - Qaradüzü. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda "At düzü" toponimi ilə səsleşir.
- ATDAŞI - İrəvan xanlığının Göycə mahalında kənd adı. 1828-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır [159]. "At qayası" mənasındadır. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda "At düzü" toponimi ilə səsleşir.
- ATKİZ - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Qafan rayonunda) kənd adı [133, 22]. Yerli tələffüz forması Atqiz. 1959-cu ilə Keçalan kəndinə birləşdirilmiş, əkin yerləri Kürdükan kəndinə verilmiş və kənd ləğv edilmişdir [20, 133]. Əhalisi 1988-ci ildə Azərbaycana qovulmuşdur. "At saxlanılan güzdək" mənasındadır.
- ATLİDƏRƏ - İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı [23, 133]. Başqa adı Qarakilsə (yənə orada). "At saxlanılan dərə" mənasındadır.
- ATLICA - İrəvan xanlığının Sürməli mahalında kənd adı. 1828-1832-ci illərdə əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. Qədim adı Atluqışlaq [170, 20]. 1723-cü ilə aid mənbəyə görə

Reyhanlı elinə mənsüb qışlaq yerində yaranmışdır [170, 20]. "At saxlanılan qışlaq" mənasındadır.

ATLICALI - İrəvan əyalətinin İqdır nahiyəsində kənd adı [170, 17].

ATSİQ - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Meğri r-nunda) kənd adı. 1940-cı ildə Voroşilov adlandırılmışdır.

ATCAR - Yeğeqnadzor r-nunda kənd adı.

AFQANLU (ƏFQANLI) - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan r-nunda) kənd adı [133, 2]. Yerli tələffüz forması Avqanludur (yenə orada). 1918-ci ildə əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. Aqvanlu adının təhrifidir. Şimali Azərbaycan ərazisində er.əv. I minilliyin II yarısından məlum olan türk mənşəli etnosun adı Alban idi. Er.əv. IV əsrdən bu etnosun antik mənbələrdə "Albaniya" adlandırılan dövlət qurumu vardı. Alban dövləti eramızın VII-VIII əsrlərində (ərəb işğallarına qədər) yaşamışdır. Bizans və ərəb mənbələrində bu dövlət və ölkə Kürdən cənubda maldar ellərin qışlaq yeri olan düzən ərazinin adı ilə Aran (Arran) adlanmışdır. Qədim erməni dilində XI-XII əsrlərə qədər "l" səsi olmadığına görə "b" səsinin "v" səsi ilə əvəzlənməsilə Alban etnonimi "Aqvan" kimi tələffüz edilir və yazılırdı. Ərəb işğalından əvvəl IV əsrdə xristian dinini qəbul etmiş alban xalqının əksər hissəsi islam dinini qəbul etmiş, yalnız Artsak, Şəki və az miqdarda Dağlıq Şirvanda albanlar xristian dinindən dönməmişdilər. 704-cü ildə erməni kilsəsinin fitvası ilə Ərəb xilafəti azlıqda qalmış xristian albanların kilsəsini erməni kilsəsinə tabe etdi. Ondan sonra erməni kilsəsi tərəfindən əlifbası və yazısı məhv edilmiş albanlar zorla erməni yazısına keçməli oldular və ermənilərin onları adlandırdıqları "ağvan" adını daşımağa başladılar. Alban tayfası indiki Ermənistanın məxsus olan Göycə və Zəngəzur bölgələrində də yaşayırdı. Bunu Aqvan (Alvan) komponentli toponimlər də təsdiq edir. Aqvanlu toponimi göstərir ki, birinci, bu yaşayış məntəqəsi "alban" etnonimi unudulduqdan və bu adın ermənicə tələffüz forması olan "aqvan" adının onu əvəz etməsindən sonra yaranmışdır; ikinci, toponimin mənsubiyyət bildirən - "lu" şəkilçisi göstərir ki, kəndin sakinləri, qonşuluqda yaşayan və kəndi belə adlandıranlar türk mənşəlilər idilər. Türk mənşəli albanların özlərinə "aqvan" ("alban" etnoniminin ermənicə tələffüzü) demələri maraqlı bir hadisəyə səbəb olmuşdur. XIV əsrdə Qarabağda olan Teymurləng özünü "aqvan" adlandıran 20

min xristian albanını Orta Asiyaya - Qəndəhara köçürmüşdü. Xristian albanlar orada islam dininə (onun sünni məzhəbinə) keçmiş və hakim qüvvəyə çevrilmişdilər. Ən əsası bu oldu ki, XVIII əsrdən sonra "Ağvan" etnonimi təhrifə uğrayaraq "Afqan" formasını kəsb etdi və "Əfqanıstan" adına çevrildi. Hazırda Əfqanıstandakı çoxlu Qarabağ toponimi də məhz ağvanların (albanların) özləri ilə apardıqları "Qarabağ" adından ibarətdir.

AFŞAR KƏLƏVAN - İrəvan əyalətinin Karni nahiyəsində kənd adı [170, 87]. "Kələvan (kəndi) yaxınlığında Afşar (kəndi)" mənasındadır. Səlcuq oğuzlarının Avşar (Afşar) tayfasının adını əks etdirir. (Bax: Avşar və Gellavan)

AXARBAXAR - Vardenis r-nunda dağ adı.

AXASKU - İrəvan əyalətinin Dədə-Ələyəz mahalında kənd adı (170, 13). Yunanca aqios "müqəddəs" (burada xristian dini məbədi mənasındadır) və farsca ku "kənd", "məhəllə", "yer" (145, 128) sözlərindən ibarətdir. Arşaklar sülaləsinin hakimiyyəti illərində (I-IV əsrlər) Ərməniyədə fars mənşəli sözlərdən toponimlərin yaranması səciyyəvi idi.

AXDƏRƏ -Yeğeqnadzor r-nunda çay adı (Bax: Ağdərə çayı).

AXENİK - Göycə mahalında kənd adı [150, 360].

AXİROS - Rəvan əyalətinin Vədi nahiyəsində kənd adı [169, 224].

AXİS - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı [133, 23]. 1590-cı ilə aid türkcə mənbədə Əxis kimidir [169, 69]. 1918-ci ildə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. XX əsrin 30-cu illərində ermənilər yerləşdirildikdən sonra kənd ermənicə Dzorət adlandırılmışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda Axisqa (Ehtimal ki, bu ad oğuzlardan əvvəl aiddir və "Axisgah" adından ibarətdir; fikrimizcə, yunan dilində aqios "müqəddəs" sözündəndir. Bax: Axasku) toponimi qeyd olunur. Eposdakı "Əysə Qoca oğlu Oxçu" ifadəsindəki Əysə bəlkə də etnonimdir. 1548-ci ildə Şah I Təhmasibin bir fərmanında Ermənistanda Axstabad kəndinin adı çəkilir [134, 179]. 1588-ci ilə aid bir sənəddə Gəncə əyalətində Ahistabad sancağının adı çəkilir

[167]. 1727-ci ilə aid mənbədə isə Dağlıq Qarabağın Vərəndə mahalında Qut-Ahis kəndi qeyd olunur [171].

AXİS - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adı [133].

AXIRLI - İrəvan əyalətinin Aralıq nahiyəsində kənd adı [23, 71].

AXNATUN - İrəvan xanlığının Karnibasar mahalında kənd adı [159]. Orta əsr mənbələrində Aqunatun kimidir [145, 141]. Türk dillərindəki əqin -"yüksəklik" [126, 637] və ton -"uzunvarı təpə" sözlərindən ibarətdir.

AXİLÜ - İrəvan quberniyasının Şərur Dərələyəz qəzasında kənd adı [133, 23]. XIX əsrin əvvəllərində əhalisi qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdir. 1978-ci ildə kənd ermənicə Berkarat adlandırılmışdır. Ehtimal ki, gətirilmə addır. Ərəb mənbələrində Dəclə çayı sahilində Axul şəhərinin adı çəkilir (bax: 73). Onu Suriyada (Şamda) yaşamış Şamlı türk tayfası gətirmişdir. XIX əsrdə Qars əyalətinin Kaqızman dairəsindəki Axullu kəndinin adı ilə [133, 24] mənşəcə eynidir. (Bax: Haxılı)

AXLATYAN - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan r-nunda) kənd adı [133, 23]. 1590-cı ilə aid türkçə mənbədə Əxlatian [369, 361], 1728-ci ilə aid mənbədə Ahlatiyan kimidir [170, 161]. Türkiyədə Van gölü kənarında yerləşən Axlat (ermənicə Xlat) əyalətindən gəlmiş ailələrin özləri ilə gətirdiyi addır. 1727-ci ildə bu kənddə 5 azərbaycanlı və 1 erməni ailəsi yaşayırdı [32, 234]. XIX əsrin I yarısında azərbaycanlılar qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir.

AXLATİAN - İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında kənd adı [159]. (Bax: Axlatyan)

AXSAQ - Rəvan əyalətinin Aralıq nahiyəsində kənd adı [169, 269]. (Bax: Aksak)

AXSAQ ƏHMƏD - Rəvan əyalətinin Talin mahalında kənd adı. Digər adı - Ağcaviran [169, 249].

AXSAQLU - İrəvan əyalətinin Xıncirək nahiyəsində [170, 7], XIX əsrdə Aleksandropol qəzasında kənd adı. "Üçkilsə kəndinin yaxınlığında yerləşir" (yenə orada). 1918-ci ildə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır (6, 155).

AXSAQ TAVUS - İrəvan xanlığının Göycə mahalında kənd adı. 1828-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır [159]. Ayrımların

Ağsaqlı [bax: Aksaq] qolunun Tovuz çayının yuxarı axınının kənarında qədim Tavus qalasının (VII əsrdən məlumdur) yaxınlığında məskunlaşdığı bildirilir. "Tavus yaxınlığında Ağsaqlı eli" mənasındadır.

AXSAQ TOYUQ - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında xaraba kənd adı [133, 10]. Ayrımların Axsaqlı qolunun "Toyuq" adlı yerdə məskunlaşdığını bildirir. "Toyuq" formasını kəsb etmiş ad isə əslində türk dillərində tıyıq (tuyuq) "hər tərəfi bağlı yer" (yəni dörd tərəfi dağlarla əhatələnmiş dərə), "gölməçə" [143, III, 2, c.1436, 1437] sözündən ibarətdir (bax: Tıyıq). XIX əsrin ortalarında Şamaxı qəzasında Kolanı tayfasının məskunlaşdığı yer (indiki Dağ Kolanı kəndinin ərazisi) "Toyuqplov" adlanırdı ki, bu da türk dillərindəki tıyıq və bilab (bulaq adı) sözlərindən ibarətdir. (Bax: Aksak)

AXSU - Şəmşəddin (Berd) r-nunda meşə məntəqəsi. 1960-cı ildə ləğv edilmişdir.

AXTA - İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında kənd adı [159]. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdir. 1959-cu ildə kənd Hrazdan adlandırılmışdır. 1959-cu ildən mövcud Hrazdan rayonunun mərkəzi Hrazdan qəsəbəsidir. 1728-ci ilə aid mənbədə Axtu kimidir [170, 12]. Əhalinin hərəkəti ilə Türkiyədən gətirilmə addır. Orta əsrlərdə Şərqi Anadoluda Axta nahiyəsi vardı. XIX əsrdə Azərbaycanda yaşamış Padar tayfasının bir qolu da Axtaçı adlanırdı (bu qolun məskunlaşması nəticəsində Ağsu, Kürdəmir və Sabirabad rayonlarında Axtaçı kəndləri yaranmışdır).

AXTA - İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində kənd adı [23, 60]. Həmin mənbədə kənddə təkcə bir azərbaycanlı ailəsinin (Vəlixan Murad oğlunun) yaşadığı qeyd olunur [32, 317].

AXTA - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı. 1988-ci ildə əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. Ermənicə kənd Çarensovan adlandırılmışdır. 1728-ci ilə aid mənbədə Axtabene kimi yazılmışdır [150, 15]. Lakin həmin mənbədə Rəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində Axta kəndi də qeyd olunmuşdur [170, 15].

AXTA - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında çay adı [133]. Axta kəndinin adındandır.

AXTALI - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Qafan r-nunda) kənd adı [133]. 1828-1832-ci illərdə kənddə xaricdən gəlmə ermənilər də

oturmuşdular. 1918-ci ildə kəndin azərbaycanlı əhalisi qovulmuşdur. 1940-cı ildə kənd ermənicə Dzorastan adlandırılmışdır.

AXTAXAN - İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı [23, 49].

AXTAXANA - İrəvan əyalətinin İqdır nahiyəsində kənd adı [23, 66].

AXTAXANA - Rəvan əyalətinin Talin mahalında məzrə adı [169, 249].

AXTAXANA - Qafan r-nunda kənd adı. 1942-ci ildən - Zorastan.

AXTU - İrəvan əyalətinin Dərəçiçək nahiyəsində kənd adı [23, 53].

AXUNVƏNG - Rəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində kənd adı [169, 210].

AXUM - Şəmsədil r-nunda Kür çayının sağ qollarından birinin adı. Ehtimal ki, Azərbaycan dilindəki axım sözüdür. (60, 68).

AXUM - Şəmsədil r-nunda kənd adı. Axum çayının adını əks etdirir.

AXUND BOZAVƏND - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı [133, 24]. 1918-ci ildə kəndin azərbaycanlı əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1926-cı ildə qovulmuş əhalinin bir hissəsi geri qayıdaraq ermənilərlə qarışıq yaşamağa məcbur olmuşdur. XX əsrin 30-cu illərində azərbaycanlılar tamamilə sıxışdırılıb çıxarılmışlar. 1935-ci ildə kənd ermənicə Bertik adlandırılmışdır. Orta əsrlərdə İranda, Ermənistanda və Azərbaycanda yaşamış Bozavənd tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Azərbaycanda Bozavənd (Kürdəmir r-nu) kənd adı ilə mənşəcə eynidir. (Bax: Qırx Bozavənd və Qulaməli Bozavənd)

AXURA - Rəvan əyalətinin Aralıq nahiyəsində kənd adı [169, 258].

AXURA - İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində kənd adı [170, 12]. Mənbədə kəndin əhalisinin türklər olduğu qeyd olunur [32, 257].

AXURABULAQ MƏZRƏSİ - Rəvan əyalətinin Vədi nahiyəsində məzrə (əkin yeri) adı [167, 223].

AXURYAN - Ermənistanda Araz çayının sol qolunun adı. Uz. 186 km. Arpa çayının başqa adıdır. Ermənistandan başlayıb Naxçıvanda Araza tökülən Arpaçaydan (Şərqi

Arpaçaydan) fərqli olaraq Qərbi Arpaçay da adlanır. Mən-bəyini Arpagöldən və başqa bulaqlardan götürür və Baxçalar kəndi ərazisində Araza qarışır. Arpaçayın adı Arpazos formasında er. əv. V əsrdən məlumdur. (Ksenefont, Anabazis, V, 12). XI əsrə aid ermənicə mənbədə Xorian kimidir [110]. Lakin 1694-cü ildə qeyd olunmuş çayın sahilindəki qala "Arpa-Su qalası" adlanırdı [110, 209, qeyd 25]. Çayın adı ilə er.əv. VIII əsrə aid Urartu mənbəyində çar I Argıştinin yazısında Akhuriaini "ölkəsi"nin adı çəkilir. Ermənilər ermənicə olmayan bu toponimin sonuna tələffüzdə "y" səsini əlavə etmiş və sonunda Urartu dilində məkan bildirən "ini" şəkilçisinin sonuncu "i" səsini ataraq "yan" şəklinə salmışlar. Orta əsr erməni mənbələrində Axurian kimidir [107, 343]. Urartu mənbəyində qeyd olunsa da, çayın adı Urartu dilində yox, qədim türkcədir. Çayın adı türk dillərindəki akırın, akırın, ağrın, ağru, ahru, - "sakit", "dinc", "aramlı" [147, I, 123] sözündəndir. Qeyd edilməlidir ki, Arpaçay hidroniminin özü də qədim türk dillərində abra "xeyirli", "sakitlikdə yaşamağı təmin edən", "qoruyan" [147, I, 59] sözündən ibarət olmaq etibarilə çayın əhalisinin təsərrüfat həyatı üçün xeyirli olmasını ifadə edir. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsindəki Axur çayı və Qusar r-nundakı Axur çayı adları ilə mənaca eynidir.

AXURİ - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı (133, 24).

AXURİ - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında xaraba kənd adı (133, 24).

AXURLU - İrəvan quberniyasının Dərələyəz qəzasında qışlaq adı. XX əsrin 30-cu illərində kollektivləşmə ilə əlaqədar olaraq kənd dağılmışdır. Əsli Axurludur. (Bax: Axura)

AXURLU - İrəvan əyalətinin Aralıq nahiyəsində kənd adı [170, 20].

AHUDAQ - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında dağ adı. "Ahu (ceyran) olan dağ" mənasındadır. Azərbaycanın Şamaxı rayonundakı Ahudaq oronimi ilə mənaca eynidir.

AÇAQU - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Qafan r-nunda) kənd adı [133, 25]. 1988-ci ildə əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. Kənd oradakı Açaqu (yerli əhali içərisində "Qızqalası" da adlanmışdır) qalasının adı ilə adlanmışdır. XIX əsrdə Şimali Qafqazdakı dörd Açaluk kənd adı [133, 25] ilə ehtimal ki, eyni mənədadır. Naməlum mənşəli "Aça" və farsca ku -"kənd" sözlərindən ibarətdir.

AÇIQ MƏRCİVAN - İrəvan əyalətinin Sürməli nahiyəsində kənd adı [23, 64].

ACIBAC - Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Qafan rayonunda) kənd adı. XIX əsrdə Zəngəzur qəzasında yaşamış Sofulu tayfasının qışlaqlarından (Aqbiz, Acıbac, Alışar, Ballıqaya, Boynə-gər, Göyyal, Dərətun, Qıvraq, Girs, Murxus, Pirəsad, Püsyən, Saldaş, Sancaraq-lu, Sarıcıq, Xaçati, Xortikuz, Çavali və Yavsunlu) biridir (103, 66). Acıbac çayının sahilindədir. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur.

ACIQIŞLAQ - Rəvan əyalətinin Karpi nahiyəsində kənd adı [169, 211]. Mənbədə kəndin həm də Kürəkəşin adlandığı qeyd olunur (yenə orada). Türk dillərindəki kora -"qışlaqda mal-qara üçün tövlə" və monqolca qoşun -"şoran" sözlərindən ibarətdir.

ACIGÖL - İrəvan əyalətinin Maku nahiyəsində kənd adı [23, 41].

ACI PIŞAR - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında dağ və qışlaq adı (133, 7).

ACISU CİFTLİYİ - Rəvan əyalətinin Vədi nahiyəsində kənd adı [169, 216]. "Acısu adlı yerdə ciftlə (xışla) əkin yeri" mənasındadır.

ACIKƏHRİZ - İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı [170, 7]. Mənbəyə görə Xəlfə kəndindən yaranmış məntəqədir (yenə orada).

AŞAĞI AĞBAŞ - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında (sonra Artəşat r-nunda) kənd adı (133, 3). XIX əsrin ortalarında azərbaycanlılar qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdir. 1886-cı ilə aid məlumatlara görə əhalisi ermənilərdən ibarət idi. 1945-ci ildə kənd ermənicə Arevşat adlandırılmışdır. (Bax: Ağbaş)

AŞAĞI AQDAN - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında (indi Ermənistanın İcevan rayonunda) kənd adı [133]. 1967-ci ildə ermənicə Morut, 1970-ci ildə Aknaxbyur adlandırılmışdır. (Bax: Aqdan)

AŞAĞI AĞTALA - Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Tumanyan r-nunda) kənd adı. Başqa adı - Gümüşxana. Gümüş filizi çıxarılması ilə əlaqədar olaraq kənddə XIX əsrin II yarısında azərbaycanlılar, ermənilər və yunanlar yaşamışlar. XIX əsrin 30-cu illərində azərbaycanlılar sıxışdırılıb çıxarılmışlar. Az sayda qalmış hissəsi isə 1988-ci ildə qovulmuşdur.

AŞAĞI AĞCAQALA - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında (indi Talin r-nunda) kənd adı [133, 4]. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1946-cı ildə kənd ermənicə Nergin Bazmabert adlandırılmışdır. Yaxınlıqdakı Ağcaqala xarabalığının (qədim Yervandaşat şəhərində) adındandır. (Bax:Ağcaqala)

AŞAĞI ADYAMAN - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında (indi Martuni r-nunda) kənd adı [133, 7]. 1945-ci ildə ermənicə Nerkin Getaşen adlandırılmışdır. 1948-ci ildə əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. XIX əsrin ortalarında Adyaman kəndindən çıxmış bir qrup ailənin həmin kəndə məxsus torpaqda məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. (Bax: Adyaman)

AŞAĞI ALTUNTAHT - İrəvan xanlığının Göycə mahalında kənd adı [139]. 1828-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdir [133]. (Bax: Altuntaxt)

AŞAĞI ALÇALI - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında (indi Martuni r-nunda) kənd adı. 1968-ci ildən Ardzvanist adlanır [133, 14]. 1829-1830-cu illərdə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirildikdən sonra əhalisi Yuxarı Alçalıya köçmüşdür. Bundan sonra kəndin adına ermənicə Nergin (aşağı) sözü əlavə edilmişdir. 1946-cı ildə kənd ermənicə Bazmabert adlandırılmışdır.

AŞAĞI ANDI - Qafan r-nunda kənd adı (60, 64). (Bax: Andi)

AŞAĞI AXTA - İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında kənd adı (159). Mənbədə Aşağı Axtı kimidir.(136, 60). XIX əsrin ortalarında kənddə ermənilər də yerləşdirilmişdir. (136, 60). XX əsrin 30-cu illərində azərbaycanlılar sıxışdırılıb çıxarılmışdır. 1959-cu ildə kənd ermənicə Hrazdan adlandırılmışdır.

AŞAĞI BAĞLI - Talin r-nunda kənd adı. 1918-1919-cu illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və kənd dağılmışdır. Əsli - Bıqlı. (Bax: Bıqlı)

AŞAĞI BAŞIKI - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı [133]. Yaxınlığındakı Başiki ("ikitetəli" mənasında) dağının adı ilə adlanmışdır.

AŞAĞI BƏYDİLİ - Talin r-nunda kənd adı. 1920-ci ildə əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. Mənşəcə Səlcuq-oğuz tayfalarından olan və XV əsrdə qızılbaşlara qoşulmuş Bəkdili tayfasının adını əks etdirir.

AŞAĞI BƏNDÖVAN - Amasiya r-nunda kənd adı. 1920-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. Arpaçay üstündəki qədim bənd ilə əlaqədar adlanmışdır. (6, 155).

AŞAĞI BÖYÜKBİĞİ - Rəvan əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində kənd adı [169, 191].

AŞAĞI VANDUMƏRƏK - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı [133]. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. Əsli Vanlumərək.

AŞAĞI QALAUZ - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında qışlaq adı (133, 110). 1918-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. XIX əsrdə Şimali Qafqazda Kalas-Bert yer-Barts təpə adı Kalas kənd, qala, və çay toponimləri (133, 110) ilə sıra təşkil edir. Mənası məlum deyil. (Bax: Kalas)

AŞAĞI QAMÇI - Eçmiadzin qəzasında kənd adı. 1877-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdir. 1946-cı ildə ermənicə Baqramabert adlandırılmışdır. XIX əsrdə Dağıstan əyalətinin Qaytaq-Tabasaran dairəsindəki Qamçı-özən çay adı Bakı qəzasındakı Gəmcə dağı [133], Naxçıvandakı Gəmicə çayı və b. toponimlərlə mənaca eynidir. (Bax: Gəmicə)

AŞAĞI QANLICA - İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında kənd adı. 1878-ci ildə əhalisi qovulduqdan sonra kənddə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1946-cı ildə kənd ermənicə Vaqramabert adlandırılmışdır (6, 155). Qədim türk mənşəli Qanlı (əslə Kanlı) tayfasının adıdır. Bax: (Qanlı)

AŞAĞI QARABAĞLAR - İrəvan xanlığının Vedibasar mahalında kənd adı [159]. Digər adı Çimənkənddir. 1988-ci ildə əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. Mənşəcə kəngərlərin Qarabağlar qolunun adını əks etdirir. (Bax: Qarabağlar)

AŞAĞI QARABAQ - Rəvan əyalətinin Vedi nahiyəsində kənd adı [169, 221].

AŞAĞI QARAQALA - Kalinino r-nunda kənd adı (bax: Qaraqala kəndi).

AŞAĞI QARAOYMAZ - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında (ində Talin r-nunda) kənd adı [133]. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və 1915-1916-cı illərdə Türkiyədən gəlmiş ermənilər məskunlaşmışlar [20, 112]. 1946-cı

ildə ermənicə kənd Nerkin Sasunaşen adlandırılmışdır. 1922-ci ildən sonra qovulmuş ailələrin az hissəsi geri qayıtmış və ermənilərlə qarışıq yaşamışdır. 1949-cu ildə onlar Azərbaycana köçürülmüşdür. Əsli Qara Köyməsdir. Ərəbcə qəryə "kənd", türk dillərindəki göy (yaşıl otluq, göy otluq mənasında) və mes "dağın cənub yamacı", "yüksəkliyin meşəsiz tərəfi" [126, 369] sözlərindən ibarətdir.

AŞAĞI QARAQOYUNLU - Rəvan əyalətinin Aralıq nahiyəsində kənd adı [169, 271].

Qaraqoyunlu tayfasının adındandır.

AŞAĞI QARANLIQ - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı (133, 118).

AŞAĞI QARANLIQ - Göycə mahalında (indi Martuni r-nunda) kənd adı. 1930-cu ildə Martuni adlandırılmışdır. Martuni r-nun mərkəzinə çevrilmişdir. 1918-ci ildə əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir.

AŞAĞI QARAÇİMƏN - Qafan r-nunda kənd adı.

AŞAĞI QARXUN - Eçmiadzin r-nunda kənd adı. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1928-ci ildən sonra qovulmuş ailələrin az hissəsi geri qayıtmış və ermənilərlə qarışıq yaşamışdır. 1949-cu ildə onlar Azərbaycana köçürülmüşlər. Aşağı Qarxun adı XIX əsrin sonlarında Yuxarı Qarxun adlanan kənddən çıxmış bir qrup ailənin ayrı yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Digər adı Şəfiabaddır. XIII əsrdə monqolların tərkibində gəlmiş türk mənşəli Karkın tayfasının adını əks etdirir. (Bax: Yuxarı Qarxun)

AŞAĞI QATIRLI - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı [133]. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. Qatırlı (Yuxarı Qatırlı) kəndindən bir qrup ailənin XIX əsrin ortalarında ayrı yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Qədim türk mənşəli Katar tayfasının adını əks etdirir. (Bax: Yuxarı Qatırlı)

AŞAĞI QIZQALA - Şəmşəddin (Berd) r-nunda qışlaq adı. 1930-cu ildə ləğv edilmişdir.

AŞAĞI QIZILVİRAN - Rəvan əyalətinin Abnik nahiyəsində kənd adı. Digər adı - Qutlu bəy [169, 254].

AŞAĞI QILAĞAN - İrəvan əyalətinin Sürməli nahiyəsində kənd adı [23, 64].

AŞAĞI QRAMPA - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı [133]. Qrampa (indi Yuxarı Qrampa) kəndindən çıxmış bir qrup ailənin XIX əsrin II yarısında ayrı yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. (Bax: Qrampa)

AŞAĞI QOLT - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı [133]. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdi. 1922-ci ildə qovulanların az hissəsi geri qayıtdıqda kəndə buraxılmamış və Böyük Qolt kəndində yerləşdirilmişdi. 1940-cı ildən sonra oradan da sıxışdırılıb çıxarılmışdır [20, 263]. Qolt (indi Böyük Qolt) kəndindən çıxmış bir qrup ailənin ayrı yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. (Bax: Yuxarı Qolt)

AŞAĞI QUZUÇULU - İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı [23, 92].

AŞAĞI QUYLASAR - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında (indi Artaşat r-nu) kəndin adı [133]. Mənbədə Aşağı Quyulu hasar kimidir [23, 49]. Quylasar (indi Yuxarı Quylasar) kəndindən çıxmış bir qrup ailənin ayrı yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. (Bax: Yuxarı Quylasar)

AŞAĞI QULUBƏYLİ - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adı [133]. XIX əsrin ortalarında Qulubəyli (indi Böyük Qulubəyli) kəndindən bir qrup ailənin ayrı yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə yezid kürdləri yerləşdirilmişdir. (Bax: Böyük Qulubəyli)

AŞAĞI QURBAĞALI - İrəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində kənd adı [23, 101].

AŞAĞI DAŞDIQBABA - Rəvan əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində kənd adı [169, 196].

AŞAĞI DƏMİRÇİLİ - İrəvan xanlığının Talin mahalında kənd adı [159]. 1828-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. Dəmirçili (sonra Yuxarı Dəmirçili) kəndindən çıxmış ailələrin həmin kəndə məxsus torpağında məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. (Bax: Yuxarı Dəmirçili)

AŞAĞI DİGAH - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kəndin adı [133]. 1919-cu ildə kəndin Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. Digah (sonra Yuxarı Digah) kəndindən çıxmış bir qrup ailənin kənar yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. (Bax: Yuxarı Digah)

AŞAĞI DÜZKƏND - Amasiya r-nunda kənd adı. Düzkənd (sonra Yuxarı Düzkənd) kəndindən çıxmış bir qrup ailənin həmin kəndə məxsus icma torpağında, kənarında məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. (Bax: Yuxarı Düzkənd)

AŞAĞI DÜYÜN - İrəvan xanlığında kənd adı [159]. Düyün (sonra Yuxarı Düyün) kəndindən bir qrup ailənin kənar yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. 1935-ci ildə kənd Dvin adlandırılmış və onun əsasında Dvin inzibati rayonu yaradılmışdır. Əsli - Duvın. (Bax: Yuxarı Düyün)

AŞAĞI ZAĞALI - Basarkeçər (Vardenis) r-nunda kənd adı. Zağalı (sonra Böyük Zağalı) kəndindən XIX əsrin əvvəllərində yaranmış məntəqədir. 1928-1832-ci illərdə İrandan və Türkiyədən gəlmə ermənilər də məskunlaşmış və azərbaycanlılarla qarışıq yaşamışlar. XX əsrin əvvəllərində onlar çıxardılmışlar. 1946-cı ildə kənd ermənicə Tsovak adlandırılmışdır.

AŞAĞI ZEYVƏ - Eçmiadzin r-nunda kənd adı. Zeyvə (sonra Yuxarı Zeyvə) kəndindən yaranmış məntəqədir. 1918-ci ildə azərbaycanlı əhalisi qovulmuşdur. 1978-ci ildə ermənicə Hartaşen adlandırılmışdır. (Bax: Yuxarı Zeyvə)

AŞAĞI ƏYLƏNLİ - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, indi Eçmiadzin r-nunda kənd adı (133, 8). XIX əsrin axırlarında Əglənlu-Yasaqlu da adlanmışdır. 1828-1832-ci illərdə İrandan və Türkiyədən gəlmə ermənilər də yerdəşdikdən sonra əhali qarışıq yaşamışdır. 1918-ci ildə azərbaycanlılar qovulmuşdur.

AŞAĞI ƏLİMİRƏK - İrəvan əyalətinin Abaran nahiyəsində kənd adı [23, 54]. Əsli - Aşağı Əli Mərək.

AŞAĞI ƏRDƏNƏ - İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı [23, 134]. "Ağkilsə kəndinin yaxınlığında yerləşən Aşağı Ərdənə kəndi" (yenə orada).

AŞAĞI ƏRMİK - İrəvan quberniyası, İrəvan qəzasının Ararat r-nunda kənd adı [133]. Ərmik kəndindən (bax) çıxmış ailələrin yaratdığı məntəqədir. 1949-cu ildə əhalisi Azərbaycana köçürülmüşdür. (Bax: Ərmik)

AŞAĞI KALAQUZ - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı [133]. Yerli tələffüz forması Qalaquzdur. Anadolunun Amasiya, Şokat və Sivət bölgələrində yaşamış Ulu Yörük tayfa birləşməsinin Qalaquz [36, 186] qolunun adıdır. (Bax: Kalaquz)

AŞAĞI KARVANSARA - İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı [23, 93].

AŞAĞI ƏLİQIRIQQ - Martuni r-nunda kənd adı. (Bax: Əliqırıq kəndi)

AŞAĞI KƏYTI - İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında kənd adı [133]. Digər adı Salamabaddır. Kəyti (sonra Yuxarı Kəyti) kəndindən çıxmış bir qrup ailənin həmin kəndə məxsus icma torpağında məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. XIX əsrin axırlarından sonra kəndin adı çəkilmir. (Bax: Yuxarı Kəti)

AŞAĞI KEÇİLİ - Masis r-nunda kənd adı. Keçili (sonra Yuxarı Keçili) kəndindən yaranmışdır. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. (Bax: Yuxarı Keçili)

AŞAĞI KƏHRİZ - İrəvan quberniyası, İrəvan qəzasının Artaşat r-nunda kənd adı [133]. Digər adı Kəhriz - İsabəydir. XX əsrin əvvəllərində kənd dağılmışdır.

AŞAĞI KİLSƏ - Quqark r-nunda kənd adı. Kilsə (sonra Yuxarı Kilsə) kəndindən yaranmış məntəqədir. 1968-ci ildə Qaranqu dağının sürüşməsi ilə əlaqədar əhalisi Yuxarı Kilsə (Dizman) kəndinə köçürülmüşdür (6, 155). (Bax: Yuxarı Kilsə)

AŞAĞI KİRƏTAQ - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanda Qafan r-nunda) kənd adı [133]. Kirətaq (sonra Yuxarı Kirətaq) kəndindən yaranmış məntəqədir. Türk dillərindəki kora -"qışlaqda gecələr mal-qaranı salmaq üçün tikinti, tövlə" və yataq sözlərindən ibarətdir.

AŞAĞI KÖRPÜ - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan r-nunda) kənd adı (133). 1918-ci ildə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır.

AŞAĞI KÖRPÜLÜ - Noyemberyan r-nunda kənd adı. Körpülü (sonra Yuxarı Körpülü) kəndindən yaranmış məntəqədir. 1950-ci ildə Gürcüstandan ermənilər bu kəndə köçmüş və azərbaycanlılarla qarışıq yaşamışlar. 1978-ci ildə kənd ermənicə Haxtapak adlandırılmışdır. 1988-ci ildə əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. (Bax: Yuxarı Körpülü)

AŞAĞI KÜRƏKLİ - İrəvan əyalətinin İqdır nahiyəsində kənd adı [23, 67]. "Kəndin başqa adı Hacı Əmin qışlağıdır" (yenə orada).

AŞAĞI GƏNZƏK - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı [133, 155]. Gənzək kəndindən yaranmış məntəqədir. (Bax: Gənzək)

AŞAĞI GƏNÜZ - İrəvan əyalətinin Vedi nahiyəsində kənd adı [23, 107].

AŞAĞI GİLƏN - Rəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində kənd adı [169, 204].

AŞAĞI GÖBƏKLİ - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Qafan r-nunda) kənd adı [133]. XIX əsrin ortalarında Göbəkli kəndindən yaranmış məntəqədir. XX əsrin əvvəllərində dağılmışdır.

AŞAĞI GƏZBİN - Talin r-nunda kənd adı. 1926-cı ildə ləğv edilmişdir.

AŞAĞI GÖDƏKLİ - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı. Gödəkli (sonra Yuxarı Gödəkli) kəndindən yaranmış məntəqədir. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. (Bax: əsli -Kotaklı, Yuxarı Gödəkli və Gödəkli)

AŞAĞI GÖZƏLDƏRƏ - İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında (Martuni r-nunda) kənd adı. Mənbədə "Kiçikli kimi də tanınan Aşağı Gözəldərə kəndi" kimi qeyd olunmuşdur [23, 137]. 1828-1832-ci illərdə İrandan və Türkiyədən gəlmə ermənilər də məskunlaşmış və azərbaycanlılarla qarışıq yaşamışlar. 1918-ci ildə azərbaycanlılar qovulmuşdur. 1945-ci ildə kənd ermənicə Vardanik adlandırılmışdır. (Bax: Yuxarı Gözəldərə)

AŞAĞI GÖZƏLDƏRƏ - İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı [23, 137]. "Başqa adı Kiçikli" (yenə orada).

AŞAĞI GÖYKƏND - İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı [23, 36].

AŞAĞI GÜLÜDÜZÜ - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında (Yeğeqnadzor r-nunda) kənd adı [133]. Gülüdüzü (sonra Yuxarı Gülüdüzü) kəndindən yaranmış məntəqədir. 1950-ci ildə Yuxarı Gülüdüzü ilə birləşdirilmişdir [20, 353]. (Bax: Yuxarı Gülüdüzü)

AŞAĞI MAKARA (AŞAĞI MAĞARA) - İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı [23, 45]. "Yenicə kəndinin yaxınlığında yerləşir" (yenə orada).

AŞAĞI NECİLİ - İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında kənd adı [159]. 1828-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdir.

Sonra əhalinin bir hissəsi geri qayıtmış və ermənilərlə qarışıq yaşamışdır. 1978-ci ildə kənd Sayat-Nova adlandırılmışdır. 1988-ci ildə kəndin azərbaycanlıları qovulmuşdur. (Bax: Yuxarı Necili)

AŞAĞI PİRTİKAN - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adı [133]. Pirtikan kəndindən yaranmış məntəqədir. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1922-ci ildə qovulanların az hissəsi geri qayıtmış və ermənilərlə qarışıq yaşamışdır. 1946-cı ildə kənd ermənicə Dzoraquyq adlandırılmışdır. 1948-ci ildə kəndin azərbaycanlı əhalisi Azərbaycana köçürülmüş, Suriyadan və Livandan gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. Oradakı pirin adındandır (6, 155).

AŞAĞI PİRÜLÜ - Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Qafan r-nunda) kənd adı [133]. Pirülü (sonra Yuxarı Pirülü) kəndindən yaranmış məntəqədir. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. (Bax: Yuxarı Pirülü)

AŞAĞI SALLI - İrəvan xanlığının Dərələyəz mahalında kənd adı (152) . XX əsrin 30-cu illərində kollektivləşmə ilə əlaqədar olaraq kənd ləğv edilmişdir. Erkən orta əsrlərdə Şimali Qafqazda yaşamış Sal tayfasının adındandır.

AŞAĞI TALİN - İrəvan quberniyası, Aleksandropol qəzasının Talin r-nunda kənd adı [133, 236]. 1918-ci ildə ermənilər yerləşmişlər. 1978-ci ildə kənd ermənicə Daştadzor adlandırılmışdır. (Bax: Talin)

AŞAĞI TALİŞ - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adı (133, 236). (Bax: Talış)

AŞAĞI TƏRNƏQUT - İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı [23, 85]. Mənşəcə xəzərlərin Tərnə tayfasının adını əks etdirir.

AŞAĞI TOXANŞALI - İrəvan əyalətinin İqdır nahiyəsində kənd adı [23, 68]. "Çidəmli kəndinin yaxınlığında yerləşir" (yənə orada).

AŞAĞI TUT - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kiçik kənd adı [133, 249]. XIX əsrin sonlarından sonra adı çəkilmir. Türk dillərindəki tut - "düşərgə" sözündəndir.

AŞAĞI TÜRKMƏN - Eçmiadzin r-nunda kənd adı. 1935-ci ildə kənd ermənicə Lyusaquyq adlandırılmışdır. Qızılbaşların Türkmən tayfasının [16] məskunlaşması nəticəsində yaranmış kəndlərdəndir.

AŞAĞI XATUNARX (AŞAĞI XATINARX) - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında, indi Eçmiadzin r-nunda kənd adı (133, 262). XIX əsrin ortalarında Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdir. 1886-cı ilə aid məlumatlara görə əhalisi erməni idi. 1978-ci ildə kənd ermənicə Qay adlandırılmışdır.(Bax: Xatunarx)

AŞAĞI ÇADIRĞAN - İrəvan əyalətinin Vedi nahiyəsində kənd adı [23, 52]. Mənbənin başqa yerində Aşağı Çatqıran kimidir (yenə orada). (Bax: Çatqıran)

AŞAĞI ÇANAXÇI - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı (133, 279). (Bax: Çanaxçı və Yuxarı Çanaxçı)

AŞAĞI ÇARUQÇI - İrəvan xanlığının Sürməli mahalında kənd adı (133, 280). 1918-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. (Bax: Yuxarı Çaruxçı)

AŞAĞI ÇƏMBƏRƏK - Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında (indi Ermənistanın Krasnoselsk r-nu) kənd adı [133]. Çəmbərək kəndindən yaranmış məntəqədir. (Bax: Yuxarı Çəmbərək)

AŞAĞI ÇİMƏNKƏND - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı [133]. Digər adı Qarabağdır. (Bax: Aşağı Qarabağlar)

AŞAĞI CAMIŞLU - İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında kənd adı (133, 80). (Bax: Yuxarı Camışlı)

AŞAĞI CAMIŞBASAN - Vedibasar mahalında orta əsrlərdə mövcud olmuş kəndin adı. Digər adı Əzizkənddir. 1948-1949-cu illərdə əhalisi Azərbaycana köçürüldükdən sonra kənd dağılmışdır.

AŞAĞI ÇIRAQLI - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında qışlaq adı (133, 82). (Bax: Yuxarı Çıraqılı)

AŞAĞI CRAXOR - Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Qafan r-nunda) kənd adı [133]. 1955-ci ildə Craxor su elektrik stansiyasının tikintisi ilə əlaqədar olaraq yaranmış kənddir. Azərbaycanlılar ermənilərlə qarışıq yaşamışlar. 1988-ci ildə azərbaycanlılar qovulmuşlar. Türk dillərindəki çeraq - "mineral bulaq" və or - "çöməklik" sözlərindən ibarətdir.

AŞAĞI ŞAMİ - İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı [133]. 1918-ci ildə kəndin əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə Yezid kürdləri (balbaslar) yerləşdirilmişdir.

AŞAĞI CÜYÜRLÜ - Rəvan əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində kənd adı [169, 192].

AŞAĞI ŞEYPURXAN - Noyemberyan r-nunda kənd adı. XX əsrin 30-cu illərində kollektivləşmə ilə əlaqədar olaraq kənd ləğv edilmişdir. XIX əsrin ortalarında Şeypurxan (bax) kəndindən yaranmış məntəqədir.

AŞAĞI ŞORCA - Basarkeçər (Vardenis) r-nunda kənd adı. Digər adı Salmankənddir. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana köçürülmüşdür. (Bax: Şorca)

AŞIQ ALI (AŞQALI) - Ani r-nunda xaraba kənd adı (6, 156). Aşqalı dağının adıdır.

AŞQALI - Şirak düzünün cənub-şərqində dağ adı. Yerli təhrif forması Aşiq Alıdır. Ehtimal ki, Ərzrum qalasının başqa adı olan Aşqala adıdır.

AŞQOŞ - İrəvan əyalətinin Zarzəmin nahiyəsində kənd adı [23, 121].

AŞIQ HƏSƏN - İrəvan əyalətinin İqdır nahiyəsində kənd adı [170, 19].

AŞIQ HÜSEYN - İrəvan xanlığının Dərəkənd-Parçenis mahalında kənd adı [159]. 1828-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır.

AŞİRABAD - Nairi r-nunda kənd adı. 1950-ci ildə ləğv edilmişdir.

AŞTARAK - İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı [23, 75]. (Bax: Əştərək)

AŞNAK - Alagöz dağ silsiləsinin cənub-qərb yamacında dağ zirvəsinin adı (60, 68). Oradakı bir yaylaq da Aşpak adlanır.

AŞNAK - Talin r-nunda kənd adı. Yerli tələffüz forması Əşnəkdir. Ani şəhəri yaxınlığında Talin ilə yanaşı ilk dəfə XII əsrdən məlumdur [32, 252]. 1920-ci ildə Azərbaycan

türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. Ehtimal ki, Aşan tayfa adındandır. Cənubi Azərbaycandakı Aşan, Dağlıq Qarabağdakı Aşan kənd adı ilə mənşəcə eynidir.

AŞTAŞ - İrəvan əyalətinin Novobayazid qəzasında xaraba kənd adı (133, 26).

AŞHİGAH - Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında (indi Ermənistanın İcevan r-nunda) kənd adı [133]. 1935-ci ildə kənd Laləkənd (sonra Laləqyuğ), 1975-ci ildə ermənicə Vazaşen adlandırılmışdır. Ehtimal ki, türk dillərindəki aşiq - "açıqlıq", "düzən", ya da aska - "alınmaz qayalı dağ" [126, 68] sözündəndir. Monqol dilində asqa "daş (qaya parçaları) səpintisi" (Монгольско-Русский словарь, М. 1957, с.45), qırğız dilində aska "qaya" (Ахматов Т.К. Географические названия Таласской долины Киргизской ССР. "Onomastika Kirqizii", Frunze, 1985, с.35.) mənasındadır 1590-cı ilə aid türkcə mənbədə Sisyan nahiyəsində Əşkəmor kənd adı çəkilir [169, 360]. Türkmənistandakı Aşqabat, İrandakı 16 Aşqabad (asqa və türk dillərində bət "aşırım" "üz" "səth" sözlərindən) toponimləri ilə səsləşir.